МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

На правах рукопису

КОХАНОВА ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК94(477)"192/193":323.3-055.2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20-30-ті рр. ХХ ст)

Спеціальність 07.00.01 – «Історія України»

Дисертація
на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Бережна Світлана Вікторівна
кандидат історичних наук, доцент

Харків – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ……...…….....3
ВСТУП…….....5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ……12
1.1. Стан наукової розробки проблеми……12
1.2. Джерельна база……...23
1.3. Методологія та методи дослідження…….…….……33
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ АСПЕКТИ РОЗВ'ЯЗАННЯ «ЖІНОЧОГО ПИТАННЯ» В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ…….37
2.1. Еволюція сутності жіночого питання та пошук шляхів його вирішення в умовах революційних подій та становлення радянської державності в Україні (лютий 1917 – 1921 рр.) ……..……..…….37
2.2. Розвиток українського радянського законодавства 1920-х – 1930-х рр. щодо прав жінок ……...…….47
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УСРР (1920–1930-ТІ РР. XX СТ.)……...62
3.1. Створення та діяльність державних та громадських органів для роботи серед жінок республіки у 1920-х роках ……..……62
3.2. Участь жінок УСРР в 1920–1930-х рр. у суспільно-політичному житті……...…82
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖІНОЧОГО ОБРАЗУ У РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ. ……...123
4.1. Роль комуністичної ідеології та більшовицької партії у створенні образу «нової радянської жінки» ……..123
4.2. Вплив засобів масової інформації, художньої літератури та кінематографу на формування образу «нової радянської жінки» в УСРР……...140
ВИСНОВКИ…….....157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….....163
ДОДАТКИ……189

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Виконком – виконавчий комітет

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДАПО – Державний архів Полтавської області

Жінвідділ – відділ для роботи серед робітниць та селянок

Завком – заводський комітет

ЗЗ – збірник законів уряду УРСР

ЗУ – збірник узаконень уряду УСРР

Комсомол – комуністична спілка молоді

КППП – Комісія покращення праці та побуту

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

Оргбюро – Організаційне бюро

Оргвідділи – організаційні відділи

РВК – Районний виконавчий комітет

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада народних комісарів

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (назва з 1936 р.)

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (назва 1918–1936 рр.)

Фабзавком – фабрично-заводський комітет

ФЗМК – фабрично-заводський місцевий комітет

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (м. Київ)

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України (м. Київ)

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Роль жінки у сучасному українському суспільстві постійно збільшується під впливом різних економічних та суспільно-політичних процесів. Дія міжнародної Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [62] розповсюджується і на Україну. Сьогодні важливе місце у захисті прав жінок займає Державна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року. Метою даної Програми оголошено впровадження гендерних підходів в усі сфери життєдіяльності суспільства, зокрема формування у суспільстві культури гендерної рівності [59].

У сучасній Україні жінки керують не лише корпораціями, організаціями та підприємствами, а й представлені у державних структурах. Так, Верховна Рада 8-го скликання має найбільше жінок-народних депутатів за всю історію незалежної України. 2014 року до парламенту обрано 47 жінок, або 11,1% загального складу. Для порівняння, у Верховній Раді України попереднього скликання було 9,9% жінок (44 особи), а у парламенті першого скликання – лише 2,3% (11 осіб). На державній службі та в органах місцевого самоврядування станом на початок 2015 року працювало 285 тис. 765 жінок, що складає 76,6% від загальної кількості.

В останні роки у країні постійно проходять загальноукраїнські з’їзди жіночих організацій, науково-практичні конференції, присвячені різноманітним аспектам гендерного руху, утворюються нові жіночі організації. Активізація роботи жіночих організацій, центрів, клубів сприяє становленню проєвропейського демократичного громадського суспільства в Україні. Все це підвищує суспільно-політичну актуальність наукових досліджень із жіночої історії.

Залучення жіноцтва до участі у суспільно-політичному житті мало б отримувати більше сприяння на державному рівні. Однак, українському суспільству не вистачає сильної волі політичної еліти та сформованої законодавчої бази для забезпечення дійсно рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Політична діяльність сучасних державних органів, партій, громадських організацій повинна враховувати національні та історичні аспекти.

Сьогодні, коли політичні, культурні, освітні, а також і гендерні питання стали важливою складовою сучасного життя, обговорюються у пресі та на телебаченні, в інших засобах масової інформації, знання про життя жінок у минулому стають дедалі більш нагальними. Саме тому актуальними стають дослідження становища жінки та розвитку жіночого руху у перші два десятиліття радянської влади. Саме вони стали початком вирішення питання рівноправності жінок та чоловіків, а також у цілому позитивних змін становища жінок у СРСР та УСРР включно, появи законодавства щодо жіноцтва. Досвід покращення суспільно-політичного становища жінок у радянській Україні у 1920-х – 1930-х рр. є досить злободенним і сьогодні.

Довгий час питання становища жінок у країні Рад у вітчизняних працях розглядалися як доповнення до загальної історії жіночими постатями або темами (трудовий героїзм українських жінок, історія жіночого соціал-демократичного руху) у руслі офіційної комуністичної ідеології. Аналіз історичних явищ та процесів із гендерної точки зору в наукових дослідженнях та публіцистиці був відсутній, що стало однією з причин зростання зацікавленості до теми становища жінок у радянській Україні з боку не тільки фахівців, але й широких кіл громадськості у межах всього пострадянського простору.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язано з науково-дослідною темою кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Історія України: проблеми суспільного, політичного, культурного, економічного розвитку» (номер державної реєстрації № 0111U006444).

Мета і завдання дослідження. Головна мета дисертаційної роботи полягає у комплексному дослідженні суспільно-політичного становища жінки в радянській Україні у 20–30-х рр. XX ст., характеристиці соціальних, політичних та ідеологічних факторів, оцінці основних кардинальних змін у становищі українського жіноцтва у складі СРСР.

Головними дослідницькими **завданнями** визначені такі:

− проаналізувати стан дослідження теми, присвяченої суспільно-політичному становищу жінки на теренах радянської України у вітчизняній та

зарубіжній історіографії;

− охарактеризувати рівень та повноту джерельного забезпечення досліджуваних питань, встановити їх репрезентативність;

− розглянути напрямки і сутність політики більшовицької партії щодо жінок радянської України;

− проаналізувати зміни у радянському законодавстві, щодо соціально-політичного становища жінок, які відбувалися протягом 20–30-х рр. XX ст.;

− розглянути процес створення структур та організацій для роботи серед жінок в УСРР;

− дослідити процес створення образу «нової радянської жінки» в українському суспільстві;

− визначити вплив засобів масової інформації, художньої літератури та кінематографу на формування образу «нової жінки» в УСРР.

Об'єктом дослідження виступає суспільно-політичне становище жінки в радянській Україні у 20-х –30-х рр. XX ст.

Предметом дослідження є особливості суспільно-політичного становища жінки в радянській Україні у 20-х – 30-х рр. XX ст., що включає в себе правове становище жінки, політичну та громадську діяльність жіноцтва, політику більшовицької партії стосовно жіноцтва.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи охоплюють період 1919 − 1937 рр. Нижня хронологічна межа пов'язана із процесом створенням нової держави – Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), в якій юридично формально закріплювалася рівність жінок і чоловіків у всіх сферах життя за Конституцією УСРР 1919 року. Верхня хронологічна межа – завершення формування тоталітарного політичного режиму в радянській державі. Символами закінчення цього процесу стало прийняття нової Конституції СРСР 1936 року та УРСР 1937 року. Маркерами змін суспільно-політичного становища жінки у радянському суспільстві стало закриття жінвідділів і оголошення більшовиками «жіночого питання» вирішеним. У нашому дослідженні ми виходили за означені хронологічні межі для з'ясування передумов активізації жіночого питання на

українських теренах.

Територіальні межі дисертації включають територію тогочасної Української Соціалістичної Радянської Республіки. Застосування у роботі терміну «радянська Україна» стосується території УСРР.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому:

Вперше:

− комплексно досліджено суспільно-політичне становище жінки в радянській Україні в 20–30-х рр. XX ст., виявлено його основні риси, проаналізовано роль жінки в політичному та громадському житті;

− визначено специфіку суспільно-політичного становища жінок в УСРР пов'язану з її роллю в соціалістичній модернізації та культурному житті;

− визначено основні фактори, що впливали на суспільно-політичне становище жінок в УСРР. Зокрема, це класовий підхід до оцінки ролі жінки у суспільстві, використання її праці для «побудови соціалізму», формування нової системи «соціалістичних відносин» у сім'ї;

− до наукового обігу введено низку нових архівних джерел, які значно розширюють і поглиблюють погляди істориків щодо суспільно-політичного становища жінки в радянській Україні в 20–30-х рр. XX ст.

Удосконалено:

− з'ясування еволюції правового становища жінок в УСРР у 1917–1936 рр., яке мало суперечливий характер і передбачало формальне закріплення прав та свобод жінок та їх реальне порушення в умовах формування радянської тоталітарної системи;

− аналіз становлення системи контролю більшовицьких партійних органів за діяльністю жіночих організацій;

− розгляд основних аспектів практичної діяльності партійних органів та організацій серед українських жінок;

− дослідження процесу створення образу «нової радянської жінки» в українському суспільстві;

− визначення ролі жінвідділів при вирішенні «жіночого питання» в УСРР.

Отримало подальшого розвитку:

− дослідження впливу засобів масової інформації, художньої літератури та кінематографу на формування образу «нової жінки» в УСРР;

− дослідження наукової літератури щодо вивчення суспільно-політичного становища жінки в радянській Україні в 20–30-х рр. XX ст., виявлено основні етапи розвитку історіографії цього питання, особливості кожного з них, сутність поглядів учених, які розробляли цю тематику.

Практичне значення роботи. Матеріали та результати дослідження можуть бути використані для підготовки лекційних курсів та семінарських занять з історії України, спеціальних курсів з гендерної тематики. Висновки дисертаційного дослідження також можуть стати основою для подальших досліджень «жіночого питання» на українських землях та його практичного вирішення у різні періоди існування УСРР.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки роботи обговорювались на засіданні кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Дисертаційна робота пройшла апробацію на дванадцяти конференціях:

1) Міжнародній науковій конференції за підтримки шведського агентства з питань міжнародної співпраці та розвитку SIDA та ПРООН «Програма рівних прав та можливостей жінок в Україні» (квітень 2011 р., м. Тернопіль).
2) Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2012» (24 лютого 2012 р., м. Харків, ХНПУ імені Г. С. Сковороди).
3) Краєзнавчій конференції молодих вчених (16 грудня 2011 р., м. Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна).
4) IV Міжнародній наукова конференції «Одеські читання: актуальні питання історії, археології та етнології» (16–17 березня 2012 р., м. Одеса, ОНУ імені І. І. Мечникова).
5) 65 Міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (20 квітня 2012 р., м. Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна).
6) XIII Всеукраїнській науково-практичній заочній конференції «Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації» (26–28 квітня 2012р., м. Запоріжжя).

7) Міжнародній конференції «Перспективи розвитку науки в XXI столітті» (16 травня 2013 р., м. Донецьк).
8) VI Міжнародній науково-практичній конференції «Інновації в технологіях та освіті» (17–18 травня 2013 р., м. Бєлово).
9) V Міжнародній конференції «Одеські читання – 2013» (20 березня 2013 р., м. Одеса, ОНУ імені І. І. Мечникова).
10) Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2014» (28 лютого 2014 р., м. Харків, ХНПУ імені Г. С. Сковороди)
11) Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти» (17–18 квітня 2015 р., м. Херсон, ХДУ).
12) IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий діалог «Схід-Захід» (25 травня 2015 р., м. Кам'янець–Подільський, ДНУ ім. Олеся Гончара, КПНУ ім. Івана Огієнка).

За темою дисертаційної роботи надруковано: 19 публікацій, з них: 12 тез матеріалів відповідних конференцій; 6 фахових статей у збірниках «Історія та географія» Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (Вип. 44, 46, 2012 р.), «Інтелігенція і влада». Серія: Історія Одеського національного політехнічного університету (Вип. 29, 2013 р; Вип. 30, 2014 р.), «Гілея» (Вип. 87, 2014 р.); Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Вип. 1, Ч. 1, 2015 р.); 1 міжнародна публікація: «Положение женщины советской Украины в условиях трансформации советского общества (20-е гг. XX в.)» у науковому альманасі Псковського державного університету «Метаморфозы истории».

Особистий внесок здобувача. В дисертації самостійно розв'язана актуальна історична проблема. З 19 публікацій авторки всі підготовлені одноосібно.

Структура дисертаційного дослідження обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота написана у проблемно-хронологічному плані, складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури

(271 найменування) та додатків (20 позицій). Загальний обсяг роботи складає 208 сторінок та 162 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Тему становища жінки у радянській державі досліджувала значна кількість істориків, соціологів, психологів, юристів. Умовно, історіографію даної проблеми можна поділити на такі групи: 1) радянську, 2) сучасну українську, 3) закордонну.

Дослідження радянських науковців з обраної проблеми сильно залежали від політики правлячого політичного режиму. Наукову літературу радянських часів можна поділити на такі етапи та підетапи:

1) 1920-ті – середина 1950-х рр. Більшість робіт написані саме під час процесу формування жінки як рівноправного суб'єкту радянського суспільства, час прийняття важливих актів для встановлення юридичного рівноправ'я жінок та чоловіків законодавчих та відповідних директив партії та уряду. Праці 1920-х–1930-х рр., написані часто ідеологами та активістами жіночого руху, здебільшого носили публіцистичний характер. Ці роботи посідають проміжне місце між науковою літературою та оповідними джерелами. Зі встановленням наприкінці 1920-х років тоталітарного політичного режиму у формі особи культу Сталіна наступає другий підетап першого періоду розвитку історіографії нашої теми. Більшість праць із радянської історії стають вкрай заідеологізованими, спрямованими на прославляння успіхів будівництва соціалізму у СРСР.

2) Середина 1950-х – перша половина 1980-х рр. Наукова література містить значну кількість узагальнюючого матеріалу та більш виважені оцінки результатів політики комуністичної партії та радянської влади 1920-х –1930-х рр., спрямованої на встановлення рівноправності жінок та чоловіків.

3) Друга половина 1980-х – 1991 рр. У наукових працях, написаних в останні періоди існування СРСР, об'єктивно та виважено висвітлені як досягнення,

так і прорахунки політики правлячого більшовицького режиму у вирішенні «жіночого питання».

1920-ті –1930-ті роки – ознаменовані значним інтересом громадськості та науковців до проблеми реалізації принципу рівності жінок у радянській державі. В юридичній та історичній літературі 1920-х – 1930-х років вперше виникає питання законодавчого та практичного закріплення рівних прав та можливостей жіноцтва Радянського Союзу в цілому та УСРР зокрема. Значний інтерес науковців до «жіночого питання» можна пояснити великими сподіваннями радянських дослідників на кардинальне покращення становище жінки у першій пролетарській державі у світі. До кола дослідницької тематики радянських істориків входили такі проблеми, як: робота партійних організацій та органів державної влади у радянізації жіночих мас, участь жіноцтва в революційних подіях та громадянській війні, встановлення юридичної, а в перспективі реальної гендерної справедливості та рівності, зміна економічного, політичного та соціального статусу жінки, нове розуміння процесу емансипації жіноцтва, діяльність відділів по роботі серед жінок, їх досягнення, залучення трудівниць до суспільного і політичного життя держави тощо.

Праці 1920-х – 1930-х років цінні тим, що часто автори були активними учасниками описуваних подій. З прийняттям нового законодавства більшовицькою владою однією з головних проблем, що обговорювалися державними і політичними діячами, публіцистами та першими дослідниками, стало правове становище жіноцтва. При цьому акцентувалася увага на посиленні роботи партійних державних органів та громадських організацій серед жіноцтва. У роботах Г. С. Калигіної «Права работниц и крестьянок в СССР» [213] та К. Кірсанової «Полное равноправие женщин в СССР» [215] розглядалися отримані жінками за новим законодавством права. У роботі О. В. Артюхіної «Очередные задачи партии в работе среди женщин» [178] виокремлено напрями та принципи діяльності партійних органів серед жіноцтва СРСР у 1920-х – 1930-х років.

У нарисах двох відомих жінок-революціонерок О. М. Коллонтай («Из моей жизни и работы» [124] і «Работница и крестьянка в Советской России» [125]) та

Н. К. Крупської («Всем крестьянкам» [131], «О работе среди женщин» [133]) пояснювалась невідворотність змін становища жінок у радянському суспільстві.

Значна частина авторів посилалась на статтю В. І. Леніна «О роли женщины в обществе и опыт решения женского вопроса в социалистических странах» [232], де першим керівником більшовицького уряду були запропоновані заходи по встановленню рівноправного становища жінки у радянській державі.

О. В. Пілацька у роботі «Основные вопросы массовой работы партии среди работниц и селянок» [245] та «Женщина-работница в социалистическом строительстве» [244] висвітлювала завдання та напрями роботи партійних організацій у вирішенні жіночого питання та залучення жінок до усіх сфер життя.

Займаючи керівні посади у різних державних, партійних та громадських установах, автори наводили конкретні практичні рекомендації з організації роботи серед жіноцтва.

Дослідження 20-х – 30-х рр. XX століття здебільшого є заангажованими, тому недостатність об’єктивного дослідження питання суспільно-політичного становища жінки радянської України зумовлює актуальність нашого дослідження.

Роботи наступного етапу (середина 1950-х – перша половина 1980-х років) майже позбавлені агітаційного характеру і вже містять більш об’єктивні оцінки історичним подіям 1920-х – 1930-х рр. Наукові праці другого етапу містять різноманітний узагальнюючий статистичний, соціологічний, історичний та правовий матеріал, подекуди з використанням архівних джерел.

У роботах періоду хрущовської лібералізації (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) та брежнєвського неосталінізму (друга половина 1960-початок 1980-х рр.) містяться у цілому позитивні оцінки, але наведені вже певні критичні зауваження щодо політики більшовицької влади міжвоєнного періоду стосовно жіноцтва. Увага авторів зосереджується не лише на політиці влади стосовно правового та матеріального забезпечення вирішення «жіночого питання» на теренах УСРР як однієї з республік СРСР. Як і у працях 1920-х рр. позитивно оцінюється вплив українізації на зростання культурного рівня та освіти населення.

Однією з найбільш ґрунтовних робіт стосовно вирішення так званого жіночого питання за радянських часів є робота В. Л. Більшай, де у праці «Решение женского вопроса в СССР» [185] розкривається зміст та результати проведених у країні перетворень. Дослідниця піддала критиці трактовку «жіночого питання» відомими радянськими партійними діячами. У розділі, присвяченому 20-м – 30-м рр. XX ст. (трактується авторкою як «перехідний період від капіталізму до соціалізму»), комплексно розглянуто вирішення «жіночого питання» за весь «період будівництва соціалізму» в масштабах Радянського Союзу. В. Л. Більшай розкрила зростання ролі жінки у суспільстві.

Розвідка «Решение женского вопроса в СССР (1917–1937 гг.)» [261] П. М. Чиркова висвітлює не лише правові аспекти теми, а й виокремлює завдання та результативність радянських органів влади, партійних і комсомольських організацій щодо покращення становища жіноцтва. Автор розглядає проблему жіноцтва від початку Лютневої революції 1917 року до оголошення жіночого питання повністю реалізованим у 1934 році після закриття жінсекторів. Запропоновані більшовицькою партією ідеї, а також форми та методи, якими ці ідеї досягалися, досить критично висвітлені автором.

Інша дослідниця З. О. Янкова у праці «Советская женщина (социальный портрет)» [262] розкриває не лише правову рівність жінки, а й її місце у суспільстві, роль в управлінні державою, реальні можливості і ті види трудової діяльності, до яких жіноцтво краще придатне. Дослідниця коригує саму трактовку «жіночого питання». З. О. Янкова критично розглядає гасло «повної рівноправності», вважаючи неможливим абсолютне його втілення. Радянська жінка, за її оцінкою, дуже відрізнялася від дореволюційної жінки. Створення нового типажу жінок авторка пояснює кардинальними змінами, проведеними правлячою у країні більшовицькою владою.

Дослідники другого періоду не були сучасниками подій. Вони набагато більше використовували архівні джерела. Характерним для праць 1960-х–1980-х рр. стало різке зменшення ідеологем у текстах. Зокрема, Н. Д. Араловець у роботі «Советские женщины – активные строители коммунизма» [176] та З. Березіна «Жінки

радянської України – активні будівники комунізму» [183] на відміну від попередніх дослідників теми визнавали, що жінці надавалися рівні з чоловіком права в першу чергу для втягнення її у виробничий процес на рівні з чоловіком. Ці автори відзначали взаємозв'язок політичної і трудової активності жінок, необхідність для економіки країни появи нової (масової) групи трудящих.

Дослідження «Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921–1925)» О. Ф. Бєлінської [184] розкриває причини залучення жіноцтва до політичної та громадської діяльності.

О. Д. Ємельянова у книгах «Работа Коммунистической партии среди трудящихся женщин в восстановительный период» [204] та «Революция, партия, женщина (Опыт работы Коммунистической партии среди трудящихся женщин (октябрь 1917–1925гг.))» [205] при характеристиці роботи партійних працівників серед жінок показала суспільну необхідність залучення жінок до політичного життя держави. За її оцінкою результатом стало формування жіноцтва як самостійної суспільно-політичної сили.

М. В. Кирилова та Н. М. Семке у брошурі науково-популярного характеру «Участие советских женщин в управлении обществом» [214] показали шляхи залучення жіноцтва до громадської і політичної діяльності, роль комуністичної партії у цьому процесі.

Ще однією групою досліджень в радянській історіографії є роботи, які описували створення жінки нового типу – «нової радянської жінки». Т. К. Стриженова у монографії «Из истории советского костюма» [257] описує різноманіття радянської моди та розробок одягу та аксесуарів. При цьому авторка не вказала, що не кожна жінка могла так виглядати з декількох причин: по-перше, відсутність коштів, по-друге, неможливість працювати в такому одязі і, по-третє, ідеологічні упередження щодо «буржуазної» моди.

Інша авторка Г. Л. Демосфенова у роботі «Советский политический плакат» [199] описує історію радянського плакату з підкресленням його агітаційно-пропагандистської функції. На багатьох плакатах досліджуваного періоду зображена жінка, яка була ідеалом нового суспільства. Г. Л. Демосфенова відзначає великий

вплив політичної зображальної агітації на формування «нової жінки» радянського суспільства.

Н. Б. Лебіна у праці «В. И. Ленин и политическое воспитание молодежи» розкрила основні аспекти політичного виховання молодих жінок, роль у цьому процесі партійних органів, комсомолу та профспілок, гуртків та клубів [230]. На думку авторки, саме В. І. Ленін одним із перших більшовицьких лідерів обґрунтовував необхідність політичного виховання молоді, створення розгалуженої системи політичної освіти та самоосвіти. В іншій роботі «Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920-30-х годов» [231] Н. Б. Лебіна показала побут жіноцтва в зазначений період, його вплив на участь жінок у суспільному житті та виробництві.

У книзі Л. М. Савінової «Женщина в советском обществе» [253], наведені загальні відомості про становище жінки в СРСР, стиль життя, основні види діяльності тощо.

Друга половина 1980-х – 1991 рр. – останній період існування СРСР, коли лібералізація політичного життя сприяла збільшенню критики громадськістю та науковими колами сталінського тоталітарного режиму, привела до визнання дослідниками недосконалості законодавчої бази 20-х – 30-х рр. XX ст. та до появи негативних оцінок деяких заходів радянських та партійних органів влади щодо пролетаризації та радянізації жіноцтва.

У період перебудови збільшується кількість матеріалів конференцій, статей та інших наукових видань. Захищаються перші дисертації з теми становища жіноцтва у СРСР.

Серед робіт, присвячених аналізу правового регулювання жіночого питання, найбільш ґрунтовним є дослідження О. Г. Азарової «Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР» [175]. У монографії детально проаналізовані правові норми 20-х – 30-х рр. XX ст., що були закріплені Конституціями УСРР та УРСР, показано часткове втілення цих прав, розкритикована невідповідність наданих жінкам прав реаліям радянського суспільства (особливо у період сталінського тоталітаризму).

Проте інтерес науковців часів перебудови зосереджується не на державній політиці, чи на проблемі правового забезпечення гендерної рівності, а на зміні статусу жінки в радянський період, впливу засобів масової інформації на формування нового взірця жіночого життя.

Робота В. Я. Галагана «Советская женщина: портрет в ретроспективе» [191] всебічно розкриває процес зрівняння прав жінки з чоловіками та покращення становища у суспільстві.

Частина авторів підкреслювала значну роль КПРС та КП(б)У щодо покращення становища у суспільстві жінок. Цій тематиці присвячені роботи Т. О. Курченко «Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за ідейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921–1925)» [225], А. О. Музирі «Женсоветы: опыт, проблемы, перспективы» [238], Т. І. Пікалової «Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма» [243], Н. І. Данченко «Равноправие женщин: подлинное и мнимое» [197].

Сучасна українська історіографія (1990-і – 2000-і рр.) є достатньо різноплановою, наповненою аналізом різних видів джерел, містить критичні оцінки стосовно робіт радянського періоду. Праці таких авторів, як Л. І. Буряк [190], О. Р. Кісь [216, 217], містять інформацію про раніше замовчувані, негативні для минулої влади, факти.

З 1990-х років більш популярними стають наукові конференції, присвячені становищу жінок у минулому та сьогодні, розширюється тематика грантових дослідницьких проектів. Гендерна проблематика активно досліджується не лише істориками, а й психологами, соціологами, філологами та політиками. До того ж зростає кількість захищених кандидатських та докторських робіт.

Серед сучасних українських істориків, що досліджують питання залучення жіноцтва до громадської, політичної та культурної сфери УСРР у 20-х – 30-х рр. XX ст., на окрему увагу заслуговують праця Т. В. Арзуманової. Вчена у дисертаційній роботі «Громадсько-політичне життя в УСРР та РСФСР в першій половині 20-х рр. XX ст. (на матеріалах Харківської та Воронезької губерній:

порівняльний аналіз)» [177] порівняла громадсько-політичне життя двох губерній, навівши важливі факти щодо участі жіноцтва у всіх сферах життя держави.

Стаття А. І. Євстратової «Государственная политика и женский вопрос в 20–30-гг.» [202] розкриває аспекти державної політики щодо вирішення жіночого питання в період 20-х – 30-х рр. XX ст., законодавче закріплення рівноправності жінок та чоловіків та залучення жінок до промислового та колгоспного виробництва шляхом так званого «зрівняння».

О. Козуля у роботі «Жінки в історії України» надзвичайно негативно оцінює політику радянської влади та партії щодо вирішення жіночого питання. Автор заперечує рівні можливості чоловіків та жінок. Він оцінює залучення жінок до суспільної праці як виробниче закріпачення, оскільки не було надано жодних рівних трудових прав та обов'язків [220].

У роботі «Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогоденні» [206] за редакцією Л. О. Смоляр достатньо критично оцінюється реальне втілення політики правлячої партії щодо вирішення «жіночого питання».

Між тим С. В. Маркова у статті «Жіноче питання» як фактор розширення соціальної бази радянської влади (20-ті–30-ті рр. XX ст.)» [236] більш позитивно оцінює наслідки активного залучення до лав більшовицької партії та суспільного виробництва. Дослідниця вказує, що жінкам було надано певних прав і свобод у різних сферах, що позитивно відзначилося на розширенні соціальної бази більшовицької влади за рахунок жіноцтва.

Інша група авторів акцентувала увагу на правових аспектах діяльності щодо вирішення «жіночого питання». Серед авторів історико-правових досліджень переважають не історики, а правознавці та політологи.

Н. О. Бондаренко у статті «Деякі аспекти законодавчого регулювання становища жінки у сім'ї в радянській Україні» [188] висвітлює існуючі стереотипи та роль жінки у сім'ї та поза нею. Вчена вказує, що надання рівних прав жінці не звільнило її від впливу чоловіка. Юридичне зрівняння не надало реальних можливостей для реалізації права вибору жінкою своєї життєвої мети і призначення через її відсталість та залежність від родини.

У статтях Ю. Дячук «Деякі міркування стосовно прав жінок» [200] та М. Омельчук «Жінки в радянській Україні» [241] розглядаються питання не лише правового становища жінки, а й її перебування у тогочасних політичних та громадських реаліях. Характеристика наданих жінкам прав законодавством 1920-х – 1930-х рр. супроводжується їх критикою через відсутність механізму їх втілення.

А стаття А. І. Кравцова «До питання про об'єктивне висвітлення місця і ролі жінки в радянському суспільстві» [223] є неупередженим дослідженням становища жінки у радянському суспільстві, її прав. Автор шляхом ґрунтовного аналізу законодавчих та інших документів, переконливо довів неможливість справжньої рівноправності у патріархальному суспільстві.

А. П. Гетьман, О. Р. Дашковська, О. М. Руднєва у колективній роботі «Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність» [201] прослідковують еволюцію правового становища жіночого населення, надають критичну оцінку, а також порівнюють з сучасністю.

У монографії «Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті рр.)» [251] О. Д. Розовик висвітлює всі сфери діяльності жінок у зазначений період, зміну статусу жіноцтва у радянському суспільстві та роль більшовицької партії у цих процесах.

Питання створення ідеалу «нової жінки», особливо на теренах радянської України, залишається поширеним напрямком нових історичних студій.

Відомими дослідницями цієї теми є Н. І. Земзюліна, О. В. Лабур та Ю. В. Терещенко.

Н. І. Земзюліна у статтях «Формування світогляду радянської жінки в 20–30-х рр. XX ст. (історіографія проблеми)» [207] та «Шляхи соціалізації жінок в радянській Україні 20–30-х рр. XX ст.» [208] розкриває процес зміни жіночого світогляду. Еволюцію світогляду жіноцтва вчена розглядає як результат політики радянської влади та більшовицької партії, спрямованої на знищення жіночності та моди.

Публікації О. В. Лабур «Інформаційний потенціал джерел з життя харків'янок 1920-х років» [226], ««Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-

трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років» [227], «Радянська історіографія про «Звільнення жінки» в Україні 20–30-х рр.: перетворення ідеї в догму» [228] присвячені розкриттю змісту образу «нової жінки», що був сформований в 20-х – 30-х рр. XX ст. Авторка розглядає поступовий процес перетворення жінки-матері, дружини на жінку – активну будівницю соціалізму, партійну та громадську діячку.

Стаття Ю. В. Терещенко «Нова радянська жінка» в Україні в 1920-х рр. ідеальний образ» [259] описує ідеальні риси та стиль поведінки радянської жінки, шаблон, який повинен був стати єдиним для всього жіночого населення.

Серед загальних робіт періоду незалежної України використана у нашому дослідженні праця Г. В. Марасіної «Проблема кваліфікації жіночої праці у промисловості європейської частини СРСР (на прикладі окремих регіонів) 1922–1991 рр.» [235]. Дослідниця показала, що однією з причин надання рівних прав жінкам було намагання правлячої партії залучити домашніх робітниць у державне виробництво країни.

У «Нарисах повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» [240] за редакцією С. В. Кульчицького узагальнені факти з історії повсякденного життя різних соціальних груп населення у радянській Україні в роки нової економічної політики.

У роботах В. А. Греченка «Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30-ті рр. XX ст.)» [194] та «Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918–1941)» [195] міститься аналіз загальної політичної ситуації в підрадянській Україні, на фоні якого відбувалися суттєві зміни суспільно-політичного становища українського жіноцтва.

Роботи В. А. Прилуцького «Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр.» [248], «Молодь України в умовах тоталітарного ладу (1920-1939)» [249], «Небільшовицькі молодіжні об’єднання УСРР в 20-ті рр.» [250] розкривають процеси, що відбувалися серед молоді у 1920-х – 1930-х роках. Автором також досліджено проблеми становища жіноцтва в контексті розвитку політичних та громадських організацій не українських теренах.

Окремої уваги заслуговують праці представників української діаспори.

М. Богачевська-Хомяк у книзі «Білим по білому: жінки в громадському житті України, 1884 – 1939» дуже критично оцінює політику радянської влади у період 20-х – 30-х рр. XX ст. Так, дослідниця наводить велику кількість прикладів недієвості законів даного періоду [186]. Надання юридичної рівності жінкам, вона трактує лише як привід для нового етапу закріпачення жінки.

Ще однією науковою роботою представниць діаспори є стаття М. Логуш «Вигляд жінки в СРСР» [233]. Авторка описує реальний вигляд жінки, наголошує на бідності, зміні традиційних жіночих якостей характеру, посилається на еволюцію моди та правил догляду за зовнішністю. М. Логуш підкреслює необхідність для радянських жінок працювати на суспільному виробництві, брати участь у роботі профспілкових, комсомольских, інколи партійних організацій. Вона вказує, що відсутність коштів на життя, часто недоїдання змушували жінку бути схожою на чоловіка. Насправді створення ідеалу «нової жінки» лише стало прикриттям неможливості бути іншою.

Серед сучасних закордонних авторів слід виокремити роботи російських дослідниць.

Ю. В. Градкова у монографії «Обычная советская женщина. Образ описаний идентичности» [193] показала образ «нової жінки» радянського суспільства, стиль її поведінки, зовнішній вигляд, її місце у системі суспільно-політичних та виробничих відносин.

У праці Т. Ю. Дашкової «Идеология в лицах: формирование визуального канона в советских женских журналах 1920–1930-х» розкрито методи впливу жіночих журналів досліджуваного часу на формування образу «нової жінки». Радянські жіночі журнали оцінюються авторкою як основний засіб впливу на жінку, оскільки у них створювався новий образ незалежної жінки [198].

Певне місце у нашому дослідженні займали англомовні статті та монографії іноземних авторів. Саме вони містять критичний матеріалі стосовно становища жінки у СРСР.

Праця З. Венди Голдман «Women at the Gates. Gender; Politics and Planning in Soviet Industrialization» [263] містить цікавий матеріал стосовно правового забезпечення жінок, безпосередньої роботи більшовицької партії щодо залучення жінок до суспільного виробництва, охорони здоров'я, дитинства та материнства.

У статтях Марі Льюіс О'Браян [265], Джона Ріддела [266], Бернарда Шоу [267], Лізи Велмінстер [270] сформульовані політичні особливості вирішення «жіночого питання» у СРСР у порівнянні з іншими державами, показані шляхи та оцінені результати більшовицької політики вирішення «жіночого питання».

Таким чином, аналіз стану розробки теми свідчить, що проблема суспільно-політичного становища жінки у СРСР та УСРР 20-х – 30-х рр. XX ст. стала об'єктом дослідження як радянських науковців, так і дослідників з діаспори, сучасних українських, російських та інших іноземних авторів. Для радянської історіографії характерна вагома роль пропаганди, яка замовчувала існуючі проблеми жіноцтва та перебільшувала досягнення радянського ладу щодо вирішення «жіночого питання». Сучасна історіографія позбавлена партійного та ідеологічного впливу, однак вона також не дає повної картини зміни суспільно-політичного становища жінки у радянській Україні періоду 20-х – 30-х рр. XX ст. Здебільшого розглянуті роботи показують загальну політику стосовно жінок всього Радянського Союзу, без виділення особливостей становища жіноцтва в УСРР. Тому питання суспільно-політичного становища жінки у радянській Україні зазначеного періоду потребує додаткового вивчення з введенням до наукового обігу нових історичних джерел.

1.2. Джерельна база

При написанні дисертаційної роботи була використана різноманітна джерельна база, до якої слід віднести:

1) офіційні документи партійних та державних органів влади, в тому числі документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України) (м. Київ): фонди №1 та №166, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (м. Київ):

фонд №1 та №7, Державного архіву Харківської області (ДАХО): фонди №1, №5, №15 та №21; Державного архіву Полтавської області (ДАПО): фонди №4, №5, №6, №73, №363;

2) статистичні матеріали, що містять кількісні показники залучення жінок до партійної та громадської роботи;

3) періодичні видання 20-х – 30-х рр. XX ст.;

4) фото- і кіноматеріали 20-х – 30-х рр. XX ст.;

5) джерела особового походження.

Для характеристики офіційної лінії нової держави стосовно жіночого питання використовувалися документи радянської влади: закони, директиви, постанови, резолюції, звернення. По-перше, це Конституції. При написанні роботи використовувались тексти трьох Конституцій УСРР (згодом УРСР) – 1919, 1929, 1937 років, які юридично закріплювали рівність прав між чоловіком та жінкою у радянській Україні. Основний закон держави 1919 р. став першим документом, що законодавчо підтверджував нове суспільно-політичне становище жінки у радянській Україні. До того ж інші законодавчі акти спиралися на положення Конституції УСРР з більш широкою трактовкою окремих положень.

Необхідними документами для дослідження поставленої проблеми стали Декрети ВЦВК і РНК РСФРР: від 19 грудня 1917 р. «Про розлучення» [58, с. 54] та від 20 грудня 1917 р. «Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану» [58, с. 67]. Ці Декрети РСФСР визнавалися і застосовувалися на території УСРР. Вони сприяли збільшенню незалежності жіноцтва у сім'ї та суспільстві взагалі, що вплинуло на створення образу «нової радянської жінки». Декрети РСФРР урівняли права і свободи жінок та чоловіків у сім'ї. Кодекс законів «Про акти громадянського стану, шлюбного, сімейного та опікунського права» [74] від 16 вересня 1918 року ввібрав у себе всі нововведення, що були закріплені більшовиками в області шлюбно-сімейного законодавства.

При дослідженні поставленої проблеми, окрім постанов законів та інших підзаконних актів вищих органів влади, були використані постанови та резолюції ВКП(б) і КП(б)У про народну освіту [60]. Дані документи містять узагальнюючі

відомості про успішну ліквідацію неграмотності, збільшення охоплення жінок середньою та вищою освітою, а також поширення практики навчання на різних партійних та профспілкових курсах.

Окрім цього, було використано Резолюцію V Всеукраїнського з'їзду Рад 16 березня 1921 р. (Зібрання законів (ЗЗ) УСРР №3, ст. 108) «Про народну освіту» [77, с. 177] та Декрет РНК УСРР 7 березня 1921 р. (ЗЗ УРСР №4, ст. 120) «Про організацію робітничих факультетів» [77, с. 172]. Дані документи дозволили дослідити питання підвищення рівня освіченості жіноцтва у радянському суспільстві, порядок створення робітничих факультетів та залучення жінок до навчання на них.

Важливим законом у дослідженні зміни суспільного становища жінок є Декрет Ради Народних Комісарів РСФРР від 12 серпня 1918 року «Про правила прийняття до вищих навчальних закладів» [70], за яким дозволено жінкам вступати до вищих навчальних закладів.

В офіційних документах більше представлені юридичні питання становища жіноцтва. Ще у Положенні 1917 року «Про вибори до Установчих зборів» [75] вперше було дозволено жінкам брати участь у виборах, що закріпило їх політичну рівність з чоловіками на державному рівні.

Еволюція суспільно-політичного становища жінки у радянській Україні пов'язана зі зміною трудового статусу. Першочергові перетворення були закріплені Декретом Народного комісаріату праці від 29 жовтня 1917 року «Про восьмигодинний робочий день» [67], Декретом ВЦВК від 22 грудня 1917 року «Про страхування на випадок хвороби» [73], Декларацією «Про права трудящого та експлуатованого народу» від 13 січня 1918 р. [57], Положенням РНК від 31 жовтня 1918 року «Про соціальне забезпечення робітників» [72], Постановою Народного комісаріату праці РСФРР «Про нічну роботу жінок» від 4 жовтня 1919 року [69]. Названі законодавчі акти через рецепцію права РСФРР вважалися діючими і для УСРР.

Постанова VIII Всеросійського з'їзду Рад «Про залучення жінок до господарського будівництва» від 28 грудня 1920 року [71] та Резолюція V

Всеукраїнського з'їзду Рад 16 березня 1921 р. (ЗЗ УРСР №3, ст. 107) «Про організацію праці» [77, с. 177] продовжили процес законодавчого закріплення рівноправного статусу жінки у трудовій сфері та активного залучення жіноцтва до суспільного виробництва.

Кодекс законів про працю від 1922 року [76, с. 653–658] систематизував усі норми правового забезпечення прав жінок, що були встановлені за п'ять років діяльності нової влади.

У зверненні Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету до всіх губвиконкомів, професійних і громадських організацій України від 23 серпня 1923 р. (ЗУ (Збірник узаконень) УРСР № 32, ст. 469) обґрунтовувалася необхідність залучення жіноцтва до громадської і суспільно-політичної роботи більш швидкими темпами [77, с. 246–248].

Таємний лист ЦК КП(б)У «Про постановку роботи серед жінок» [19] від 1 липня 1925 року містить перелік напрямів роботи партійних організацій серед жінок, з вказівкою на регіональні та національні особливості окремих районів.

Також при дослідженні діяльності уряду та партії були використані Постанови ВУЦВК: «Про організацію курсів радянського будівництва для робітниць і селянок – членів рад виконкомів» від 1928 року [2, арк. 1–2] та «Про реорганізацію діяльності комітетів з покращення праці і побуту робітниць селянок» від 17 червня 1932 року [4, арк. 122], Постанова ЦК ВКП(б) «Про перевибори делегатських зборів» від 1930 року [37, арк. 1].

Декрет Народного комісаріату охорони здоров'я від 11 листопада 1920 року «Про охорону праці і здоров'я матерів, що годують груддю» [6, арк. 44] та Постанова РНК УСРР 29 січня 1921 р. (ЗЗ УРСР №1, ст. 38) «Про організація дитячих ясел» [77, с. 148–149] були використані нами при вивченні матеріально-побутових та виробничих умов життя жінок у 1920-х рр. Вказаними законодавчими актами планувалося низка заходів для залучення жінок до трудової, політичної та громадської діяльності.

Нами були опрацьовано декілька фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (м. Київ) (ЦДАВО України). Зокрема,

документи фонду №1 ЦДАВО України «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» сприяли з'ясуванню сутності державної політики, спрямованої на емансипацію жінок радянської України. Ряд справ містить важливий матеріал про діяльність жінок у місцевих радах, виконавчих органах, участь активісток у делегатських зборах та конференціях. Справи даного фонду підтвердили наші припущення щодо мотивації надання рівноправності жіночому населенню.

Матеріали фонду № 166 «Народний комісаріат освіти Української РСР» знайомлять дослідників із широким комплексом проблем, пов'язаних із залученням жіноцтва до освіти, ліквідацією неписьменності серед дорослих жінок.

Для дослідження становища жіноцтва у 20-х – 30-х рр. XX ст. було розглянуто справи фонду №1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ) (ЦДАГО України) «Центральний комітет Комуністичної партії України». Саме цей фонд містить дані про діяльність партійних організацій серед жінок, у першу чергу жінвідділів губкомів КП(б)У, роботу окремих жінок-активісток, проведення жіночих районних конференцій, участь жінок у виборах, допомогу голодуючим, безпритульним та армії. Використані архівні документи доводять певну регіональну специфіку різних областей УРСР щодо кількісного і якісного складу представниць жіночої статі в освітніх закладах, партійних організаціях, делегатських зборах тощо.

Фонд №7 «Центральний Комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЦК ЛКСМУ)» містить важливу інформацію щодо участі комсомольських організацій у роботі серед жіноцтва, у створенні піонерських організацій та палаців творчості.

Для ретельного вивчення кількісного складу жінок, залучених до роботи партійних та комсомольських організацій, профспілок та відділів по роботі серед жінок, було використано статистичні матеріали, що зберігаються у фондах не лише центральних (ЦДАВО України, ЦДАГО України), а й місцевих українських архівів (ДАПО, ДАХО). Дані про подолання неграмотності і збільшення числа жінок, що вступають до навчальних закладів, є додатковим свідченням певної ефективності

роботи різних державних та громадських установ щодо покращення життя жіноцтва.

У 1919 – 1934 р. столицею УСРР був Харків. Тому значний масив необхідної нам джерельної інформації міститься у Державному архіві Харківської області (ДАХО), а саме у фондах №1 «Харківський губернський комітет», №5 «Харківський окружний комітет КП(б)У м. Харків (1924–1930 рр.)», №15 «Петіно-Журавлівський районний комітет Компартії України, м. Харків (1919–1930 рр.)» та №21 «Первомайський районний комітет Компартії України, м. Харків (1925–1928 рр.)». Документи ДАХО дозволяють розглянути регіональні особливості залучення жінок до політичної та громадської роботи, кількість делегаток та «жіноргнізаторів» серед жіночого населення. Зі справ ДАХО можна дати оцінку ефективність проведеної роботи жінвідділів та делегатських зборів в Харківській губернії на початкових етапах. Важливі відомості про роботу жінвідділів містяться у планах їх діяльності та звітах.

Для регіонального порівняння нами було використано фонди Державного архіву Полтавської області (ДАПО). Фонд №4 «Полтавський окружком КП(б)У (1923–1930)», №5 «Кременчуцький окружком КП(б)У (1925–1930)», №6 «Лубенський окружком КП(б)У (1923–1930)», №73 «Вовчицький ревком КП(б)України (1923–1931)», №363 «Полтавський окружний виконавчий комітет».

Фонд Полтавського окружного виконавчого комітету (Ф. Р. 363) містить інформацію про громадські організації, що діяли на території Полтавщини, участь жінок у різноманітних комісіях. Також матеріали фонду висвітлюють залучення жінок до процесу ліквідації неписьменності та культурно-масової роботи. Особливість даного масиву архівних джерел полягає в тому, що Полтавщина є аграрним регіоном. Тому документи висвітлюють в основному роботу жінок у сільській місцевості та їх участь у кооперативному русі. Справи ДАПО у більшості випадків підтверджують основні тенденції роботи жінвідділів, комсомолу та профспілок із жінками, однак підкреслюють окремі регіональні особливості роботи у сільській місцевості. Як і фонди ДАХО, фонди ДАПО також часто містять загальноукраїнські матеріали законодавчого та розпорядчого характеру.

Одними із важливих джерел дослідження нашої теми є статистичні джерела.

Наведені у статистичних збірниках та звітах цифрові матеріали дозволили проаналізувати кількісні характеристики залучення жінок до лав комуністичної партії та комсомолу, склад жінок у спеціальних та вищих навчальних закладах за різні роки у різних областях УСРР. Звітні документи «Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине (по материалам Всеукраинского совещания женотделов 10–15 апреля 1925 г.)» [120] свідчать про достатню ефективність проведених заходів щодо залучення жінок до суспільно-політичного життя та виробничої діяльності.

Зокрема, статистичний збірник «Советская женщина – самая счастливая в мире» [165] містить відомості не лише про кількість жінок – членів партії та комсомолу – серед робітниць, селянок, дружин робітників, що дозволяє проаналізувати певні якісні зміни у суспільно-політичному житті.

Статистичний збірник «Жінки і чоловіки в Україні» [115] дозволив порівняти кількість залучених жінок до управлінської сфери у різні роки та періоди.

За допомогою статистичного збірника «Народна освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р.» [147] було прослідковано динаміку залучення жіноцтва до освітньої сфери, темпи ліквідації неписьменності за різні роки.

Питання залучення жінок до суспільно-політичного життя, громадської та партійної діяльності, зміни статусу жінки у радянській державі, необхідності охоплення освітою широких верств жіноцтва найчастіше зустрічається у періодиці 1920-х – 1930-х років. Статті мали яскраво виражений пропагандистський характер, містили основні радянські ідеологеми. Автори пропонували шляхи вирішення «жіночого питання» у відповідності з настановами правлячої більшовицької партії та вказівками її лідерів.

Основними періодичними виданнями, шо пропагували залучення жіноцтва до соціалістичного будівництва періоду 20-х – 30-х рр. XX ст., були жіночі журнали та газети: «Комунарка України», «Коммунистка», «Работница», «Робітниця», «Селянка», «Селянка України».

Г. Ашмаріна [101], О. Блоніна [103], А. Богат [104], Г. Горєва [107], М. Єгорова [111], Г. Єлізарова [112], Ю. Жукова [116], Е. Квіринг [121], О. Кравченко [129],

М. Крупеніна [130], Н. Крупська [131, 132, 133,134, 135, 136], М. Куйбишева [137], Л. Межаль [140], В. Морской [144], С. Смідович [162, 163, 164] та інші автори зі сторінок журналів закликали жіноцтво до активної участі у суспільно-політичному житті та у суспільному виробництві. Вони пропонували вступати до більшовицької партії, комсомолу, жінвідділів, ставати делегатами Рад різних рівнів. Ряд цих статей, окрім агітації, містили дані про структуру та керівників тих партійних органів, які займалися роботою серед жінок; напрями їх діяльності.

У працях 1920 – 1930-х рр. пропагувався ідеал «нової радянської жінки», яка повинна бути нерелігійною, сильною, незалежною, грамотною, політично обізнаною, брати участь у виробництві та державному будівництві. Публікації таких авторів: В. Гуцул [108], Ф. Ковальов [122], Р. Ковнатор [123], П. Нечай [148], Г. Панкіна [152], Л. Туркельтауб [171] присвячені ідеалу радянської жінки, шляхам її формування.

Багато авторів публікувались, особливо у газетах, без зазначення прізвищ.

У жіночих журналах, особливо у «Работнице», часто друкувалися листи жінок до редакції, відповіді на них, поради.

Жіночі журнали були ідеологічно заангажованими, як і політична періодика. Прикладом такої більшовицької агітації є спогади Г. Болдіної «Побольше таких» (журнал «Работница», 1924 р.) [105].

У журналі «Крестьянка» у рубриці «По собраниям и конференциям» [153] публікувалися листи жінок про проведення делегатських зборів, партійних засідань, виборів і т. д. За змістом ці так звані приватні листи були своєрідними звітами у вільній формі з перебільшенням результативності радянізації жіноцтва. Так звані «особисті» листи мали часто досить промовисті назви: «Працюймо релігійними святами» («Селянка України», 1931 р., №4) [154], «Зацікавили наших членкинь» («Робітниця» 1931 р., №10) [118], «Заслужили» («Комунарка України», 1924 р., №3) [117]. Цікавими матеріалами для дослідження стали: «Наказ делегатке» («Работница», 1923 р.) [146], нариси «Мужество в красной косынке» [145], статистичний матеріал «Женщины в РКП в цифрах» («Коммунистка», 1925 р.) [114], «Конкурс на лучшее делегатское собрание» («Работница», 1933 р.) [128]. Листи

активісток з місць яскраво показують настрої, що панували у радянському суспільстві в 1920-х – 1930-х рр. Жіночі журнали, активно пропагуючи нові ідеали, суттєво впливали на жіночу свідомість.

Окремою групою джерел з теми дисертаційного дослідження стали зображальні матеріали, у першу чергу фотоматеріали та плакати, що були надруковані в цих журналах.

Велика увага приділяється здоров'ю та спорту, активності жінки. Фотоколлаж у журналі «Комунарка України» під назвою «Літній спорт» [86] показує жінок, що досягли на рівні з чоловіком спортивних успіхів.

Деякі журнальні світлини ілюстрували перетворення жінки на чоловікоподібну особу: «У вільну хвилину робітниці вивчають літунську справу» («Робітниця», 1933 р., №14) [92], «Соня Юрієва, одна з багатьох червоних літунів, що здала екзамен на пілота» («Робітниця», 1933 р., №15) [94].

Однак, найбільш популярною тематикою світлин, які розміщувалися на сторінках жіночих журналів були фото, що акцентували увагу на розвитку жінки саме як трудівниці. Прикладом можуть виступати такі фотоматеріали з українського журналу «Робітниця» з промовистими підписами: «Робітниця радянської України вчиться керувати трактором» («Робітниця», 1931 р., №4) [91], «Ударні бригади робітниць Радянського Союзу при праці» («Робітниця», 1933 р., №12) [93], «Радянська жінка рівноправна в СРСР у всьому, вона бере участь в керуванні державою й складними машинами» («Робітниця», 1933 р., №16) [88].

Ще одним популярним напрямом статей та фото у газетах і журналах стала пропаганда створення матеріально-побутових умов, необхідних жінкам для повноцінної трудової діяльності. Вважалось, що яслі, комунальні кухні, пральні, пологові будинки сприяють «визволенню» жінки від домашнього «рабства». Численні матеріали газет та журналів намагалися переконати жіноцтво, що в СРСР та УСРР зокрема такі установи зростають швидкими темпами. Прикладом такої фотоагітації є світлина «Обід в дитячих яслах сільського колективу на Радянській Україні» («Робітниця» 1931 р., №10) [87].

Фотографії та плакати виконували ідеологічну функцію, формуючи у читачок

образ «правильної» поведінки.

Окрім світлин та плакатів, які були розміщені на сторінках книг, газет та журналів, нами було використано фотоматеріали, що зберігаються у фонді фотодокументів Харківського історичного музею. Вони відображають події, що мали значення для історії жіночого руху на Україні: «І Всеросійський з'їзд робітниць в Москві (листопад 1918 р.)» [78], «І Всеукраїнський з'їзд робітниць в Харкові (8.11.1920 р.)» [79], «І Всеукраїнська нарада серед жіноргaнізаторів (1920 р.)» [84], «Учасниці жіночого руху 20-х рр.» [85], «І Губернський з'їзд делегаток Одеської області (1921 р.)» [81], «Делегатські збори міста Чернігова (20.03.1921 р.)» [80], «Губернський з'їзд селянок Харківщини 1924–1925 рр.» [82], «Округова нарада робітників серед жінок Харківщини (28.10.1928 р.)» [83].

Окрім фотоматеріалів, у нашому дослідженні були використані художні кінофільми того часу. Ці фільми мають пропагандистський характер, але містять певний фактичний матеріал. Такі фільми, як «Волга-Волга» [95], «Две встречи» [96], «Путёвка в жизнь» [97], «Трактористы» [98], «Чапаев» [100], «Третья Мещанская» [99] показують типаж «нової» радянської жінки. Режисери намагалися показати на екрані як повинна виглядати «нова радянська жінка», типові риси її поведінки.

З кінця 1920-х рр. кінематограф стає впливовим знаряддям партії у формуванні тоталітарної свідомості, знищенні дореволюційних цінностей і створенні нового образу «необхідного державі» громадянина.

Отже, кіноматеріали стали важливим джерелом при написанні дисертаційної роботи.

Значну цінність для дослідження становили такі джерела особового походження, як збірки спогадів та листи «Славные большевички» за редакцією В. Ігнатьєва [161], «Революционерки России: Воспоминания и очерки о революционной деятельности российских большевичек» [157], «Без них мы не победили бы. Воспоминания женщин-участниц Октябрьской революции, гражданской войны и социалистического строительства» [102].

Головними пропагандистами ідеї рівності жінок у суспільстві вважають В. І. Леніна та його дружину Н. К. Крупську, діячів еволюційного руху –

О. М. Коллонтай, І. Ф. Арманд [138]. Їх листування, спогади стали у нагоді при характеристиці ідеології більшовицької партії щодо вирішення «жіночого питання».

У багатьох виступах, листах, публічних лекціях радянських і партійних діячів того часу піднімалася тема жіноцтва. Так, перший секретар ЦК КП(б)У Е. Й. Квіринг у доповіді «Завдання Ленінського комсомолу» на V-ій Всеукраїнській конференції ЛКСМУ 2 липня 1924 р. [121] формулює від імені партійного керівництва завдання для комсомольців у роботі серед молоді, зокрема молодих дівчат. Важливим маркером побудови офіційної політичної лінії більшовицької партії у питанні щодо становища жіноцтва стали промови Й. В. Сталіна на XIII партійному з'їзді 24 травня 1924 р. [168] та І Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. [167].

Матеріали Харківського історичного музею дали змогу розширити базу джерел особового походження. Нами було використано лист до К. Ф. Зеленської, яка на момент написання листа працювала завідуючкою жінвідділом Краснозаводського РНК Харківщини, а пізніше заступником завідуючої Центрального відділу робітниць і селянок ЦК КП(б)У) від її колеги подруги О. Савельєвої [53], а також спогади К. Ф. Зеленської про події, що передували Першому Всесоюзному з'їзду СРСР у 1922 році [52]. Музейні матеріали містять нову інформацію про роботу жінвідділом серед жінок саме у столиці радянської України.

Характеристика різних груп джерел доводить, що лише комплексний аналіз усіх видів джерел дозволяє провести всебічне вивчення суспільно-політичного становища жінки в радянській Україні в період 20-х–30-х рр. XX ст. Джерельна база дисертаційної роботи є достатньою та репрезентативною для обраної нами дослідницької теми.

1.3. Методологія та методи дослідження

Відповідно до стану наукової розробки і характеру теми дисертації, її мети й завдань, особливостей джерельної бази було обрано і залучено низку наукових принципів та методів історичного пізнання.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають:

– принцип історизму, що вимагає розгляду всіх історичних явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Саме він дозволяє реконструювати особливості зовнішніх (соціальних, політичних, економічних, культурних) чинників зміни суспільно-політичного становища жінки, а також підкреслити вплив комуністичної ідеології та пропаганди;

– принцип об'єктивності, що передбачає незаідеологізований аналіз історичних фактів, що не мають бути спотворені чи підігнані під схему. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Ми намагалися неупереджено і всебічно проаналізувати діяльність комуністичної партії та відповідних державних органів щодо залучення жіноцтва до громадського та політичного життя держави. Історичні джерела є об'єктивною реальністю, яка у принципі є носієм достовірних історичних фактів. На основі принципу об'єктивності було проведено порівняння й аналіз наявних у науковій літературі різних точок зору, суджень, позицій, і, в кінцевому підсумку, зроблені незалежні висновки;

– принцип системності передбачає аналіз окремих історичних фактів участі жінок у громадському, політичному, культурному житті 1920–1930-х рр. у взаємозв'язку як систему, а також у комплексі дослідити гендерне питання разом із соціокультурними та суспільно-політичними перетвореннями у радянській Україні;

Основою реалізації зазначених принципів є специфічний методологічний інструментарій, що включає як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи дослідження.

На всіх етапах дослідження застосована загальнонаукова група методів, що включає методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції. Однак, для історичного дослідження спеціальні методи займають провідне місце, бо саме вони виокремлюють специфіку дисертаційної роботи. Методологічний плюралізм сучасних досліджень дозволяє використання різноманітних – як традиційних, так і новаторських.

Історико-генетичний метод дозволив визначити фактори впливу (а також їх характер і ступінь значущості) на процес зміни становища жінки після Лютневої та Жовтневої революцій 1917 р., на формування під впливом більшовицької ідеології ідеалу «нової радянської жінки», на форми і методи роботи відповідних державних та партійних органів, громадських організацій серед жіночого населення. Історико-генетичний метод дозволив показати причинно-наслідкові взаємозв'язки умов та напрямів їх роботи.

Проблемно-хронологічний метод дозволив розділити тему дослідження на ряд більш вузьких і конкретних питань за проблемним принципом і розглянути кожне із них окремо у хронологічній послідовності. Таким чином була вибудувана загальна структура дисертації, а також структура кожного окремого розділу дослідження.

Історико-типологічний метод забезпечує більш якісний аналіз історіографії питання та джерельної бази завдяки групуванню наукової літератури та джерел, сприяє визначенню пріоритетних напрямів діяльності радянських і партійних органів влади, преси, кінематографу.

Історико-порівняльний метод слугує розкриттю специфіки становища жінки через призму зміни підходів до вирішення жіночого питання протягом 20-30-х років XX ст.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки теми довів її недостатню вивченість. Дискусія серед науковців, передусім навколо ролі комуністичної партії у наданні жінкам рівних прав і можливостей у політичній та громадській сферах, показала неусталеність оціночних суджень та інколи брак фактологічного матеріалу. Потребує також кореляції оцінка залучення жіноцтва до сфери суспільного виробництва.

Опрацювання архівних та надрукованих джерел, що формує фактологічну основу дисертаційного дослідження, дозволило визначити як його окремі тематичні складові, так і ступінь їх вивченості. Досліджена джерельна база дала змогу об'єктивно оцінити події, що відбувалися на території України у процесі залучення жіноцтва до соціалістичного будівництва. Аналіз періодичних видань досліджуваного періоду дозволив прослідкувати ідеологічну та пропагандистську

складову частину формування ідеалу «нової жінки» радянської України. Ці обставини обумовили вибір теми дисертаційної роботи та відповідних загальнонаукових та спеціальних методів дослідження.

Наявний методологічний інструментарій дозволяє успішно дослідити обрану тему. Зазначені принципи та методи дослідження (загальнонаукові та спеціальні) дозволили комплексно розглянути суспільно-політичне становище жінки у радянській Україні від становлення радянської влади у 1919 р. до остаточного утвердження тоталітарного режиму у 1936 р.

РОЗДІЛ 2.
ОСНОВНІ АСПЕКТИ РОЗВ'ЯЗАННЯ «ЖІНОЧОГО ПИТАННЯ» В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

2.1. Еволюція сутності жіночого питання та пошук шляхів його вирішення в умовах революційних подій та утвердження радянської державності в Україні (лютий 1917 – 1921 рр.)

В Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель, жінці відводилася виключна роль домогосподарки та берегині сім'ї. Переважна більшість жінок залишалася поза громадським та політичним життям. У державі не було створено умов для їх участі у вирішенні різних соціальних, економічних та політичних завдань, які виникали перед суспільством в ту чи іншу історичну епоху.

Прогресивна громадськість неодноразово виступала за ліквідацію економічних, правових та інших обмежень прав жінок, їх участь у всіх сферах життя суспільства. Під час та після Лютневої революції 1917 року жіноцтво стало більш активно виступати за зрівняння прав жінок та чоловіків. Вже Тимчасовий уряд намагався покращити юридичний статус жінок та закликав жіноцтво до громадсько-політичної роботи.

20 червня 1917 року Тимчасовий уряд, прийняв положення «Про вибори до Установчих Зборів», згідно з яким виборчими правами наділялися всі громадяни, які досягли 20 років незалежно від національності, статі та віросповідання [75]. 5 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд приймає постанову «Про розширення наданих особам жіночої статі прав на вступ на державну службу». У ньому встановлювалися рівні права і рівні обов'язки жінок і чоловіків при вступі на державну службу в усі цивільні відомства. Ці документи надали можливості жінкам брати участь у виборах не лише до Установчих Зборів, а й до інших державних органів.

З розгортанням революційних подій влітку 1917 року ініціативу у цьому питанні перейняли більшовики. Для вирішення «жіночого питання» вони пропонували залучати жінок до революційної боротьби [268]. На думку

більшовиків, жінки могли стати головною опорою революціонерів за умови, що вони отримають небачені до того часу права і можливості [268]. Одним із гасел більшовиків стало надання жінкам рівних із чоловіками політичних, соціальних, культурних прав, організація державної системи охорони дитинства, материнства і жіночої праці [139, с. 67].

На думку деяких радянських авторів (В. Більшай, П. Чирков, Д. Ємельянова та інші), саме залучення більшовиками жінок до революційної боротьби стало однією з причин їх перемоги у громадянській війні.

В. І. Ленін і його прибічники вважали приватну власність на засоби виробництва головною причиною гноблення трудящих [232, с. 167]. Більшовики закликали націоналізувати приватну власність. В. І. Ленін стверджував: «Лише знищення приватної власності може звільнити жінку від рабства сімейного і економічного» [232, с. 55]. На його переконання, тільки робітничий клас може домогтися покращення становища жінки, прийняття законів про охорону жіночої праці, юридичного рівноправ'я з чоловіками, більш доступної жіночої освіти [232, с. 120].

Завдання звільнення жінки у марксизмі збігалося з більш загальним завданням – звільнення пролетаріату від будь-яких форм експлуатації й гноблення. Тільки в суспільстві, вільному від експлуатації й гноблення, можливі рівноправні відносини між чоловіком і жінкою [232, с. 33].

Засновники марксизму К. Маркс та Ф. Енгельс називали єдиним реальним шляхом звільнення жінки від соціальної нерівності радикальне перетворення суспільства шляхом посилення класової боротьби та здійснення соціалістичної революції [139, с. 70]. Замість традиційної родини пропонувалося створити родину «нового» типу. Ф. Енгельс писав, що: «Морально-психологічні функції родини: підтримку, участь і взаємодопомогу – зможе взяти на себе трудовий колектив» [139, с. 88]. К. Маркс і Ф. Енгельс вимагали: обмеження тривалості робочого дня для жінок; рівної заробітної плати для жінок і чоловіків за рівну працю; заборони нічної роботи для жінок; заборони небезпечної та шкідливої роботи для жінок; звільнення жінок від роботи за 8 тижнів до пологів і на 8 тижнів після; свободи розлучення;

загального, рівного і прямого виборчого права після досягнення 20 років; утворення при заводах, фабриках і інших підприємствах, де працюють жінки, яслів для грудних і малолітніх дітей; звільнення від роботи жінок, що годують дітей грудьми, не рідше, ніж через 3 години, не менше, ніж на півгодини; відміни законів, що переслідують аборт, і розповсюдження творів про запобіжні від вагітності засоби [139, с. 77].

Такий підхід до вирішення «жіночого питання» підтримали більшовики, які прийшли до влади у Росії в листопаді 1917 р. На більшій частині України встановлення більшовицької влади відбулося у 1919 році.

Більшовицькі ідеологи свій підхід до звільнення жінок уважали найбільш правильним і рішуче розмежовувалися із традиційним фемінізмом, представниці якого домагалися в першу чергу поширення на жінок цивільних і політичних прав.

Більшовики підкреслювали, що саме через надмірну зайнятість жінки в домашньому господарстві, постійним народженням і вихованням дітей, збереженням патріархальних традицій жінка залишається осторонь революційних подій, виробництва і громадської діяльності. Більшовицькі ідеологи вважали, що так зване жіноче питання нерозривно пов’язане з боротьбою за перемогу соціалістичної революції, побудовою соціалізму. Оскільки без революції не можна вирішити «жіноче питання», потрібно активно залучати жінок до революційного руху [139, с.44].

В. І. Ленін відносив питання про покращення становища жінки до найбільш важливих демократичних завдань. «Які були найголовніші прояви, пережитки, залишки кріпосного права в Росії у 1917 році? – писав він. – Монархія, класовість, землеволодіння і землекористування, становище жінок, релігія, пригнічення національностей. Тому у ході боротьби за владу більшовицьким лідером пропонувалося жінкам брати владу в свої руки, для цього жінка повинна бути не просто пасивним глядачем революційних подій і політичних перетворень, а активною діячкою: «Не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина жінок не буде приймати активної участі» [138, с. 51–52]. На переконання В. І. Леніна справа радянської влади буде завершена лише тоді, коли в ній візьмуть

участь мільйони працюючих жінок [137, с. 2]. В. І. Ленін пропонував висувати жінок на керівні посади: «Якщо робітниці йдуть з нами, перемога революції забезпечена» [161, с. 299].

Пролетарська трактовка «жіночого питання» міститься не лише у творах основоположників марксизму-ленінізму, а й у партійних документах. Основою більшовицької концепції стало гасло класової боротьби та теорія соціалістичної світової революції.

У промовах та статтях лідерів більшовицької партії жінки – представниці класу капіталістів – виступали в основному за отримання юридичних та політичних основ рівноправ'я, оскільки освітні та культурні права вони вже здобули до Жовтневої революції. У розумінні жінок – представниць дрібної буржуазії та трудової інтелігенції – на перший план виходили питання рівності в освіті, трудових відносинах, рівності заробітної плати за рівноцінну працю.

Більшість більшовицьких діячів виділяли у вирішенні «жіночого питання» два аспекти. По-перше, «жіноче питання» в їх розумінні – це проблема подолання соціальної відсталості жінок і посилення їх ролі у загальній боротьбі пролетаріату за своє визволення. У цілому інтереси працюючих жінок і чоловіків в основному співпадають, бо вони однаково зацікавлені в боротьбі за мир, демократію, прогрес і перехід до соціалізму. Однак, жінки суттєво відставали від чоловіків у кількісному відношенні, адже становили меншість у партії, у професійних союзах, в організаціях комуністичної молоді. «Тому, – писав Я. М. Свердлов, – в підвищенні суспільно-політичної активності жінки зацікавлений весь пролетаріат. Залучення жіноцтва до загальнокласової боротьби зміцнює робітничий клас і його сили у боротьбі за свої інтереси» [254, с. 63].

По-друге, на думку більшовицьких ідеологів, проблема вирішення «жіночого питання» пов'язана із особливими інтересами жінок. Завдання охорони жіночої праці і материнства актуальна саме для жінок [254, с. 66].

Для цієї боротьби необхідні виступи всіх робітників. «Спільна боротьба за покращення становища жінок створює сприятливі умови для вирішення завдання

залучення жінок до соціалістичної боротьби, – вказувала О. М. Коллонтай [124, с. 117].

Секретар ЦК РКП(б) і голова ВЦВК Я. М. Свердлов у виступі на І Всеросійському з'їзді робітниць в 1918 році поставив перед жіночим рухом таке завдання: «Залучити до будівництва соціалістичної держави та революційної боротьби ті елементи, які містять у собі величезну силу і ще не були використані. Тому партія звертається до жінок міста і села, до робітниць і селянок стати до лав борців і робітників для створення нового життя» [254, с. 32].

Саме після І Всеросійського з'їзду робітниць 1918 року у Москві залучення жінок до суспільно-політичного життя нової держави активно почало заохочуватися партійними та державними органами. Однак на території України цей процес затягувався у зв'язку зі складною військовою ситуацією.

Одним з напрямів вирішення так званого жіночого питання у 20-х рр. XX століття у СРСР та окремих її республіках стали заходи з покращення побуту жіноцтва. Для полегшення ведення жінками домашнього господарства передбачалося створення системи підприємств побутового обслуговування. Для забезпечення кращих умов для материнства розпочалося будівництво дошкільних закладів, пологових будинків, жіночих консультацій [41, арк. 23].

Одним із завдань нової влади оголошувалася ліквідація проституції. Більшовики вважали, що саме пригнічене становище жінки в родині та суспільстві змушує жінку продавати своє тіло. Оскільки жінка не могла влаштуватися на гідно оплачувану роботу, а також отримати вищу чи спеціальну освіту, то вона часто займалася проституцією [126, с. 7].

Партійні ідеологи вважали, що «жіноче питання» не могло бути вирішено швидко і кардинально. Більшовики наголошували, що лише після ліквідації приватної власності, перемоги соціалістичної революції і залучення жіноцтва до масового виробництва, жінка отримає практичну рівноправність з чоловіками [139, с. 23].

Більшовицькі лідери розуміли, що жінки не можуть виконувати важку фізичну роботу нарівні з чоловіками, в тому числі й через материнство. Функція материнства

накладала свій відбиток і на інтереси жінки в суспільно-політичному житті держави. Для покращення демографічної ситуації після Першої світової війни та успішного залучення жіноцтва до суспільного виробництва було створено спеціальне законодавство з охорони жіночої праці та материнства.

Н. К. Крупська акцентувала увагу на необхідності враховування біологічних та психологічних особливостей жінок при залученні до суспільно-політичного і виробничого життя: «У жінок усіх класів емоційна сторона розвинута більше, аніж у чоловіків того ж класу: вони більш уразливі, більш легко піддаються настрою» [135, с. 29]. Тому вона рекомендувала, щоб з жінками більше працювали саме жінки. Скориставшись емоційною підтримкою та розумінням з боку представників своєї статті, активісткам буде легше заохотити інших жінок до участі у суспільно-політичному житті і у суспільному виробництві [135, с. 29].

Перемога над «соціальною відсталістю» жінки оголошувалася необхідною умовою розвитку промислового виробництва, підвищення політичної активності мас, проведення культурної революції.

У країні, господарство якої було зруйновано участю у світовій війні, подіями трьох революцій, громадянською війною, де панували розруха й голод, була неминучою орієнтація на екстенсивний розвиток виробництва, на максимальну мобілізацію всіх трудових ресурсів. Це стало поштовхом до масового залучення жінок у суспільне виробництво й підвищення їх ролі у житті традиційного соціуму, адже поведінкові стереотипи, у тому числі й гендерні, багато в чому формуються під впливом побуту.

Головні ідеї щодо вирішення «жіночого питання» у країні Рад були сформульовані такими ідеологами жіночого руху, як І. Ф. Арманд, О. М. Коллонтай, С. М. Смідович, К. І. Миколаєва, О. В. Артюхіна. Ці визначні жінки поклали початок організації роботи серед жінок на теренах всього радянського простору. Їх ідеї про створення необхідних умов для рівноправного життя обох статей та плани участі якомога більшої кількості жінок у всіх сферах суспільства втілювалися у роботі партійних і державних органів УСРР, як й інших радянських республік [229, с. 119–122].

Головними темами, що висвітлювалися у статтях І. Ф. Арманд, були питання політичного виховання жінок, їх звільнення від патріархальної залежності, проблеми формування нових форм господарювання й домашнього побуту жіноцтва [138, с. 51–52]. Нею був зроблений висновок про необхідність створення при партійних комітетах комісій для пропаганди й агітації серед жінок. На переконання І. Ф. Арманд звільнення жінки нерозривно пов'язане з загальною боротьбою трудящих за ліквідацію соціальної, духовної й політичної нерівності різних верств населення. У статтях вона виступала проти різних теорій соціальної неповноцінності жінок. І. Ф. Арманд розробила концепцію «свідомого материнства», в основу якої покладені пропозиції ґрунтовної й послідовної сексуальної освіти населення, використання наявних тоді методів контрацепції. На її думку, важке побутове положення жінок можна було покращити, створюючи мережі державних і суспільних установ побуту: їдалень, пралень, ясел і дитячих садів [161, с. 233–235].

Найбільш відомим теоретиком жіночого руху й визнаним знавцем «жіночого питання» серед більшовиків була О. М. Коллонтай. Вона розробила теорію свободи шлюбних і статевих відносин, обґрунтувала необхідність «сексуальної революції». Їй приписується авторство теорії «склянки води», відповідно до якої задоволення сексуальних потреб у комуністичному суспільстві повинне здійснюватися так легко, як випити склянку води [124, с. 144]. Одним із завдань революційної влади О. М. Коллонтай називала досягнення жінками рівноправного становища у суспільстві [125, с. 333]. Критеріями рівноправності статей у новій державі в її розумінні були незалежна воля жінки у шлюбних відносинах, моральна й психологічна незалежність від чоловіка [125, с. 334].

О. М. Коллонтай вірила в успіх та невідворотність соціально-економічних й політичних перетворень, які повинні були відбутися в післяреволюційній країні та привести до корінного покращення становища жіноцтва [125, с. 339].

Завдання соціальної політики держави відносно жінок О. М. Коллонтай вбачала у створенні таких умов, які давали б можливість поєднувати материнство, виховання нового покоління із суспільно-політичною й виробничою діяльністю. За її переконанням «комунізм, поступово витісняючи й поглинаючи одноособове

домашнє господарство, заміняючи його будинками-комунами, громадським харчуванням, зберігає жіночі сили від непродуктивної праці вдома й, навпаки, збагачує народне господарство свіжим припливом робочих рук жінок» [124, с. 45].

О. М. Коллонтай висловлювала й інші ідеї щодо впровадження комуністичних принципів у життя. Наприклад, нею було запропоновано створити із внесків всіх працездатних громадян фонд самострахування на підтримку матерів-одиначок.

Свої ідеї О. М. Коллонтай перевіряла на практиці. Ідеолог жіночого руху брала безпосередню участь у створенні більшовицькою партією жінвідділів [161, с. 44]. Революційні погляди О. М. Коллонтай, її радикалізм ввійшли в суперечність із політикою держави. За участь у «робочій» опозиції вона була відправлена послом до Норвегії й надалі не робила особистого впливу на розвиток жіночого руху в СРСР [161, с. 46].

Інша більшовичка С. М. Смідович також пропагувала необхідність звільнення жінки від домашніх справ для суспільної діяльності. Вона писала, що «мати, зв'язана по руках і ногах маленькою дитиною, втрачає зв'язок із громадськістю і свою класову активність» [163, с. 22].

В якості альтернативи патріархальній сім'ї С. М. Смідович пропонувала створення комун: «Робітничі житла, будинки-комуни є також базою нашої роботи з реорганізації побуту на добровільних засадах. Винести кухню за межі родини, організувати загальну їдальню, загальне місце перебування дітей і цим покласти початок нового побуту в будинках-комунах – ось наше завдання в цій сфері» [164, с. 3]. У реальності, навіть у другій половині 1920-х років, мережа комунальних побутових установ, у тому числі й дитячих дошкільних установ – ясел – була настільки мала, що її послугами могли скористатися лише одиниці. С. М. Смідович пропагувала звільнення жінок від «домашнього рабства» на сторінках жіночих журналів «Робітниця» і «Коммунистка», а також у вигляді лекцій і брошур.

Перемога більшовиків у громадянській війні призвела до встановлення монопартійної політичної системи. XI з'їзд РКП(б) у 1922 році констатував існування лише однієї партії у країні [195, с. 49–50].

Активною діячкою жіночого руху у Радянському Союзі була й Н. К. Крупська. Її основні праці присвячені вихованню підростаючого покоління та суспільно-

просвітницькій роботі серед жіноцтва. Дружина В. І. Леніна зробила багато для створення й поширення образу «нової жінки» у соціокультурному просторі. Н. К. Крупська була редактором офіційного органу жінвідділу ЦК РКП(б) журналу «Коммунистка». На сторінках популярного часопису вона часто писала із приводу роботи партійних, комсомольських та профспілкових органів серед жіноцтва. У пресі Н. К. Крупська передбачила нові тенденції у формуванні образу «нової жінки», розкритикувала прояви «революційного аскетизму», зокрема свідому відмову деяких більшовичок від особистого життя [157, с. 132]. Знову виникає мотив жінка – «провідник ідеології» – але вже не серед інших жінок, на виробництві або в суспільному житті, а у своїй родині й мала свою чітку позицію з питань участі жінок у суспільному житті й їх сімейного стану [132, с. 56].

Жіночі активістки К. І. Миколаєва й О. В. Артюхіна мали величезний дореволюційний досвід партійної роботи. У ній вони керувалися більше міркуваннями прагматики, а не революційного романтизму. Обидві були редакторами журналу «Работница». У статтях щодо вирішення «жіночого питання» К. І. Миколаєва й О. В. Артюхіна пропонували заходи щодо діяльності серед жіночого населення.

У 1924–1926 рр. К. І. Миколаєва завідувала відділом робітниць ЦК ВКП(б). Її погляди на роботу серед жінок були близькі поглядам Н. К. Крупської, з якою вона перебувала в дружніх відносинах. Основними завданнями жінвідділу К. І. Миколаєва вбачала у налагодженні громадського харчування, створенні широкої мережі ясел і дитячих садків, контролі делегаток за дотриманням безпеки на виробництві.

О. В. Артюхіна у 1924–1931 рр. була редактором журналу «Работница». Серед нагальних проблем редакторка виділяла налагодження якісного харчування в яслах, боротьбу з пияцтвом і проституцією. О. В. Артюхіна пояснювала необхідність окремої роботи серед жінок «технічними цілями» [178, с. 37].

Ідеологами пропагування жіночих ідей на українсько-радянських теренах в ізні часи були В. Мойрова, О. Кравченко, М. Левкович, О. Пілацька, К. Самойлова, які підтримували ідеї радянських більшовичок і виконували їхні розпорядження на місцях.

Аналіз публіцистики редакторів журналу «Работница» К. І. Миколаєвої та О. В. Артюхіної [178] дозволяє поглибити висновки про місце та роль жінки у новому, соціалістичному суспільстві.

Світогляд представниць «старшого покоління» жіночого руху багато в чому подібний поглядам феміністок дореволюційної епохи. На зміну їм приходять представниці робітничого руху, які відмежовуються від феміністських гасел і приділяють увагу більш практичній роботі серед жінок.

Лідерами жіночого руху з кінця 1920-х рр. ставали здебільшого чиновниці. В їх статтях та промовах менше приділялося уваги теорії «жіночого питання». У періодиці зникли бурхливі дискусії, пов'язані з «питанням статі». На перше місце ставилися проблеми «нового побуту», комуністичної етики й моралі. Однак, деякі пропозиції О. М. Коллонтай та Н. К. Крупської (щодо законодавчого закріплення рівноправ'я статей, пошуку нових форм роботи серед жінок, особливо села) продовжували бути актуальними до середини 1930-х рр.

Нові теоретики марксизму називали такі критерії вирішення «жіночого питання»:

1) створення нових можливостей у здобутті жінками освіти;
2) ліквідація дискримінації жінок у законодавстві;
3) збільшення зайнятості жіноцтва [139, с. 56].

Ці умови були ключовими у вирішенні жіночого питання як в СРСР, так і в УСРР зокрема.

Таким чином, питання надання жінкам рівних із чоловіками прав і можливостей стало більш актуальним після революційних подій 1917 р. Спираючись на ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін і його прибічники проголосили одними із завдань більшовицької партії створення правового та політичного рівноправ'я жінок та чоловіків, а також залучення жіноцтва до політичного, громадського, культурного життя. Ліквідація приватної власності, на думку більшовицьких ідеологів, сприяла б вирішенню цих завдань. Відомі ідеологи так званого жіночого питання О. М. Коллонтай, І. Ф. Арманд, С. Смідович, Н. К. Крупська та інші втілювали свої пропозиції щодо вирішення «жіночого питання» безпосередньою участю у роботі серед жінок.

Важливість так званого жіночого питання збільшувалася у зв'язку зі зменшенням кількості чоловіків на виробництві у результаті Першої світової та Громадянської війни.

До того ж більшовики з метою розширення своєї соціальної бази за рахунок жінок під час революційних подій 1917 р. та після встановлення радянської влади неодноразово у пресі та на різноманітних публічних заходах розглядали так зване жіноче питання

2.2. Розвиток українського радянського законодавства 1920-х – 1930-х рр. щодо прав жінок

Позитивними наслідками реалізації соціалістичної ідеї після революційних подій 1917 року стала спроба вирішення на більш високому політичному та державному рівні проблеми рівності статей; скасування законів, що обмежували правовий статус жінки; законодавче закріплення рівних прав і обов'язків жінок і чоловіків.

Першим документом історичного значення для жіноцтва стало Положення Тимчасового уряду «Про вибори до Установчих Зборів» від 20 червня 1917 року. У ньому проголошувалося, що «незалежно від статі, національності, віросповідання всі громадяни мають право голосу» [75].

Вперше на законодавчому рівні у радянській Україні це положення закріплено у Конституції УСРР, яка була прийнята III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 року. Положення рівності статей повторювалися у статтях 3, 5 та 22. За Конституцією 1919 року і чоловік, і жінка мали однакові юридичні та політичні права [65].

Участь жінок у державних справах здійснювалась згідно з принципом рівного підпорядкування волі пролетарської держави. При цьому громадяни обох статей були суб'єктами політичних відносин лише в тому разі, якщо вони працювали (ст. 22 Конституції 1919 р.). Отже, політичні права органічно поєднувалися з обов'язком працювати, що було зафіксовано у гаслі: «не працюючий не їсть» (ст. 28 Конституції 1919 р.). Тобто принцип рівності жінок і чоловіків закріплювався не за статевою ознакою, а за трудовою, що стало початком надання не лише трудових

прав і можливостей, а й політичних і громадських. Жінка отримувала рівні права і можливості по відношенню до чоловіка лише в тому разі, якщо вона працює так, як і чоловік. Цей підхід став ключовим у залученні жіноцтва до політичного і громадського життя, суспільного виробництва.

Право жінки обирати і бути обраною по досягненню 18 років проголошувалося незалежно від релігії, народності, осілості, стану (ст. 20 Конституції 1919 р.).

Держава наділяла виборчими правами громадян «незалежно від стану», що можна розуміти неоднозначно: «незалежно від майнового стану» або «незалежно від статі». На нашу думку, принцип рівності громадян у цій статті був проголошений в тому числі й за статевою ознакою. Пролетарська ідеологія не визнавала рівності за ознакою походження, майнового стану, оскільки згідно з Конституцією: «Українська Соціалістична Радянська Республіка є організацією диктатури працюючих мас пролетаріату і найбіднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами капіталістами й поміщиками» (ст. 1 Конституції 1919 р.).

Жінка могла бути допущена до виборчого процесу за наявності двох умов: по-перше, вона повинна була бути зайнятою у домашньому господарстві, а, по-друге, мала забезпечувати суб'єкту можливість продуктивної праці (ст. 20 Конституції 1919 р.). Закріплення виборчих прав жінки в Конституції 1919 р. мало спрощений характер, але це було значним кроком уперед у порівнянні з законодавством імперської Росії.

Значення Конституції 1919 р. полягало і в тому, що вперше принцип рівності статей отримав юридичне закріплення, що було незаперечним досягненням нового устрою у справі емансипації жіноцтва.

Зі встановленням на більшій території України радянської влади першими нормативними актами в галузі сімейного законодавства стали декрети Раднаркому УСРР «Про організацію відділів записів актів громадянського стану» [58, с. 220–225], «Про цивільний шлюб та про ведення книг запису актів громадянського стану» [228–233], «Про розлучення» від 20.02.1919 р. [58, с. 237–239]. Дані акти скасували

сімейне законодавство часів Російської імперії та проголошували принципово новий підхід до регулювання відносин у сім'ї.

Першим кроком радянської влади стало невизнання церковного шлюбу і проголошення обов'язковим цивільного шлюбу, оформленого у відповідних органах державної влади без участі церкви [58, с. 221]. Принцип рівності подружжя отримав більш послідовне закріплення у першому шлюбному кодексі УСРР – Кодексі законів про акти громадянського стану про сім'ю та опіку 1919 р. [76, с. 454–460] Цим кодексом було законодавчо закріплено, що зміна місця проживання одним із подружжя не тягне за собою зміну місця проживання іншого подружжя і його обов'язку всюди слідувати за ним (ст.104) [76, с. 458].

Важливим положенням Кодексу 1919 р., з точки зору рівності прав жінки і чоловіка стало впровадження норми про громадянство подружжя, яка дозволяла кожній стороні при укладанні шлюбу у разі їх належності до різних держав, зберігати своє громадянство (ст.103) [76, с. 458].

За Сімейним Кодексом України 1919 р. розлучення могло здійснюватися без яких-небудь перешкод в органах РАЦСу при добровільному бажанні чоловіка й жінки чи в місцевому суді на прохання одного з них. Процедура розлучення була максимально спрощена. У компетенцію органів влади не входило встановлення причин і мотивів розлучення. Заперечення одного із подружжя не могло бути підставою для відмови судом у розірванні шлюбу (стаття 87–99) [76, с. 455]. Більше того – з метою спрощення процедури розлучення у Сімейному Кодексі України 1919 р. допускалося так зване «заочне» розлучення. Воно здійснювався у випадку невідомого місця проживання або відсутності одного із членів сім'ї після закінчення певного строку [76, с. 456]. Для жіноцтва такі нововведення були зовсім новим кроком до гендерної рівності і руйнації минулих патріархальних відносин.

На переконання більшовицьких лідерів максимальне спрощення процедури розлучення повинне було стати передумовою й умовою звільнення жінки. Ця теза стала одним з основних ідеологічних обґрунтувань законодавства про розлучення. Як зазначав Б. Шоу, «завдання Радянської республіки – у першу чергу повинне знищити всі обмеження прав жінок. Джерело буржуазного бруду, пригніченості, приниження – процес

розлучення – радянська влада знищила повністю» [267]. Саме жінки, які були найбільш пригнобленою стороною в шлюбі, на думку більшовицьких ідеологів, повинні були стати ініціаторами більшості розлучень. Однак, патріархальні звичаї були ще сильними у радянському суспільстві 1920-х – 1930-х років. Здебільшого жінки не поспішали розлучатися з чоловіками і не вбачали у розлученні ніякого звільнення.

Новий юридичний статус жінки у подружніх відносинах вплинув і на її політичне становище.

Для більш глибокої оцінки становища жінки у радянській Україні необхідний аналіз трудового законодавства республіки.

Нормативно-правова база РСФРР розповсюджувалася і на територію України, що була підконтрольна більшовикам. Декрет Ради народних комісарів РСФРР від 29 жовтня 1917 року «Про восьмигодинний робочий день» [67] встановив однакове навантаження для жінок та чоловіків, зменшивши його з 12–16 годин до 8.

Наступним важливим декретом у трудовому законодавстві став Декрет ВЦВК від 22 грудня 1917 року «Про страхування на випадок хвороби» [73], бо саме він без різниці статі гарантував однаковий соціальний захист чоловікам і жінкам.

Положення РНК РСФРР від 31 жовтня 1918 року «Про соціальне забезпечення трудящих» [72] та Декларація про права трудящого та експлуатованого народу від 13 січня 1918 року [57] посилювали соціальну захищеність жіноцтва з боку держави.

Декрет РНК РСФРР від 2 серпня 1918 року «Про правила прийому до вищих навчальних закладів» [70] відкрив двері жінкам до вищих навчальних закладів, що в подальшому позначилося на їх громадській та політичній діяльності.

УСРР за Конституцією вважалася державою трудящих [65, с. 3]. Після прийняття першої української Конституції у 1919 році було підписано низку важливих документів щодо надання рівних прав жінкам, забезпечення їх трудової та суспільно-політичної діяльності. Кодифікація в Україні базувалася на принципі єдності російського законодавства. Основним її методом була рецепція законодавства РСФРР, а дещо пізніше — і законодавства союзного.

Постанова Народного комісаріату праці РСФРР від 4 жовтня 1919 року «Про нічну працю жінок» [69], Постанова Народного комісаріату охорони здоров’я від 11

листопада 1920 року «Про заходи охорони праці та здоров'я матерів, що годують груддю» [6, арк. 44], Постанова VIII Всеросійського З'їзду Рад від 28 грудня 1920 року «Про залучення жінок до господарського будівництва» [71] забезпечили покращення становища жінок на виробництві, а згодом сприяли їх залученню до суспільно-політичної діяльності. Ці законодавчі акти РСРСР діяли і на території УСРР.

Крім того, урядом УСРР було розроблено та прийнято ряд республіканських актів, спрямованих на покращення становища жінки. Постанова РНК УСРР від 29 січня 1921 року «Про організацію дитячих ясел» [77, с. 148–149] започаткувала мережу ясел, яка повинна була зменшити жінкам час для виховання дітей.

Резолюція V Всеукраїнського З'їзду Рад 16 березня 1921 року «Про організацію праці» [77, с. 177] сприяла покращенню умов праці жінок та їх залученню до позавиробничої діяльності.

Для забезпечення жінок вищою освітою V Всеукраїнський з'їзд Рад 16 березня 1921 року прийняв Резолюцію про народну освіту [77, с. 177], а тижнем раніше (7 березня 1921 року) РНК УСРР підписала декрет «Про організацію робітничих факультетів» [77, с. 172]. Саме після підписання даного декрету робітничі факультети починають активно створюватися при всіх вищих навчальних закладах, особливо в Харкові, Києві та Одесі – містах із найбільшою кількістю робітників та промислових підприємств.

Кодекс законів про працю був уведений у дію 15 листопада 1922 року. Кодекс встановлював правове регулювання праці жінок. Жінкам-породіллям гарантувалося збереження робочого місця в установі чи на підприємстві, де вони працювали; надавалося два місяці до декретної відпустки [76, с. 653–658].

Починаючи з 1917 року на з'їздах, пленумах та нарадах РСДРП(б), а згодом РКП(б), приймається численна кількість резолюцій, постанов та звернень, присвячених роботі партійних органів серед жінок.

На з'їздах КП(б)У не приймалися рішення, резолюції та постанови стосовно роботи серед жінок. На нашу думку, це пов'язано з поширенням юридичної дії резолюцій та постанов Російської комуністичної партії на роботу партійних

організацій інших радянських республік. Українські більшовики виконували визначені російськими більшовиками цілі і завдання. Резолюція VI З'їзду РСДРП(б) «Про союзи молоді» (липень-серпень 1917 р.) [66, с. 386], наприклад, започаткувала залучення молодих дівчат до громадських та політичних організацій. У резолюції VIII з'їзду РКП(б) «Про роботу серед жіночого пролетаріату» (березень 1919 р.) [66, с. 453] сформульовані принципи ідеологічної роботи серед жіноцтва.

Резолюція VIII з'їзду РКП(б) «Про роботу серед молоді» (березень 1919 р.) [66, с. 453] містила нові вимоги до партійної роботи серед молоді. Резолюція IX з'їзду РКП (б) «Про роботу серед жіночого пролетаріату» (березень 1920 р.) [66, с. 503] проголосила більш широкі завдання партії щодо залучення жіноцтва до своїх лав, аніж на попередніх з'їздах. У резолюції XI з'їзду РКП(б) «Роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики» (березень 1922 р.) [66, с. 603] наголошується про важливість роботи професійних спілок серед працюючих жінок, особливо під час проведення НЕПу.

У резолюції XI з'їзду РКП(б) «Про роботу на селі» (квітень 1922 р.) [66, с. 618] підкреслюється необхідність більш активного та відповідального проведення радянської політики на селі, особливо серед селянок. У резолюції XI з'їзду РКП(б) «Щодо питання про роботу серед робітниць і селянок» (квітень 1922 р.) [66, с. 648] сформульовані нові завдання та форми роботи серед міських та сільських мешканок на 1923 рік.

У резолюції XII з'їзду РКП(б) «Щодо питань пропаганди, друку та агітації» (квітень 1923 р.) [66, с. 730] наголошувалося на необхідності більш активного проведення пропагандистської роботи, застосуванні всіх можливих засобів, особливо преси, створенні в зв'язку з цим більшої кількості жіночих журналів і газет. У цей час вже існували найбільш популярні жіночі газети та журнали, тому головне завдання партії полягало у активному залученні жінок до їх перегляду та розповсюдженні серед міського та сільського жіноцтва.

У резолюції XII з'їзду РКП(б) «Про роботу РКП серед робіниць і селянок» (квітень 1923 р.) [66, с. 754] аналізувалися доцільність та ефективність різних методів та засобів у роботі серед жінок.

У зверненні пленуму ЦК РКП(б) від 31 січня 1924 р. «До робітників та робітниць» [66, с. 808] ішлося про залучення всіх громадян до виробничої та політичної діяльності.

Резолюція XIII з'їзду РКП(б) «Про роботу серед молоді» (травень 1924 р.) [66, с. 881] ставила завданням перед партійними та комсомольськими органами активізувати роботу серед дівчат, які не були ще членами спілки молоді чи більшовицької партії.

У резолюції XIII з'їзду РКП(б) «Про роботу серед робітниць та селянок» (травень 1924 р.) [66, с. 894] сформульовані нові завдання щодо залучення жінок до виробничої, культурної, політичної сфери.

Особливістю названих документів є те, що вони акцентують увагу на необхідності окремої роботи серед дівчат та жінок, на специфіці завдань та форм цієї роботи.

У промові на XIII з'їзді РКП(б) 24 травня 1924 р. Й. В. Сталін виділив такі пріоритетні напрямки щодо залучення жінок до органів місцевої влади: «З огляду на особливу важливість питання про залучення до радянської і партійної роботи робітниць і селянок, не зайвим буде простежити процент участі робітниць і селянок у професійних органах, у Радах, в губернських і повітових комітетах партії. У сільських радах в минулому році жінок було всього близько 1%. У цьому році 2,9%. У волвиконкомах (волосний виконавчий комітет) було 0,3% жінок у минулому році, в цьому році 0,5%. У повітових виконкомах в минулому році було близько 2% жінок, а в цьому році трохи більше як 2%... Треба визнати, що половина населення нашого Радянського Союзу – жінки – все ще залишаються осторонь від великого шляху радянського і партійного будівництва» [168, с. 193].

1 липня 1925 року у закритому таємному листі ЦК КП(б)У «Про постановку роботи серед жінок» вказувалося, що жінки – це левова частина працюючого населення, а тому саме від партійних органів, профспілок, жінвідділів та інших органів залежить чи зможе держава використати даний трудовий потенціал [19, арк. 20–21]. Першим кроком звільнення жінок від впливу буржуазії та активного залучення до виробництва ЦК КП(б)У назвав надання жінкам рівних із чоловіками

політичних прав. Другим кроком було визначено активне залучення до громадської та політичної діяльності. А вже третім кроком, на думку партійних лідерів, мало стати пряме залучення до суспільного виробництва і будівництва «соціалістичного суспільства робітників і селян» [19, арк. 21].

У зв'язку з цим створення нових та активізація вже існуючих органів влади, відповідальних за роботу серед жіночого населення, створення умов для ще більш швидкого залучення жіноцтва до суспільно-політичного життя оголошувалися новими завданнями більшовицької влади [19, арк. 21].

15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад одноголосно затвердив нову Конституцію УСРР, в основу якої було покладено Конституцію УСРР 1919 р. з внесеними до неї у 1925 р. змінами, і Конституцію СРСР 1924 р. [64].

Ідея рівності жінок і чоловіків за загальною формулою «незалежно від статі» збереглася і в Основному Законі УСРР 1929 р., але подальшого тлумачення не знайшла. У статті 5 Конституції УСРР проголошувались рівні політичні права для трудящих мас, без різниці статі, віри, раси і національності. Зокрема право обирати й бути обраним до рад мали громадяни Української соціалістичної радянської республіки, яким до дня виборів виповнилося 18 років (стаття 66).

Отримання жінкою політичних прав супроводжувалося масовим залучення жіноцтва до промислового виробництва. В умовах форсованої індустріалізації це привело до погіршення умов праці та життя.

За часів сталінізму Конституція УСРР від 30 січня 1937 року стала, з формальної точки зору, найдемократичнішим в історії українського радянського конституціоналізму документом, що юридично розвивав ідеї рівноправності жінок і чоловіків, закладені у попередніх Конституціях. Основний закон значно розширив зміст попередніх Конституцій щодо правового статусу жінки. Так, жінці в УСРР надавалися рівні права з чоловіком у всіх галузях економічного, громадсько-політичного, державного і культурного життя. Ст. 102 Конституції констатувала, що «жінці в УРСР надаються рівні права з чоловіком в усіх сферах господарського, державного, культурного і суспільно-політичного життя» [63]. Можливість здійснення цих прав жінок забезпечувалося, на думку законодавців, наданням жінці

рівного з чоловіком права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіту, державною охороною інтересів матері й дитини, наданням жінці при вагітності відпустки зі збереженням утримання, широкою мережею пологових будинків, дитячих яслів та садочків.

Конституція УСРР 1919 року заклала основу системи виборчого права початкового етапу радянського періоду. Вона обґрунтовувала класовий підхід до формування органів влади і управління, декларувала їх виборність, передбачала участь жіноцтва у виборчому процесі [65].

Стаття 115 Конституції 1937 року закріпляла загальні правила виборів депутатів: «Всі громадяни Української РСР, що досягли 18 років, незалежно від расової і національної належності, статі, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану і попереднього роду діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком осіб, що визнані недієздатними, мають судимість із позбавленням виборчих прав. Депутатом Верховної Ради Української РСР може бути обраний кожен громадянин УРСР, що досяг 21 року, незалежно від расової і національної належності, статі, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану і попереднього роду діяльності» [63, с. 23]. Стаття 117 цієї Конституції проголошувала: «Жінки користуються правом обирати і бути обраною на рівні з чоловіками» [63, с. 23]. Жінки на рівній основі з чоловіками мали право брати участь у виборах і бути обраними депутатами Верховної Ради УРСР [63, с. 24].

Отже, Конституція 1937 року, по-перше, виділила жінок, як окремий суб’єкт права, по-друге, наділила їх правами в усіх сферах суспільного життя, по-третє, закріпила юридичні гарантії щодо їх здійснення. Закріплені юридично права жінок, державні гарантії їх дотримання сприяли залученню жіноцтва до виробництва, покращенню демографічної ситуації.

Принципи виборчого права закріплювалися не лише у радянських конституціях. Вони набували подальшого розвитку і детальної регламентації у законах та інших нормативно-правових актах.

Окрім Конституції УРСР 1937 р., організація виборів регламентувалася Положеннями про вибори до Верховної Ради УРСР від 25 лютого 1938 р. у місцеві ради депутатів трудящих. За цим положенням жінка також виступала рівноправним суб'єктом виборчого процесу, що стало досягненням радянського законодавства та фактором покращення суспільно-політичного становища жінки у 20-ті – 30-ті рр. XX ст.

Становлення радянського права дало змогу хоча і не в повній мірі, але вирішити «жіноче питання» у радянській Україні та у Радянському Союзі в цілому. Але після надання рівних прав та можливостей жінкам за Конституціями 1919, 1929 та 1937 рр. жінка так і не користувалася ними у повному обсязі. Наявність прав зовсім не означало їх повне використання через тотальний контроль партії та НКВС над іншими суспільними інститутами. До того ж «партія повністю маніпулювала жінками» [186, с. 344].

Ще у лютому 1920 року В. І. Ленін вказував, що для того, щоб жінка-робітниця досягла рівноправності не лише за законом, а й у житті, вона повинна більше брати участь в управлінні суспільними підприємствами та в управлінні державою [132, с. 43].

Насправді участь жіноцтва в управлінні державою була обмеженою. Беззаперечним досягненням радянської влади було проголошення рівності виборчих прав чоловіків і жінок. Закріплений у Конституціях СРСР та УСРР гасло рівноправності було юридичною, але не фактичною гарантією допуску жінок до управління державою. Пролетарський варіант жіночої рівноправності часто дозволяв допуск жінок до нижчих управлінських посад. Перебування жінок на вищих щаблях управлінської ієрархії було скоріше винятком із правил

У журналі «Крестьянка» за 1924 рік М. Куйбишева у статті «Иди на выборы в Совет!» писала: «Селянка має рівне з усіма право обирати й бути обраною. Але пройшло вже 7 років, а селянка до сих пір не скористалася повністю своїм правом» [137, с. 2].

Гасла, що були популярними у 1917 р. («Жінка, йди у ради!», «Селянка, користуйся своїми правами!» «Жінко, партія звільнила тебе!») повторювалися на

сторінках усіх жіночих журналів («Комунарка України», «Крестьянка», «Селянка України», «Работница», «Робітниця» та ін.) Агітація, спрямована на практичне втілення політичних прав жіноцтва, проводилася не лише через засоби масової інформації, а й на публічні промови та лекції.

Агітаційна робота серед селянок була більш ефективною, ніж читання газет та журналів. На зборах, нарадах, лекціях агітатори нерідко пояснювали присутнім, що жінка може і повинна займатися громадською діяльністю, поєднуючи її з трудовою.

Жінки, які мешкали у селах, працювали не лише у колгоспах, а й поза ними: клубах, хатах-читальнях, медичних пунктах, дошкільних навчальних закладах, школах. Завдяки соціальній мобільності вони потрапляли до нового прошарку – сільської інтелігенції. Часто завідувачки як жінвідділу ЦК КП(б), так і ЦК КП(б)У відвідували такі заклади і пункти не лише для перевірки, а й для проведення агітаційної роботи серед населення сільської місцевості (Див. додаток А).

Жінка повинна була виступати одночасно в ролі робітниці, дружини і матері. О. М. Зубкова у роботі «Быт при социализме» писала: «Жінка-робітниця витрачала на домашню роботу (приготування їжі, прибирання, прання) 7-8 годин кожного дня. Окрім цього витрачалося до 4 годин на походи по магазинах, 2-3 години на догляд за дітьми. На культурний відпочинок, виховання дітей, театр і саморозвиток – 1 година на день, а інколи і її не залишалося» [210, с. 55].

За винятком членів ударних бригад і стахановок, жінок ставили на менш прибуткові та престижні роботи. Для заохочення жіноцтва для втілення ролей робітниці, дружини і матері одночасно держава надавала соціальну допомогу. Яскравим прикладом державної допомоги стало створення комунальних кухонь, їдалень, дитячих будинків, садочків чи ясел. Так, у 1929 році у всіх областях радянської України функціонувало 360 ясел, у 1933 році – 2012, молочних кухонь на 1929 рік налічувалося 161, на 1933 – 360 [150, с. 35].

Пропагування у ЗМІ наданої державою соціальної допомоги супроводжувалося цитуванням В. І. Леніна: «Ми створюємо зразкові установи: їдальні, яслі, які звільнять жінку від домашнього господарства. Саме на жінку найбільше лягає ця

робота по створенню цих установ» [104, с. 15]. Отже, реалізація завдання покращення побутових та виробничих умов для жінок покладалася на самих жінок.

Найбільш активно проходила кампанія щодо віддачі жінками малюків до ясел і дитячих садочків. У радянських журналах того часу містилися фотографії, які мали б підтвердити швидкі темпи розвитку мережі ясел. Наприклад, стаття у журналі «Робітниця» (№10, 1931 рік) «Зацікавили наших членкинь» [118] та фото, що супроводжує дану статтю «Обід у дитячих яслах сільського колективу на Радянській Україні» [87] (Див. додаток Б) мали б показати пересічному читачеві постійне збільшення кількості ясел і місць у них. Окремо автором статті вказувалося, що створення такої мережі ясел надає можливість жінкам займатися будь-якими власними і суспільними справами і не бути обтяженими домашньою роботою [118, с. 10].

Окрім фотоматеріалів, у газетах та часописах подаються звіти про проведення державними, партійними органами та громадськими організаціями так званої ясельної кампанії. Так число ясельних місць у промислових районах УСРР на 1929 рік становило близько 39,5 тис., на 1931 – 130 тис., а на 1932 – 275 тис. [104, с. 15]

Проведення ясельної кампанії ускладнювалося матеріальними труднощами. Так у протоколі №1 засідання колегії окржінвідділу Полтавщини від 28 вересня 1926 року містяться матеріали обговорення питання про підсумки ясельної компанії на селі. В окрузі працювало 18 ясел, де перебувало 515 дітей. Активісти на нараді відзначали, шо саме слабка матеріальна база гальмувала розвиток ясельної системи [28, арк. 54–55].

Вихователями ясел і дитячих садочків часто ставали комуністки, комсомолки, активістки після закінчення відповідних курсів із дитячого виховання, медичної допомоги, охорони дитинства і материнства.

Розвиток мережі яслів та дитячих садочків був одним із головних напрямів діяльності жінвідділів. Вважалось, що розширення ясельно-дитсадкової системи допоможе швидше та ефективніше залучити жінку до політичної та виробничої діяльності.

Але коштів для розширення ясельно-дитсадкової системи не вистачало.

Ще однією проблемою була нестача кваліфікованих ясельних робітників. У резолюції відділу по роботі серед жінок Кременчуцького окружного комітету КП(б)У «Підготовча робота до проведення ясельної та оздоровчої компанії на селі» за 1926 рік відмічалася необхідність підготовки і проведення короткотермінових курсів перепідготовки ясельних робітників. На такі курси пропонувалося посилати робітниць та селянок, що закінчили делегатські курси [28, арк. 50].

Потреба у підготовці та перепідготовці кадрів для дитячих садочків та ясел була нагальною. Однак, державні органи не розробила чіткої схеми даного процесу [28, арк. 51].

Сталінський режим оголосив «жіноче питання» вирішеним наприкінці 1930-х років [206, с. 230]. Жінки, що народжували дітей, не могли одразу або через короткий термін повертатися на роботу, що для пролетарської держави вважалося негативним явищем. Підсумком «емансипації по-радянськи» стало збільшення навантаження на жінок, оскільки вони мусили працювати і на виробництві, і вдома. Війни, репресії, постійна нестача продуктів харчування та інші негаразди, звісно, не полегшували життя і побут жінок. Типовими явищами радянського побуту до кінця 1950-х років стають кухні у комунальних помешканнях на десять і більше сімей, жіночі бараки у таборах ГУЛАГу або на примусових роботах, постійні черги у магазинах [206, с. 233].

Радянська держава не могла забезпечити рівність правовим шляхом. Вона лише пропонувала свої регулятори тоталітарного супільства: партійну доктрину, комуністичну ідеологію, диктатуру пролетаріату, адміністративні методи (обмеження, пільги, компенсації) та жорстке юридичне регулювання суспільного життя.

Радянська ідустріалізація та колективізація, а особливо голодомор 1932–1933 рр. привели до загибелі мільйонів людей. Щоб частково покращити ситуацію, у 1936 р. було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР про заборону абортів. Сімейним Кодексом 1936 року аборт був заборонений [76, с. 342].

В умовах масових репресій жінки, як і чоловіки, могли бути покарані за своє вільнодумство чи неправильну (з точки зору репресивних органів) поведінку. Жіноча свобода, про яку йшлося на багатьох партійних з'їздах чи конференціях, у ЗМІ, ставала примарною. Жінка перестала розглядатися як окремий суб'єкт політики держави з окремими правами, привілегіями, представницькими органами і т. д. Згортання роботи серед жінок і обґрунтовувалося вирішенням так званого жіночого питання.

Жінка зайняла важливе місце у виробництві. За підрахунками Венді Голдман 473 тисячі жінок були залучені до промислового виробництва лише за 1930 рік, а у 1931 році ця цифра сягала 587 тисяч [263, p. 1]. До 1935 року кількість жінок у промисловості СРСР становила 4 мільйонів [263, p. 2].

Отже, зміни радянського законодавства були спрямовані не лише на створення рівноправного та демократичного суспільства, а в першу чергу для залучення жіноцтва в економічне та політичне життя нової держави. Більшовиками було вперше законодавчо задекларовано рівноправність жінок та чоловіків в усіх сферах господарського, державного, культурного й суспільно-громадського життя, хоча і в умовах обмеженої свободи, що підтвердилося низкою законів, постанов, розпоряджень та резолюцій. Зрівняння у правах жінок та чоловіків стало важливим правовим досягненням, але сприяло зрівнянню умов праці, в деяких випадках їх погіршенню для «слабкої» статі.

Прийняття нового радянського законодавства та подальші його зміни вплинули на спосіб життя жінок. Новими законами були усунуті формальні перепони для досягнення рівноправності, які стояли на шляху українок багатьох поколінь, поліпшено їх правове становище, створені умови для професійного зростання та здобуття освіти, підвищення політичної та суспільної активності, покращення побутових умов та становища жіноцтва у сім'ї. Але не завжди створення формальних законів означало їх втілення у життя. Поняття свободи та емансипації в радянській Україні, як і в усьому СРСР, трактувалось інакше, ніж на Заході. Жінка в УСРР формально була вільною. Але у міжвоєнний час, особливо з кінця 1920-х

років, життя всіх верств населення країни контролювалося радянськими та партійними органами.

Одним із позитивних моментів «радянізації» жіноцтва було різке зростання кількості грамотних жінок, які на професійних курсах, у технікумах та університетах отримували освіту, здобували професійні навички. Масовий вступ до лав більшовицької партії, комсомолу та інших громадських організацій засвідчував про зміну світогляду частини жіноцтва.

Отже, на практиці у Радянському Союзі, в УСРР зокрема, «жіноче питання» не було вирішене. Рівноправність жінки та чоловіка можна вважати дійсною лише в тому випадку, якщо створені відповідні правові можливості для втілення цієї рівності [175, с. 9]. Зі встановленням тоталітарної держави наприкінці 1920-х років більшість завоювань жіноцтва були зведені до мінімуму.

РОЗДІЛ 3.
РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УСРР (1920-1930-ТІ РР. XX СТ.)

3.1. Створення та робота партійних органів, державних та громадських установ для роботи серед жінок республіки у 1920-х роках

Початок 20-х рр. XX століття ознаменувався не тільки економічною кризою, а й складною громадсько-політичною ситуацією у країні. Закінчення громадянської війни створювало сприятливі умови для розвитку країни на демократичних засадах, проголошених революцією. Радянська влада вчинила радикальний переворот у державі та законодавстві, не залишивши нічого від попередніх законів та установ, які ставили жінку в економічну чи сімейну залежність від чоловіка. Перші декрети встановили рівність політичних та громадських прав жінок із чоловіками, що і розширило їх можливості у різних сферах.

Після надання жінкам політичних прав і можливостей на рівні з чоловіками, кількість жінок у більшовицькій партії постійно зростала. Через дореволюційні гендерні стереотипи жінки не одразу поспішали ставати активістками політичного та громадського життя нової країни. Більшість чоловіків не одразу прийняла зростаючу активність жінок. Але процес емансипації жінок розгорнувся з неймовірною швидкістю.

Починаючи з лютого 1917 року у Наддніпрянській Україні проводяться жіночі з'їзди, які були організовані різними політичними силами. Наприклад, Всеукраїнський жіночий з'їзд, що працював у Києві 27–29 вересня 1917 року являв собою представницькі збори українських жіночих організацій (Союз українок, Жіноча громада, Український Жіночий Союз, Союз українок-католичок, Чернігівська Спілка жінок, Луганська Спілка демократичних господинь, Сумська спілка жіночої праці, Катеринославське Товариство рівноправ'я жінок, Харківська українська жіноча спілка). Майже половину делегаток складали селянки [250, с. 9]. До порядку денного входили питання про політичне становище країни, про участь

жінок у виборах до Всеросійських Установчих зборів, про захист прав дітей та жінок. Зібранням була підтримана резолюція про підтримку українським жіноцтвом політики Української Центральної Ради на чолі з М. С. Грушевським. Жіночі організації зобов'язалися виконувати настанови Української Центральної Ради [186, с. 333].

Інша резолюція Всеукраїнського жіночого з'їзду «В громадських справах» була присвячена становищу жінок [186, с. 334]. У ній пропонувалося скасування опіки над дітьми і майном вдів, поліпшення умов праці жінок, надання їм соціальних гарантій на час вагітності та після пологів тощо.

Отже, жіноцтво на українських землях підтримувало саме проукраїнські демократичні сили. Однак Центральна Рада не ставила за окреме завдання вирішення «жіночого питання», що полегшувало агітацію більшовиків серед українок [186, с. 338].

Проведення першої безпартійної конференції робітниць у Петрограді збіглося зі штурмом Зимового палацу [205, с. 23]. Зібрана за ініціативою комісара соціального забезпечення О. М. Коллонтай конференція прийняла резолюцію про широке залучення жіноцтва до революційних подій [205, с. 44]. Так більшовики намагались отримати підтримку жіноцтва у подіях 1917 року.

Події у Петрограді восени 1917 р. дуже впливали на розгортання жіночого руху в підросійській Україні, хоча в цей період влада більшовиків не була встановлена на українських землях.

Жінки починають більше підтримувати більшовицькі ідеї стосовно зміни ролі жінки у суспільстві. До 1917 року більша частина жіноцтва зовсім не була знайома з політичними процесами та силами, що були представлені у вищих щаблях влади. У результаті революційних подій 1917 року ідеологічний вплив більшовиків на жіноцтво посилився [41, арк. 11].

В Україні починає запроваджуватися та ж державно-правова модель, що й у Росії, у тому числі й щодо прав та свобод жінок. Після встановлення більшовицької влади на частині території України надання рівних прав жінкам по відношенню до

чоловіків, однак це було спершу просто директивою зверху більшовиків здебільшого як рецепція російського радянського законодавства в УСРР.

Однією з важливих перешкод встановлення рівноправності жінок та чоловіків була невідповідність судової системи до нових політичних реалій та законодавства. Нові правові норми суперечили тим нормам, що існували до 1917 року в процесуальному законодавстві і судовому процесі зокрема. Однак, з часом ця невідповідність була ліквідована.

Більшовицькі лідери усвідомлювали, що не лише патріархальні пережитки заважали жінкам досягти рівноправності з чоловіками. З метою залучення жінок до радянського будівництва, підвищення в їх середовищі авторитету більшовицької партії, її керівництво розробило різні заходи для розв'язання цього питання. Для масового залучення жінок до вирішення державних і громадських справ передбачалося збільшити кількість жінок-членів у більшовицькій партії; допуск жіноцтва до формування органів влади і управління; участь у діяльності Рад народних депутатів і всенародному обговоренні проектів найважливіших законів, внесення пропозицій, спрямованих на поліпшення діяльності всіх органів державної влади тощо [66, с. 333].

Соціал-демократи у Західній Європі відмовилися створювати окремі жіночі секції у своїх партіях Більшовики ж почали обговорювати питання їх створення вже у листопаді 1917 року [186, с. 335]. Ідея сформувати спеціальний партійний підрозділ, який безпосередньо займався б жіночими проблемами, виникла у середовищі «старих більшовичок». Активістки з дореволюційним стажем членства у більшовицькій партії були переконані, що «для жінок потрібні інші методи агітації і пропаганди», ніж ті, що існували до того часу в партійній практиці. Із цією метою вони провели Всеросійський з'їзд робітниць у Москві (листопад 1918 р.), в якому брало участь 1147 делегаток від усіх республік, в тому числі і УСРР (Див. додаток Н) [78]. Активістками було ініційовано створення Центральної комісії робітниць [229, с. 120].

За рішенням ЦК РКП(б) подібні комісії створювалися також при губернських, міських, районних і повітових комітетах партії [6, арк. 15]. Пізніше комісії були

розбиті на відділи, кожний з яких очолював певну ділянку партійної роботи [6, арк. 22].

За наполяганням О М. Коллонтай перед голосуванням остаточного варіанту партійної програми на VIII з'їзді ВКП(б) (березень 1919 р.) до розділу «партбудівництва» було внесено поправку щодо статусу окремого партійного підрозділу з роботи серед жінок [120, с. 24]. Її прийняття сприяло формуванню «жіночих» підрозділів при партійних органах і перетворенню жінкомісій на більш значущі формування – жінвідділи [120, с. 25]. Усе це збіглося зі становленням загальної централізованої системи партійних і підпорядкованих ним державних органів агітації та пропаганди [229, с. 120].

Протягом весни –літа 1919 р. комісії із пропаганди й агітації серед жінок були перетворені на відділи партійних комітетів з роботи серед жінок (так звані «жінвідділи») [106, с. 13].

У зверненні ЦК КП(б)У до комісій із пропаганди й агітації серед жінок у березні 1919 року наголошувалося на необхідносіь активної агітації серед жінок, особливо у важких умовах громадянської війни на українській території [42, с. 32]. У зверненні також вказувалось, що дана робота повинна була проходити у тісному контакті з місцевими Радами та партійними органами. Пропонувалось організувати спеціальні курси сестер, вихователів, господинь тощо [41, арк. 4].

Отже, практичне втілення ідеї рівної участі жінок в управлінській сфері у 1920-ті роки здійснювалося шляхом створення при партійних органах відділів по роботі серед жінок (жінвідділи).

Перший голова радянського уряду В. І. Ленін визнавав: «Ми не утопісти. Ми знаємо, що будь-який робітник чи кухарка не зможуть одразу приступити до управління державою… Обізнані робітники повинні керувати та можуть заохотити інших. Чи може бути інший шлях до навчання народу керувати самими собою, як шлях практики?» [232, с. 43]. Отже, саме такий шлях було обрано для жінок.

Перед жінвідділами, що стали невід'ємною частиною партійних структур у 1920-ті роки, партією було постановлено завдання «будити широкі маси жінок, створювати тісний зв'язок з партією та утримувати під її впливом» [106, с. 14].

Більш конкретно функції жінвідділів були визначені постановою ЦК КП(б)У від 8 липня 1921 року, яка зобов'язувала ці структури проводити агітацію серед трудящих жінок із метою залучення їх «до радянського і професійного будівництва», спрямовувати діяльність партійних комітетів (парткомів) до роботи серед жінок, брати участь у розробці питань загальнопартійного будівництва, вносити пропозиції для подальшої емансипації жіноцтва [7, арк. 22].

Завдання жінвідділів регулярно обговорювалися на партійних з'їздах, а також на зборах і конференціях керівників жінвідділів [7, арк. 111].

Відділи по роботі серед жінок вносили свої пропозиції в державні органи при формуванні законодавства. Саме за їх пропозицією були прийняті партією доповнення до закону про загальну трудову повинність. Суть пропозицій полягала у звільненні від загальної трудової повинності жінок, молодших 16 і старших 40 років, вагітних за 8 тижнів до пологів і породіль на 8 тижнів після пологів; жінок, що мають дітей до 8 років; жінок, що займаються господарством і обслуговують не менш 5 членів родини [11, арк. 34]. Цим відділам також належала ініціатива прийняття у 1920 році закону про звільнення від відповідальності за аборт [7, арк. 230].

Жінвідділи утворили міжвідомчу Комісію боротьби із проституцією, Комісію сприяння охорони материнства й дитинства [11, арк. 55]. Відправляючи тисячі своїх представниць як практиканток до місцевих Рад та інших державних установ, жінвідділи сприяли їх радянізації та більшовизації.

Представниці жінвідділів під час голоду 1921 року відвідували дитячі будинки, збирали допомогу голодуючим тощо [204, с. 11]. У спогадах активної діячки жіночого руху К. Ф. Зеленської відзначалася складність організації роботи жінвідділів: «Робота в Україні на той період була дуже напружена. Розруха у промисловості ще не ліквідована, частина підприємств не працює. З'явився новий грізний ворог – голод. Приймалися екстрені заходи щодо організації пунктів харчування і дитячих будинків» [52].

Не лише у спогадах активісток відзначається, що голод 1921–1922 рр. ускладнював роботу жінвідділів, профспілок, комісій. Подібні оцінки зустрічаються у різноманітних звітах, у тогочасній пресі. [144, с. 8].

Після І з'їзду Рад СРСР (грудень 1922 р.) законодавці сформулювали нові завдання, методи і цілі роботи серед жіночого населення у масштабах всієї країни, уточнили завдання і форми роботи жінвідділів стосовно залучення жіноцтва до виробництва та суспільно-політичного життя.

Жінвідділи делегували своїх представників у народні комітети охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення й інші. Обласні жінвідділи теж делегували своїх представників у обласні органи, але їх завдання та відносини з апаратом державних установ точно не були визначені.

Жінвідділи брали участь у вирішенні державними установам різних питань, пов'язаних із жіноцтвом. Наприклад, проблеми умов праці на виробництві, розбудови шкіл та дитячих садочків, боротьби з безпритульністю тощо. [46, арк. 22].

Основною метою жінвідділів були: з одного боку, підвищити самодіяльність і активність жіночих мас із метою залучення їх до «загальної партійної й радянської роботи» [46, арк. 23]. А з іншого боку, жінвідділами підтримувати заходи, спрямовані на покращення важких виробничих і побутових умов, в яких часто перебували жінки [46, арк. 24].

Завдання роботи жінвідділів були викладені у резолюції «Про роботу серед робітниць і селянок», затвердженої в 1924 році ЦК РКП(б) за дорученням XIII з'їзду партії:

а) Поширення впливу партії на широкі маси робітниць і селянок шляхом їх політичного й культурного виховання.

б) Залучення робітниць і селянок «до партійного, професійного, кооперативного й радянського будівництва».

в) Будівництво установ, що покращують умови життя робітниць і селянок (ясел, їдалень та ін.) [66, с. 894].

Обов'язковою частиною структури жінвідділів був організаційно-інструкторський відділ. Положенням ЦК ВКП(б) 1926 р. визначалися основні завдання його діяльності: інструктування місцевих організацій із питань роботи серед жінок; встановлення «зв'язку з керівними органами профспілок, кооперації й інших організацій, що ведуть роботу серед них»; скликання нарад жінок-робітниць;

розробка проектів рішень Організаційного бюро (Оргбюро) й Секретаріату ЦК щодо «жінроботи»; облік і розподіл кадрів і т.д.

Агітаційно-пропагандистський підвідділ розповсюджував директиви й посібники для жіночих делегатських зборів, жіночих клубів і гуртків політграмоти, керував підготовкою кадрів «жінробітниць», організовував їх навчання, узагальнював досвід пропагандистської й агітаційної роботи серед жінок [163, с. 22].

Жінвідділи розробляли різні програми щодо залучення жіноцтва до активної участі у виборах до рад та інших представницьких органів. Жінвідділи намагалися втілити у практику надане жінці право обирати та бути обраною. Для цього проводилися індивідуальні бесіди, виступи, демонстрації, друкувалися статті у журналах та газетах, випускалися брошури та плакати, які агітували жінок йти на вибори [46, арк. 23].

Завдання, що стояли перед жінвідділами, були тісно пов’язані із загальнополітичною ситуацією в країні й політикою більшовицької партії. Бажання залучити жіноцтво до практичної діяльності державних органів було спричинено у першу чергу «необхідністю її залучення до виробництва через політичну свідомість» [50, арк. 25]. Таке визначення завдань і функцій жінвідділів засвідчувало, що вони були не стільки осередками жіночого руху, а більше виступали знаряддям більшовицької партії у роботі серед жінок [208, с. 326–327].

Першою формою залучення жінок до роботи жінвідділів стали делегатські збори. Уперше такі збори пройшли у м. Харків у 1920 р.

Делегатські збори використовувалися для залучення жінок у партію, під час яких проводилися «партійні дні делегатки». Наприклад, на І Всеукраїнському з’їзді робітниць і селянок 253 жінки з 1105 делегаток було прийнято кандидатками у члени КП(б)У (Див. додаток П) [225, с. 120].

Делегатські збори (конференції) були повітовими, волосними, губернськими та всеукраїнськими. Звичайно, у великих містах та губерніях робота у цьому русі просувалася більш активно. Тому перші такі збори проходили у великих містах: Харків, Київ, Одеса та Чернігів. У подальшому все більше і більше учасниць брали участь у жіночих конференціях (див. додаток Т, У, Ф).

Делегатки обиралися з-поміж як більшовичок, так і безпартійних жінок. Враховувався вік, національність, грамотність (грамотні, малограмотні, неписьменні), партійність і стаж, членство у ВЛКСМ та профспілках, родинний стан (заміжні, удови, дівчата, розлучені), місце роботи, заняття, потужність господарства (біднячка, середнячка, заможна, батрачка). В анкеті обов'язково потрібно було відповісти чи була делегаткою раніше й скільки разів, чи є членом якої-небудь виборної організації [146, с. 12].

Для більш ефективної організації роботи в цьому напрямі був встановлений план роботи з делегатками-практикантками:

1) Делегатки знайомилися з принципами і завданнями радянського будівництва шляхом слухання лекцій та доповідей, розроблених кожним відділом.

2) Активістки повинні були знати структуру центральної установи.

3) Делегатки розподілялися на групи. Кожна група, переходячи з відділу до відділу даної установи, ознайомлювалися з колективом та роботою державної установи.

4) Після знайомства з усіма відділами практикантки розподілялися по них для стажування [179, с. 12].

Кожній делегатці після закінчення стажування видавалося посвідчення, в якому вказувалося ім'я та прізвище, те, що вона дійсно є делегаткою певного з'їзду. Дане посвідчення обов'язково завірялося районним виконавчим комітетом і штампом. Також видавався мандат, який надавав право ухвального голосу на делегатських зборах та зібранні місцевого жінвідділу [39, арк. 1–2]. Посвідчення делегатки розширювало її сферу відповідальності. Вона отримували право проводити систематичні заняття з політграмоти за програмою, складеною Центральним відділом робітниць і селянок [39, арк. 2].

Делегатські збори із представниць, обраних на підприємствах, у навчальних закладах, на зборах хатніх господарок чи загальних зборах селянок скликалися постійно. Таку практику активно підтримала Н. К. Крупська: «Селянка, бери участь у делегатських зборах, допомагай, селянка, організовуватися» [131, с. 10].

Під час громадянської війни частина українського жіноцтва підтримала радянську владу, оскільки збереження державності та захист від інтервенції країн Антанти вважала важливим досягненням більшовиків [9, арк. 143].

У брошурі «Селянко, до тебе наше слово!» (1920 р.) В. А. Мойрова закликала сільських жінок вірити більшовицькій партії, яку авторка називала захисницею від А. І. Денікіна, О. В. Колчака, П. М. Врангеля і поляків. В. А. Мойрова вірила у необхідність кардинальних змін у суспільстві, які може здійснити нова більшовицька влада. Активістка писала про такі майбутні позитивні зміни, як зменшення податків, зміни законодавства, отримання роботи і відповідно заробітної плати селянками і робітницями. «Радянська влада обіцяє виступити захисником жіноцтва, – вказує В. А. Мойрова – якщо саме жіноцтво виступить опорою комунізму» [7, арк. 11–18].

Характеризуючи роботу делегатських зібрань жінвідділів, Й. В. Сталін у промові на XIII з'їзді РКП(б) (травень 1924 р.) підкреслював, що жінвідділи являють собою «дуже важливий механізм, що з'єднує нашу партію з жіночою частиною робітничого класу» [168, с. 56].

На нашу думку, делегатські збори були більше новою формою агітації та пропаганди, ніж проявом політичної активності. Делегатські збори робітниць і селянок пропагували переваги радянської влади і посилювали ефективність політичної пропаганди [13, арк. 6].

Після Жовтневої революції ніхто з більшовицьких лідерів не очікував, що жінки самі візьмуть на себе вирішення усіх своїх проблем. Жінки поступово усвідомлювали ступінь отриманої свободи.

Активізація політичної участі жінок розглядалася О. М. Колонтай та іншими більшовицькими ідеологами як «закономірний» перехід від досягнення елементарної загальноосвітньої грамотності і тогочасних уявлень про гігієну до політичної грамотності, а від неї – до громадської активності. [125, с. 327].

Партійні лідери вважали, що навчившись читати слова, написані в політичних деклараціях більшовиків, жінка-представниця робітничого класу буде діяти відповідно до них, оскільки «справжні» інтереси будь-якої працюючої жінки цілком

збігаються з пропагованими партійними лідерами завданнями побудови кращого майбутнього [264].

Попри активні дії більшовицького керівництва спрямовані на залучення жінок до лав партії, довгий час жінки залишалися меншістю у її рядах, а особливо в її керівництві. Так серед жінок – членів партії в Українській СРР було дуже мало українок за походженням. У 1929 р. лише 8% жінок у партії були українками, 8% – єврейками, а переважну більшість (84%) становили росіянки [186, с. 337].

На українських землях процес більшовизації та радянізації суспільства відбувався набагато повільніше, ніж у РСФСР. Це пояснюється перевагою демократичних та національних сил в українській політиці під час національно-визвольних змагань 1917–1918 років.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років відбулася зміна політичного курсу більшовицького керівництва у бік подальшої централізації та тотального контролю партійними і державними органами усіх сфер життя радянського суспільства.

Із різкою зміною політичної ситуації у країні та прискоренням індустріалізації погіршилося і становище жінок. Останні і до зміцнення тоталітарного режиму розглядалися як важливе знаряддя соціалістичного будівництва. Про це свідчать невиправдано швидкі темпи масового залучення жінок у промислове виробництво.

У 1930-х рр. жінки активно стали брати участь у соціалістичному змаганні. Так, багато жінок у промисловості стали багатоверстатницями на підприємствах машинобудування, брали участь у стаханівському русі тощо.

У цілому жінвідділи успішно виконували свою роботу. Вони були досить ефективні при вирішенні труднощів, що виникали на роботі або у родині. Жінвідділи, зокрема, надавали юридичну допомогу в судових справах, пов’язаних із сімейними суперечками.

Окрім жінвідділів, важливе місце у вирішенні «жіночого питання» у СРСР та УСРР зокрема відігравали професійні спілки. Частково функції жінвідділів виконували професійні спілки, які пережили трансформацію з приходом до влади більшовиків.

Після Лютневої революції робота серед жінок зосереджувалася не лише в руках жінвідділів та жінорганізаторів, а й в руках робітничих організацій.

У 1917 році в Україні сформувалися дві альтернативні системи робітничих організацій: традиційні – профспілки й радикальні – фабрично-заводські комітети (фабзавкоми). Більш численними спочатку були професійні спілки. Влітку 1917 року до їх складу входило 535 тис. із 3,5 млн. найманих працівників України [242, с. 120]. Ще влітку 1917 року керівництво фабзавкомами перейшло до більшовиків [246, с. 279]. Вплив тих профспілок, які очолювалися меншовиками, швидко зменшувався особливо з посиленням більшовизації Рад й профспілкового руху у серпні 1917 року.

У 1920 році меншовиків, що раніше очолювали профспілки, було арештовано і засуджено. Меншовикам було заборонено працювати у профспілковому керівництві. Більшовики встановили повний контроль над робітничими організаціями [246, с. 280]. Усі антибільшовицькі настрої присікалися, винні піддавалися суду.

Одержавлення професійних спілок призвело до зміни їх традиційної діяльності. Підпадаючи під подвійний контроль партійних і державних органів, професійні спілки разом із тим самі виступали знаряддям повного контролю над своїми працівниками [246, с. 290].

Суттєвою особливістю радянських професійних спілок як складової радянської політичної системи було те, що вони були оголошені В. І. Леніним своєрідною «школою комунізму». Тобто профспілки стали знаряддям державної партії з ідеологічного виховання робітників і службовців [246, с. 291].

Особливо важким виявилося створення апарату для роботи серед жінок у профспілках, викликане існуванням розбіжностей у взаєминах між жінвідділами й профспілками.

Серед профспілкових працівників існувала думка, що для роботи серед жінок-членів профспілок, потрібно виділяти організатора не із комуністів, як це робили жінвідділи, а із управління профспілок [13, арк. 45].

Жінвідділи не розділяли цю точку зору, тому що в управліннях профспілок налічувалося чимало безпартійних осіб [13, арк. 47]. Ще у 1921 році було передано певну кількість прав та обов'язків профспілкам від жінвідділів, наприклад, робота з працюючими жінками, дружинами працівників чи жінками, що знаходяться у відпустці по догляду за дитиною. Такі зміни обумовлювалися впровадженням у життя нової економічної політики та контролем за трудовими ресурсами [47, арк. 14].

Якщо у Російській імперії до профспілок працівники вступали за бажанням, то радянська влада встановила обов'язкове членство у профспілках. Обов'язковість членства пояснювалася бажанням уникнути експлуатації, невиплати заробітної плати, незадовільних умов праці [116, с. 4]. Насправді, на наше переконання, це просто полегшувало контроль влади над громадянами.

Основний принцип взаємин між профспілками й жінвідділами партією був сформульований так: «Профспілка розчищає ґрунт, а жінвідділ поглиблює роботу, жінорганізатори профспілок повинні були обиратися до складу керівних профспілкових органів» [178, с. 10].

До компетенції профспілок входило не лише вирішення трудових спорів та соціальне забезпечення робітниць, а й політичне виховання «комуністичного духу» оскільки жінвідділи не могли повністю охопити всі верстви жіночого населення та всі сфери їх діяльності [47, арк. 15].

У 1923 р. членами профспілок в УСРР було 220 тис. жінок – 16% від загальної чисельності їх членів, 1925 – 282 тис. (19,2%), 1927 р. – вже 397 тис. (20,6%), 1929 р. – 485 тис. (25,3%) [242, с. 70].

Якщо у 1925 р. із загальної кількості жінок, працюючих у різних сферах виробництва, до профспілок вступило близько 60%, то на 1929 рік цей показник зріс до 90 відсотків [242, с. 71].

Жінки не тільки активно вступали у профспілки, а й обиралися в них на керівні посади. У 1925 році заводськими профорганізаціями керувало 2033 жінки, а у 1927 р. їх чисельність зросла до 5360, у 1930 р. – 7245 осіб [242, с. 72].

У 1920-х роках активно йшов пошук нових форм організаційної роботи профспілок серед жінок і безпосередньо на підприємствах, де ніколи не було єдиних організаційних форм роботи профспілок серед жінок. Це було зумовлено відсутністю досвіду такої роботи у попередній час. Профспілкове керівництво часто роботу серед працівниць доручало «жінорганізаторам» партійних осередків. «Жінорганізаторів» вводили до складу фабрично-заводських комітетів для того, щоб вони за сумісництвом вважалися й профспілковими жінорганізаторами. В інших установах жінорганізаторів призначали з членів фабзавкомів або робота серед жінок поручалася фабзавкомам у цілому [44, арк. 73].

Робота фабзавкомів була спрямована на вирішення питань, пов'язаних із працею та побутом робітниць [185, с. 56].

Для запобігання дублювання нарада завідувачів губернськими жінвідділами у 1926 р. запропонувала розмежувати «жінроботу» низових партійних і профспілкових організацій [1, арк. 88]. Партосередки повинні були здійснювати керівництво всією роботою серед жінок на підприємствах і, крім того, мати такі конкретні ділянки роботи, як організація делегатських зборів, партійної освіти й всіх інших форм політико-виховної роботи серед жінок; залучення жінок до лав партії, комсомолу й інших громадських організацій. А фабзавкоми повинні були займатися питаннями підвищення кваліфікації робітниць, піклуватися про охорону їх праці та поліпшення побуту, вести культурно-просвітню роботу серед жінок, зацікавлювати їх у вступі до профспілкок [1, арк. 89–90].

Суперечки про необхідність виділення профорганізаторів для роботи з жінками на цьому не закінчувалися. У 1931 р. Всесоюзна нарада по роботі профспілок серед жінок ухвалила рішення щодо відновлення в профспілках апарату для керівництва роботою серед жінок [22, арк. 34]. Відповідальні за жінроботу призначалися у всіх ланках профорганів. Відповідальний за організацію масових кампаній і спеціальних заходів серед жінок як правило був з так званого масового сектору [22, арк. 36]. Такий відповідальний виконавець разом із представниками оргсектору здійснював систематичну перевірку реалізації всіма секторами директив і рішень президій профорганів із питань роботи серед жіноцтва [22, арк. 36 зв.].

У міських і районних радах профспілок функції відповідального виконавця покладалися на одного з членів президії. Він організовував масову роботу серед жінок і перевірку виконання апаратом директив президії [37, арк. 12].

У фабрично-заводських місцевих комітетах (ФЗМК) функції відповідального виконавця також покладалися на одного з його членів. При цьому усю масову роботу серед жінок ФЗМК проводили із залученням жінпрофактива та делегаток [37, арк. 13].

Питання діяльності організаторів по роботі серед жінок та профорганізаторів постійно обговорювалися під час різних нарад. Так, протокол наради профспілкових та осередкових жінорганізаторів разом з комуністками Кременчуцького окружного комітету засвідчує, що жінорганізатори з партосередків в основному проводять роботу серед жінок, про що свідчать звіти про виконану роботу [26, арк. 24].

На нараді було запропоновано за прикладами планів, які були прийняті партосередками, прийняти подібні плани завкомам. Передбачалося, що профорганізатор веде роботу за прийнятим планом, а пізніше звітує про виконання цього плану [26, арк. 24 зв.]. Робота профорганізатора полягає у висуванні робітниць на різні посади, зібранні членських внесків, контролі охорони праці жінок, розповсюдженні жіночих журналів, ознайомленні працівниць із питаннями професійного характеру. У постанові наради окремо наголошувалося, що профспілки та партосередки у жодному разі не розробляють плани роботи самостійно, а узгоджують їх між собою [26, арк. 25].

Професійні спілки не могли вирішити всіх виробничих та побутових проблем жінок-робітниць. Тому у 1928 році було створено Комісію та комітети з поліпшення праці та побуту жінок в усіх республіках Радянського Союзу. В їх планах роботи у зв’язку зі складною продуктовою ситуацією висувалося випікання хліба у районах суцільної колективізації, а також ліквідація неписьменності серед жінок, залучення жінок до праці у колгоспах та радгоспах, організація громадських пралень і лазень, медична допомога сільським жінкам при пологах [3, арк. 1–2].

Постанова Українського Центрально-виконавчого Комітету «Про поглиблення та керівництво роботою щодо поліпшення праці та побуту працюючих жінок» від 24

квітня 1926 року покладала на центральну комісію організацію жіночих консультацій, дитячих садків, ясел, збільшення кількості курсів для ліквідації неписьменності серед дорослих, забезпечення інтересів жінок – представників національних меншин [1, арк. 10–11].

Питання про поліпшення умов для працюючих жінок розглядалося і раніше, в тому числі на законодавчому рівні. Але саме жінвідділи та профспілки вирішували багато проблем жінок. Наприклад, ще Постанова РНК УСРР від 29 січня 1921 року «Про організацію дитячих ясел» зобов`язала жінвідділи та інші органи влади розпочати створення широкої мережі ясел [77, с. 148–149]. Проте до 1928 року ясельно-дитсадкова система не була створена у повному обсязі, у першу чергу через матеріальні складнощі [34, арк. 21].

Після реорганізації партапарату у січні 1930 року жінвідділи були ліквідовані, а їх функції перейшли до секторів по роботі серед жінок (жінсекторів). Останні були створені при відділах агітації й масових кампаній ЦК ВКП(б), ЦК Комуністичних партій республік, крайових, обласних, міських і районних комітетів партії, а також при парткомах великих підприємств [3, арк. 11].

Жінсектори – це нові жінвідділи, які повинні були вести агітаційну та іншу роботу серед жінок. Головна відмінність жінсекторів від Комісії покращення праці та побуту (КППП) полягала у тому, що перші були орієнтовані на роботу із широкими масами працюючих жінок. Жінсектори агітували жінок працювати на заводах, фабриках, колгоспах; брали участь у проведенні посівної, заготівельної та інших кампаній, здійснювати контроль над дотриманням прав жіноцтва на державних підприємствах. Для роботи у жінсекторах підбиралися досвідчені кадри. ЦК ВКП(б) звертав при цьому увагу, що жінсектори не повинні підміняти партійну роботу серед жінок [3, арк. 13].

Апарат Рад для роботи серед жінок перебував у тісному контакті з жінсекторами партійних комітетів, які визначали його завдання й погоджували його роботу з роботою інших громадських організацій [3, арк. 14].

Жінсектор ЦК ВКП(б) у 1931 році серед завдань жінсекторів всіх партійних комітетів визначав: «Основним змістом роботи секторів по роботі серед жінок»

партійним керівництвом визначено «успішне здійснення п'ятирічного плану будівництва соціалістичної індустрії й закріплення досягнутих успіхів в області колективізації сільського господарства й на цій основі подальший розвиток колгоспного будівництва на принципах добровільності» [4, арк. 15]. У постанові відзначалося, що «сектори безпосередньо керують основною формою роботи серед робітниць і селянок – делегатськими зборами, спрямовують роботу конференцій робітниць і селянок, спеціальної наради жіночого активу» [4, арк. 20]. Жінсектори повинні залучати «працюючих жінок до основних суспільно-політичних компаній (перевибори Рад, кооперативно-профспілкові організації, виконання основних сільськогосподарських компаній, хлібозаготівлі, посівної компанії й інших)» [4, арк. 21]. За вказівкою ЦК ВКП(б) жінсектори повинні були також вести політико-виховну роботу серед жінок, контролювати підготовку жіночих кадрів і висувати їх на відповідальну роботу, керувати жіночими журналами [4, арк. 22].

Однією із найголовніших функцій жінсекторів було загальне керівництво агітаційно-масовою роботою радянських, професійних і кооперативних організацій серед жіночих мас і перевірка вирішення проблем, які пов'язані зі складними умовами праці й побуту робітниць та селянок [4, арк. 31].

Постанова від 17 червня 1932 року «Про реорганізацію діяльності комітетів із покращення праці і побуту робітниць і селянок» ВУЦВК замінив комітети з покращення побуту жіночими секторами в складі оргвідділів рад, починаючи від ЦК ВКП(б) і закінчуючи міськими й районними виконкомами.

Жінсектори складалися зі звільнених працівників: в обласних Радах працювало три-чотири, у міських – дві особи. У тих містах і районах, де виконкоми не мали оргвідділів, виділялися спеціальні інструктори у справах жіночої праці. У сільрадах робота серед жінок доручалася одному з членів президії. При цьому кожний відділ Рад повинен був вести ту чи іншу роботу серед жінок [4, арк. 122].

Оскільки штат жінсекторів був невеликим, то в обласних і районних комітетах партії, а також на великих підприємствах виділялися позаштатні інструктори з масової роботи серед жінок. Її вони виконували без звільнення від основної роботи, тобто безкоштовно як громадське доручення.

Представники осередків залучали до роботи серед жінок як комуністів, так і безпартійних активістів, забезпечували змагання й ударництво, створювали різні гуртки, агітували жінок ставати колгоспницями, брати участь у роботі рад й інших громадських організацій. Члени осередків допомагали організації дитячих ясел та садків, пунктів громадського харчування; стежили за виконанням умов охорони праці жінок; брали участь у кампанії ліквідації неграмотності серед жіноцтва [3, арк. 12].

Нова влада приділяла особливу увагу молоді. Зі встановленням радянської влади в Україні переважна частина молоді проживала на селі (78 %), більшість з неї була неграмотною. Політичні зміни, що відбувалися на початку 1920-х рр. у радянському суспільстві менше, ніж у містах, впливали на традиційний уклад сільського життя.

Часткова руйнація патріархальних відносин, поширення пияцтва, хуліганства, антисемітитських настроїв, за оцінкою В. І. Прилуцького, була пов'язана з післявоєнною відбудовою і руйнацією релігійних порядків [250, с. 7].

Значна частина української селянської молоді входила до складу «просвіт» і «громад». У 1920-х роках в українських селах з'являються нові позапартійні організації різних напрямів: «Червона спілка», «Безпартійна спілка», «Просвітня спілка» та інші. Вже у 1920–1921 рр. таких позапартійних селянських організацій налічувалося значно більше, ніж комуністичних [250, с. 7].

У містах робилися спроби відродити організації учнівської молоді, створені ще до революції. Виникла також низка нових організацій: «Ревуч», «Київський союз шкільної молоді», «Союз учащейся молодежи» та інші [192, с. 8].

За даними перепису 1926 року, в УСРР проживало 6 млн. 345 тис. молодих людей віком від 15 до 24 років (тоб 21,8 % загальної кількості жителів). Тому робота серед молоді займала одне з провідних місць у планах КП(б)У. Особлива увага приділялася жіночій частині, адже вона ще не повністю була задіяна в молодіжних організаціях. ЛКСМУ став тією організацією, на яку покладено відповідальність за «радянське» виховання молоді, а особливо дівчат. [250, с. 5].

В. І. Ленін та більшовицька партія завжди підкреслювали важливість проблеми комуністичного виховання молоді у новому, радянському суспільстві. [66, с. 882].

Для встановлення контролю над молоддю, залучення її на свій бік більшовицька партія створила власну молодіжну спілку – комсомол (комуністичний союз молоді), який став важливою складовою частиною правлячого режиму. Крім комсомолу, на початку 1920-х років в УСРР фунціонювали «Комуністична юнацька спілка» (КЮС), «Українська комуністична робітнича юнацька спілка» (УКРЮС) та Єврейський союз комуністичної молоді (Євкомол) [246, с. 309]. Євкомол існував на території України лише з весни до серпня 1919 року, а пізніше був об'єднаний з ЛКСМУ.

Й. В. Сталін вважав, що якщо батьки були «зіпсовані» старим режимом і потребували перевиховання, то діти, виховані за часів більшовицького правління, становили «найвдячніший ґрунт для побудови майбутнього» [168, с. 195].

У резолюції XIII з'їзду РКП(б) «Про роботу серед молоді» (травень 1924 р.) місце комуністичної спілки молоді у політичній структурі визначалося так: «РКСМ (Російський комуністичний союз молоді) має першорядне суспільно-політичне значення. Комсомол, покликаний виконувати роль резерву, з якого партія відбирає кращі елементи для забезпечення постійного припливу нових і молодих сил, є в той же час провідником впливу партії на все більш широкі кола робітничої та селянської молоді» [66, с. 881].

Комсомол, як стверджував Е. Й. Квірінг, покликаний втілювати у життя «всі необхідні партійні принципи та постулати» [121, с. 18].

Тривалий час не було жодного пункту у програмі КСМ про залучення жінок для роботи у спілці. Хоча ще у резолюції II з'їзду комсомолу (жовтень 1919 р.) визнавалася необхідність спеціальної роботи серед дівчат. Присутня на цьому з'їзді О. М. Коллонтай радила тоді комсомольцям створювати окремі структури для роботи з молодими жінками: «Більшість дівчат ще не йде в наш Союз, – говорила вона. – Що ж потрібно зробити для того, щоб резолюція залишилася не тільки добрим побажанням, але щоб вона ввійшла в життя? Для цього потрібно мати технічний апарат. Потрібно виділити трохи товаришів і утворити з них комісію,

скажемо з 3-х осіб, на обов'язок яких буде покладена вся робота з агітації й пропаганди серед юного жіночого пролетаріату. Якщо у вас не буде такого апарату, то ця робота буде розпорошуватися. Нам потрібно напружити всі сили, щоб назавжди покінчити з тим положенням, коли є приплив тільки юнаків, дівчата залишаються на стороні, відбувається поділ, а не злиття робочої молоді» [125, с. 331].

Делегати II з'їзду РКСМ схвалили пропозицію О. М. Коллонтай, але Центральний Комітет комсомолу не виконав це рішення [125, с. 333]. До 1935 року спеціальних відділів для роботи серед жіночого населення у комсомольських організаціях так і не було створено [23, арк. 98].

Позиція керівників комсомолу й жінвідділу щодо роботи серед дівчат пояснюється тим, що вони вважали цілком природним проведення цієї роботи жінвідділами партійних комітетів. Через відсутність відповідних спеціальних відділів для роботи серед жінок комсомол мало займався роботою серед дівчат і жінвідділам майже не допомагав.

Неодноразово ЦК КП(б)У зобов'язував партійних функціонерів допомагати комсомольським працівникам [51, арк. 201]. У той же час комсомольські працівники та деякі активісти жінвідділу ЦК партії недооцінювали необхідність такої роботи, зокрема залучення дівчат до лав комсомолу.

Окрім комсомолу, у радянській Україні діяли різні дитячі об'єднання. Так у 1920–1921 рр. були створені та функціонували такі дитячі організації: «Дитячий Інтернаціонал» (Київ), «Рада дитячих депутатів» (Катеринослав), юнтруд-армійці тощо [249, с. 34]. Однак, вони не охоплювали всіх дітей і не були об'єднані.

Замість непідпорядкованих комуністичній партії дитячих організацій більшовики вирішили створити піонерський рух. Перші дитячі комуністичні групи в УСРР виникли на початку 1920-х рр. при комсомольських осередках. У 1922 році вони почали називатися групами юних спартаківців [249, с. 36]. Постановою 2-ї Всеросійської конференції РКСМ (19 травня 1922 р.) було створено піонерську організацію [17, арк. 111]. У 1922–1923 рр. відкрились перші піонерські літні табори. У 1924 році, після смерті В.І. Леніна, дитячі комуністичні групи юних

спартаківців перейменовано на дитячі комуністичні групи юних піонерів імені В. І. Леніна. У 1924 році піонерська організація України налічувала 360 тис. піонерів [21, арк. 21].

З середини 1920-х років піонерські організації стають важливою структурою у вихованні дітей та підлітків.

ЦК ЛКСМУ визначив такі завдання літньої роботи: фізичне оздоровлення піонерів, посилення зв'язку між міськими й сільськими піонерськими загонами, залучення селянських дітей до лав піонерів [66, с. 881]. У постанові підкреслювалося, що піонерів потрібно залучати до «суспільно-трудової роботи» у сільському господарстві й міському благоустрої (шляхом організації сільськогосподарських дослідницьких ділянок, літніх майданчиків для малят тощо) [66, с. 881]. Пропонувалося розширити мережу популярних серед піонерів таборів та збільшити кількість екскурсій для них [21, арк. 40]. Оскільки піонерські загони формувалися за віковим принципом, а не статевим, то вихователі повинні були надати максимальної уваги питанню рівності дівчат та хлопців, а також взаємодопомоги, співпраці, виконання спільних обов'язків.

Отже, в УСРР у 1920-х – 1930-х роках діяли як окремі спеціальні структури, що відповідали за роботу серед жінок: жінвідділи, комісії з покращення побуту, жінсектори, а також громадські організації (профспілки, комсомол, піонерські організації), одним із завдань роботи яких було сприяння вирішенню «жіночого питання».

Організаційна робота більшовицької влади серед жінок починалася зі створення відділів по роботі серед жінок (жінвідділів), які відігравали значну роль у вирішенні «жіночого питання» у радянській Україні, впроваджуючи систему делегатських зборів та різнопланової роботи серед жіноцтва. Завдання жінвідділів полягало у залученні всього жіноцтва республіки до суспільно-політичного, культурного, виробничого життя. Однак з самого початку це було утопічною ідеєю через брак кадрів, матеріально-технічної бази та відсутності напрацьованих форм і методів роботи серед жінок. Партійне та державне керівництво СРСР поклали вирішення «жіночого питання» на профспілки та фабрично-заводські комітети. Зі

встановленням більшовицького режиму в Україні жінвідділи і профспілки намагалися розмежовувати роботу серед жінок для запобігання дублюванню чи відсутності роботи в окремих сферах. Однак згодом жінвідділи були закриті і на їх місці було створено жінсектори. Функції жінсекторів були звужені порівняно з попередніми жінвідділами. Через 4 роки жінсектори були закриті у зв'язку «вирішенням жіночого питання». Тому з 1934 року провідниками роботи серед дорослих жінок залишилися лише профспілки. Робота серед молодих дівчат була покладена на комсомол, який повинен був залучати дівчат до суспільно-політичної діяльності та займатися комуністичним вихованням. Піонерські організації виховували дівчаток у дусі рівноправності та руйнування існуючих у суспільстві стереотипів.

У 1920-х рр. головним економічним завданням партії та уряду щодо жіноцтва був масовий добровільний прихід жінок на роботу на державні підприємства та організації. У 1930-х рр. у результаті форсованої індустріалізації та колективізації відбувалося пряме (часто вимушене, виключно адміністративними методами) залучення жіноцтва до промислового та сільського господарства.

Важливе місце у вирішенні «жіночого питання» у СРСР та УСРР, зокрема, відігравали жінвідділи та профспілки. Частково функції жінвідділів та професійних спілок співпадали.

3.2. Створення та діяльність державних та громадських органів для роботи серед жінок республіки у 1920-х роках

Реалізацію політики залучення жінок до суспільно-політичного життя республіки, керівництво УСРР і державні структури на місцях розпочали вже у 1920 році. Ця практична робота на українських землях була пов'язана перш за все із заснуванням першого в УСРР жінвідділу, який було створено при Харківському губкомі КП(б)У у 1920 р. До 1925 року такі відділи вже охопили своїм впливом 1,5 млн. українських жінок [177, с. 11].

Головним завданням було залучення жінок до роботи в місцевих органах влади різних рівнів як вагомої складової всієї системи управління республіки.

Із заснуванням відділу робітниць і селянок при Центральному комітеті КП(б)У у січні 1920 року розпочалася систематична робота партії серед жінок [106; с. 14]. Протягом 1920-х років керівницями жінвідділу при ЦК КП(б)У були Конкардія Самойлова, Варвара Мойрова, Олена Кравченко, Марія Левкович, Ольга Пілацька [7, арк. 150].

Напрями роботи республіканського відділу робітниць і селянок залежали від рішень і директив, прийнятих на всесоюзному рівні. Здебільшого діяльність відділу зводилася до сліпого виконання постанов зверху без врахування суспільно-політичних настроїв жіноцтва України. Їх роботи наявні в основному в журналах «Работница» та «Робітниця» (український аналог), «Селянка України», «Комуністка», «Комунарка України» у вигляді пропагандистських статтей, ідеологічної статистики, агітаційних закликів.

Окрім відомих керівниць всеукраїнського масштабу, активними учасницями жіночого руху на території України 1920-х років були: М. О. Кустелян, О. П. Філіпова, Л. І. Кречет, К. Ф. Зеленська (див. додаток С) [85].

Марія Олександрівна Кустелян була завідуючою жінвідділом Харківського губкому з 1921 по 1925 рік [54]. Цей період був часом становлення роботи серед жінок з відповідними початковими труднощами впровадження форм і методів цієї роботи. Вона стояла біля витоків всього українського жіночого руху.

Катерина Філактіонівна Зеленська починала свою діяльність із посади завідуючої жінвідділу Червонозаводського РНК у Харкові у 1923 році, а у 1924–1928 роках займала посаду замісника завідуючої Центрального відділу робітниць і селянок ЦК КП(б)У. Вона брала участь у всіх Всеукраїнських з’їздах жінок та зробила вагомий внесок у вирішення жіночого питання на Україні [53]. В одному зі своїх виступів К. Ф. Зеленська зазначила, що «робота жінвідділів почалася з приїздом на Україну Конкардії Самойлової та Варвари Мойрової» [56]. Саме з 1919 року почався процес залучення українських жінок до суспільного, культурного, політичного життя.

Для безпосередньої роботи серед жінок-трудівниць на фабриках і заводах був створений інститут жінорганізаторів, де вони проходили спеціальне навчання.

Масового характеру набула така форма роботи серед безпартійних жінок, як делегатські збори (конференції). Для встановлення завдань жінорганізаторам у роботі серед жіночого населення скликалися наради. І Всеукраїнська нарада серед жінорганізаторів була проведена у Харкові у 1920 році (див. додаток Р) [84]. Після неї кількість жінорганізаторів зросла.

Делегатські збори виступали однією із найбільш активних форм роботи жінвідділів серед жіночого населення [41, арк. 5]. Першими такими зборами став І Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок (м. Харків, 1920). Як відмічають закордонні автори, що «делегатка становить загрозу для чиновників, п'яниць, куркулів … і всіх, хто виступає проти радянської влади і законів» [268].

Серед обов'язків делегаток був збір інформації про жінок, які були позбавлені виборчого права, а також робота з ними за для того, щоб вони не могли стати ворожими елементами для соціалістичного будівництва. Делегаткам рекомендувалося враховувати настрої окремих груп виборців, особливо жінок, які були позбавлені виборчого права [32, арк. 3].

Однак, робота серед безпартійних жінок відбувалася достатньо повільно. Харківський губернський комітет КП(б)У констатував, що на 1920 рік майже нічого не зроблено: відділів по роботі серед жінок майже не створено, а ті, що створені, не працюють повноцінно через відсталість жіночої половини і відсутність компетентних працівників [32, арк. 29].

Крім того, делегатські збори у радянській Україні скликалися нерівномірно та часом без узгодження з урядом [32, арк. 30].

У звітах про роботу жінвідділів Харківської губернії за 1920 рік визнається, що у деяких повітах губернії делегатські збори не скликалися, а місцеві чиновники дуже дивувалися запрошеним лекторам [46, арк. 11]. Так, інструктор губжінвідділу О. Соколова зазначала: «Місцеві жінки були дуже здивовані мене побачити, вони надзвичайно цікавилися моїми розповідями, прохали залишити літературу,

розповідали про свою працю, після чого з задоволенням взяли участь у обранні делегаток» [46, арк. 6].

Завідуюча жінвідділом при ЦК КП(б)У К. Самойлова у своєму звіті за січень-травень 1920 року писала: «Жінвідділ почав свою роботу із січня 1920 року. Першим кроком роботи відділу було встановлення зв'язку з усіма губернським, а через них і з повітовими комітетами партії. Розсилалися телеграми та циркулярні листи, однак цього було замало, тому були відправлені інструктори-організатори до деяких міст (Одеса, Київ, Луганськ). Інструктори повинні були провести конференції та міжнародний жіночий день» [7, арк. 7].

Проте у більшості районах УСРР на початку 1920 року вже існували жінвідділи та делегатські збори. Робота серед жінок більш краще була організована через велику кількість робітниць і масове залучення жіноцтва до виробничої сфери на Донбасі за винятком Маріупольського, Бахмутського, Славянського повітів. У звіті Маріупольського райвиконкому визнавалося: «Жінвідділ організований, але делегатських зборів ще не існує. Робітниці лише беруть участь у суботниках та зборах допомоги фронту» [8, арк. 53]. У звіті Бахмутського райвиконкому вказувалося, що роботу серед жіноцтва тільки розпочали нещодавно прибулі практикантки, робота ж в основному спрямована на ліквідацію неписьменності, а не на політичну агітацію [8, арк. 36]. У Славянському районі робота серед жінок унеможливлювалася через махновщину [8, арк. 51].

Складна ситуція склалася на Одещині. В Одеській губернії жінвідділи працювали з липня 1920 року. Інформбюро Одеського губбюро у жовтні 1920 року повідомляло про повільний процес створення системи роботи серед жінок («робота жінвідділу стоїть»). Гальмування процесу залучення жіноцтва до громадської роботи пояснювали важкими матеріальними та побутовими умовами робітниць, через які останні відмовляються займатися громадською роботою. [9, арк. 53].

У 1920 році робота серед жінок ускладнювалася ще й зовнішньополітичними факторами, серед них – війна з Польщею. На засіданні жінвідділу при ЦК КП(б)У у Києві 17 серпня 1920 року у доповіді Борецької вказувалося: «Виникає недовіра до радянської влади через те, що жіноцтво не думає, що ця влада залишиться у Києві на

тривалий час. Польська інтервенція звела політико-пропагандистську роботу більшовиків нанівець» [6, арк. 14].

У резолюції загальних зборів комуністок та делегаток-кандидаток від 24 листопада 1920 року визнавалася відсутність партійної роботи серед жінок; кожну комуністку зобов'язували проводити агітаційну роботу серед тих, з ким спілкується, працює, проживає, «знаходиться в одній сфері» [45, арк. 34].

Отже, початковий етап роботи більшовиків серед жінок обмежувався здебільшого агітаційно-пропагандистською діяльністю членів самої партії.

Організовані у 1920 році курси по роботі серед жінок були неефективними через брак інструкторів, обізнаних спеціалістів, а також небажання самих жінок. Перші курси були організовані у Харкові, на які приїхали слухачки з усієї республіки. Керівник курсів К. Соколова звітувала про перший випуск: «Курсанток з усієї України вступило всього 75 жінок, а закінчило ще менше – 56» [7, арк. 10]. Серед причин цього факту К. Соколова назвала зайнятість жінок на виробництві та у селі, а також зайнятість у вихованні дітей, брак коштів, інколи недостатню мотивацію деяких жінок отримувати знання [7, арк. 10 зв.].

Основні теми занять були такі: внутрішня та зовнішня політика країни Рад, агітаційна та партійна робота, бо після закінчення цих курсів жінки направлялися на роботу до державних та партійних органів [7, арк. 11].

Після завершення навчання жінки були розподілені до Полтавської (5 осіб), Чернігівської (2 особи), Київської (2 особи), Одеської (1 особа), Миколаївської (1 особа), Катеринославської (2 особи), Кременчуцької (2 особи), Харківської (27 осіб), Подільської (3 особи) та Волинської (1 особа) губерній. На Донбас було відправлено 9 осіб [7, арк. 10]. Отже, найбільша кількість слухачок була залишена у Харкові через важливість політичної і пропагандистсько-агітаційної роботи саме у столиці УСРР.

Таким чином, у першій половині 1920-х рр. роботу серед жіночого населення вели нерівномірно і недостатньо. У різних районах дана політика відрізнялася, що не сприяло активному залученню жіноцтва до суспільно-політичного життя. До того ж деякі активістки, окрім відвідування курсів та делегатських зборів, нічого не

могли самостійно розповісти [48, арк. 75]. Їх агітаційна робота «завершувалася з закінченням зборів, а не переходила за його межі, як повинно було бути» [48, арк. 76].

Між тим партійні органи планували проводити роботу серед жінок скрізь, тобто у різних побутових, культурно-просвітницьких та виробничих умовах [48, арк. 74]. На думку більшовицьких ідеологів не лише жінвідділи, а інші партійні та державні органи, повинні були брати участь у роботі [48, арк. 76].

Окрім традиційної агітаційної роботи, за планом жінвідділу при ЦК КП(б)У (1920 р.) до переліку основних завдань жінвідділів відносили проведення мітингів на підприємствах, публічних виступів та конференцій. [13, арк. 8].

У звітах губжінвідділів одним із обов'язкових пунктів звітності були дані про кількість проведених мітингів. Наприклад, за лютий-березень 1920 р. в Олександрівській губернії було проведено 8 мітингів [8, арк. 3], на Донеччині – 21 [8, арк. 25–25 зв].

У звітах повітових жінвідділів за 1920 р. кожен жінвідділ мав вказати кількість делегаток у місті, селі; кількість проведених делегатських зборів у місті, повіті; переобрання делегатських зборів, кількість політичних виступів та доповідей з теми соціалістичного будівництва, наявність селянок у радах, виконкомах, президіях, секціях; кількість селянок – членів партії; кількість робітниць і селянок, які навчаються у партійних школах; кількість проведених концертів-мітингів, співбесід, лекцій тощо [46, арк. 10].

У звітах про роботу губернських жінвідділів за 1920–1921 роки міститься інформація і про іншу громадську роботу. Наприклад, зі звіту про діяльність губжінвідділу Волинського губкому за серпень 1921 року вказується, що делегатками було зібрано пожертвування голодуючим, відремонтовано одяг червоноармійців, а також здійснено контроль за діяльністю дитячих будинків тощо [15, арк. 19].

Жінвідділи південних районів України Гуляйпольського, Катеринославського, Нікопольського, Мелітопольського та інших повітів у 1921–1922 рр. основну свою роботу спрямовували на допомогу голодуючому населенню краю. А після

завершення голоду жінвідділи займалися вирішенням багатьох повсякденних соціально-економічних питань [12, арк. 56].

Одним із питань, що порушувалося на загальноміських зборах делегаток ще у вересні 1921 року у Харкові, була проблема оплати праці делегаток за час роботи поза підприємством [47, арк. 10]. У відповідній доповіді пропонувалося за участь делегатки у делегатських зборах під час свого робочого часу пропущені години оплачувати за місцем роботи і не вважати їх пропуском. При цьому учасники наради підтримали ідею контролю (щоб в якості псевдоделегатки з місця роботи не йшли інші робітниці) [47, арк. 11].

З метою посилення контакту жінвідділів із партійними комітетами у цілому ЦК РКП(б) неодноразово вказував, що завідувачі жінвідділами повинні бути членами партійних комітетів. Тому у первинних партійних організаціях з членів бюро виділялися спеціальні організатори по роботі серед жінок. У партійних організаціях великих підприємств виділялися жінорганізатори по цехах. У деяких містах жінорганізатори виділялися по кварталах для роботи з домогосподарками, а у військових частинах для роботи серед дружин військовослужбовців [47, арк. 13].

На підприємствах з великою кількістю робітниць жінорганізатори були звільненими працівниками, тобто їх діяльність оплачувалася за рахунок підприємств. Більшість ж жінорганізаторів працювало безкоштовно, розглядаючи цю роботу як громадське доручення.

У селах жінорганізаторами були тільки звільнені оплачувані працівники, оскільки у сільській місцевості таку роботу важко було поєднувати з іншою через значні відстані й відсутність спеціального транспорту. Кошти для оплати сільських жінорганізаторів були мізерними, і тому жінорганізатори були не у всіх селах [44, арк. 20]. За відсутності жінорганізаторів відповідальність за роботу серед жінок покладали безпосередньо на секретарів сільських партійних комітетів або сільських осередків комсомолу.

На багатьох партійних з’їздах пропонувалося окремо оплачувати діяльність організаторів по роботі серед жінок через зниження ефективності їх роботи [44, арк. 19].

Окрім пропагандистської та просвітницької роботи, на відділи по роботі серед жінок у перші роки своєї діяльності покладалося завдання допомоги Червоній армії. Жінки збирали необхідні кошти, працювали у шпиталях, проводили серед санітарок та медичних сестер політичну агітацію та просвітницьку роботу, обслуговували пункти евакуації та довідкові бюро [13, арк. 10].

При підготовці до делегатських зборів робітниці зверталися до жінвідділів чи профспілок для надання дефіциту – тканини для нових суконь та хусток, а також вихідних для підготовки та проведення зборів [14, арк. 13]. Таким чином, частина жіноцтва намагалися стати делегатками не лише для отримання політичних знань. Завдяки виконанню таких звернень збори були більш урочистими та масовими, а новий одяг прикрашав учасниць зборів.

Повістка денна делегатських зборів на селі відрізнялася від міських більшою практичною спрямованістю. Селянки-делегатки рад займалися питаннями економічного розвитку села чи району, організацією побуту і вихованням дітей, входили до складу ясельних комітетів, які збирали кошти для організації ясел і дитсадків та забезпечення їх продовольством. Вважалося, що мережа дитячих будинків у містах і губерніях надасть жінкам можливість звільнитися від тягаря виховання дітей і залучитися до суспільно-політичного життя [150, с. 36].

Аналіз складу делегатських зборів Кременчуцького округу доводить значну кількість вдів серед делегаток [28, арк. 56]. Жінки після втрати чоловіка знаходили у жінвідділах підтримку, віддаючи свій вільний час поза роботою партійним справам.

Жінвідділи проводили роботу серед селянок незалежно від наявності делегатських зборів. З метою активізації роботи та більш широкого залучення дівчат жінвідділи налагоджували співпрацю з комсомольськими організаціями [28, арк. 54].

До календарних планів делегатських зборів включалися не лише доповіді та лекції, а й екскурсії на «зразкові поля», до комун та колективних господарств, на підприємства, святкування міжнародних днів кооперації та жінок, дня Конституції, виступи перед делегатками, у червоних кутках, перед виборцями, участь у підготовці чергових виборів [25, арк. 11].

Для підвищення правової свідомості та культури жінок проводилися консультації юридичних консультантів, доповіді та лекції «обізнаних делегаток» [28, арк. 13].

Головними питаннями на кожному делегатському зібранні було становище жінок у промисловості, сільському господарстві, кооперації, торгівлі, проведення різноманітних заходів (місячник кооперації тощо) [50, арк. 50]. Для залучення домогосподарок до суспільного виробництва відділам робітниць пропонувалося поліпшити агітацію [44, арк. 26].

Делегатські збори скликалися за секціями. Для кожної з них розроблялася власна програма лекцій, бесід та завдань, а також список рекомендованої літератури [44, арк. 29].

Найчастіше створювалися такі секції: професійна, кооперативна, юридично-правова, соціального виховання, охорони материнства та дитинства [26, арк. 35–48]. Професійна секція розглядала застосування норм кодексів та законів, постанов державних та партіійних органів, а також питання бюджету, заробітної плати, колективних договорів, охорони праці [26, арк. 35–48]. На кооперативній секції піднімалися проблеми розвитку кооперації. Члени юридично-правової секції аналізували питання застосування «революційної законності», реорганізації роботи радянського суду, норм конституційного, сімейного, цивільного, кримінального, житлового, земельного права. Члени секції соціального виховання займалися питаннями виховання, дитячого руху, «боротьбою» зі «старою» (дореволюційною) педагогікою. Секція охорони материнства та дитинства намагалася вирішувати проблеми жіночої праці, жіночих хвороб, гігієни, абортів, дитячої смертності, нормального розвитку дитини, дитячої безпритульності [48, арк. 35–48].

Наприклад, у звіті про масову роботу Кременчуцького окружного жінвідділу серед робітниць та селянок за 1926–1927 господарський рік відзначалося, що в окрузі нараховується всього 104 гуртки (секції), з них 28 – кооперативних, 29 – охорони материнства та дитинства, 15 – юридичних, 12 – сільсько-господарчих, 20 – соціального виховання [33, арк. 8]. Найбільш популярними та потрібними для жіноцтва були секції з охорони дитини та матері та кооперативні.

У журналах того часу критикувалися старі родинні правила та звичаї, особливо побиття жінок чоловіками. [103, с. 24]. Патріархальність найбільш чітко прослідковувалася в родині, особливо сільській. О. Блоніна, наприклад, писала, що навіть делегатки не в змозі досягти рівноправ'я у сім'ї [103, с. 24].

Для зміни такої ситуації делегаткам кожного скликання представники жінвідділів читали курс лекцій і доповідей, розроблених центральним жінвідділом ЦК КП(б)У. До участі у цих зборах залучалися як робітниці, так і селянки. Курс лекцій міг змінюватися відповідно до вимог дня. Так до програм делегатських зборів другої половини 20-х років XX ст. часто включалися доповіді про охорону материнства й дитинства в УСРР, аборти, безпритульність та інші проблеми суспільства [51, арк. 1]. Також працівники жінвідділів під час проведення делегатських зборів роз'яснювали радянські закони, нові правила життя, навчали грамоті [51, арк. 4].

Тематика лекцій із політичної агітації для робітниць і селянок була різною. Партійні працівники намагалися враховувати специфіку життя на селі і в місті, заняття жінок, обізнаність у своїх правах та можливостях. Наприклад, якщо серед селянок найбільш актуальним питанням стояла проблема подолання голоду та сімейного рабства, то серед мешканок міст – охорона здоров'я та рівна з чоловіками заробітна праця [13, арк. 12].

Після закінчення делегатських курсів делегатки обов'язково направлялися на громадську роботу, яку жінки повинні були виконувати безкоштовно та у вільний від основної роботи час або після виконання свої домашніх обов'язків [33, арк. 22].

Жінки у місті брали участь у клубних комісіях, у редколегіях газет, у роботі з піонерами, уповноваженими комісій в їдальнях. Жінки у селі брали участь в оргназації читалень, роботі з піонерами, кампанії ліквідації неписьменності дітей та дорослих, залучалися до роботи в ясельних комітетах [31, арк. 7]. Сільські делегатки часом виступали громадськими обвинувачами та захисниками у суді [31, арк. 7].

Делегатки, які не засвоїли курс, залишалися на повторний, оскільки вважалося неправильним відправити на громадську роботу непідготовлену та малограмотну жінку [32, арк. 33].

Часто активісти додатково займалися самоосвітою. Самі делегатки писали: «Намітили ми такий план роботи: один раз у місяць збори жінок, а другий раз лекція. Прошу Вас мені допомогти, бо я не в курсі цього діла, пишу вам, бо сама самоучка» [40, арк. 29].

Інколи делегатки просто не могли виконати поставлені перед ними завдання через брак знань, часу та досвіду. Особливо такі випадки були на селі, що гальмувало процес збільшення кількості політично-обізнаних жінок. У листі селянки Марії до жінвідділу Полтавського окрвиконкому містилося прохання до міських активісток порадити шляхи подолання малокультурності та малограмотності селянок: «Я скільки можу, то працюю. Журнал «Селянка України» передплачують селянки окремо та ми передплачуємо до хати-читальні, куди сходить жіноцтво по святах та вихідних. Прохаємо нам допомогти і поділитися думками, бо ви все ж таки живете в місті та більше знаєте, ніж ми у селі» [40, арк. 29].

Уже перші кроки на шляху «перетворення жінки на повноправного члена суспільства» показали, що просте надання рівних політичних прав з чоловіками було явно недостатнім навіть для пасивної участі значної кількості жінок у побудові нового суспільства. Незважаючи на формальне надання політичних прав працюючим жінкам, керівництво більшовицької партії не вважало їх здатними негайно скористатися своїми правами в тій мірі, у якій на це були здатні чоловіки. Так, на початку 1920-х років в Україні було 12 млн. неписьменних громадян з 22 млн. населення, серед яких нараховувалося 8 млн. жінок [243, с. 5]. Таким чином, жінки становили понад 67% неписьменних [243, с. 5].

До того ж участь жінок – представниць трудящого классу – у пролетарському русі була незначною, що надавало керівникам більшовицької партії підстави розглядати жінок як «культурно відсталий» прошарок населення [243, с. 6].

У цьому контексті важливим елементом вирішення «жіночого питання» у СРСР стала кампанія з ліквідації неписьменності. Керівництво більшовицької партії вважало, що лише грамотні жінки можуть брати активну участь у партійній чи профспілковій роботі.

На початку 1920-х рр. бурхливо розпочався процес створення вечірніх та денних курсів для дорослих жінок та підлітків. Наприклад, за 1921 рік в УРСР було організовано більше 300 таких курсів, а за 1922 рік – 549 курсів [156, с. 41].

Окрім цього, створювалися робітничі факультети при технологічних, сільськогосподарських, гірничих інститутах для попередньої підготовки робітниць і селянок для вступу до ВНЗ. Жінкам пропонувалися пільги: безкоштовне навчання, проживання та стипендія, що стало важливим компонентом залучення жіноцтва до навчання на робітфаках і при подальшому вступі до інститутів. Однак, для того, щоб вступити до робітничих факультетів повинна була бути елементарна грамотність та трудовий стаж не менше 5 років [156, с. 42].

Серед слухачів робітничих факультетів на 1922 рік відсоток жінок був мізерний. Наприклад, на робітничому факультеті Харківського сільськогосподарського інституту навчалося всього 3 селянки, а в індустріальному – 7 робітниць [174, с. 13]. Такий невеликий відсоток жінок пояснюється декількома причинами: складним матеріальним становищем, недостатньою грамотністю, а на селі ше побутовими стереотипами про жіночу долю. Для збільшення кількості жінок на робітничих факультетах встановлювалася квота у 10%. До того ж виробничий стаж для зарахування жінкам був зменшений з 5 до 3 років. Такі пільги повинні були сприяти залученню жінок до навчання на робітфаках із подальшим вступом до інститутів. [174, с. 14]

Із проголошенням нової економічної політики на Х з’їзді РКП(б) у 1921 році завдання жінвідділів були скориговані. Окрім активного залучення жіноцтва до громадського та суспільно-політичного життя, партійним керівництвом було поставлено завдання залучення жінок до кооперативного руху, на великі державні, а не дрібні приватні підприємства [10, арк. 14].

За часів НЕПу жінки у порівнянні з чоловіками більше страждали від безробіття, а також були відсунуті з таких традиційно «жіночих» секторів, як текстильна та легка промисловості. Практика «вільного ринку» означала дискримінацію щодо жінок при прийомі на роботу і звільненні, бо часто роботодавці не хотіли нести додаткові витрати (наприклад, оплачувана відпустка по

вагітності та пологах, законодавчий захист прав вагітних і годуючих матерів. Половина дитячих будинків чи центрів для матерів із дітьми були закриті [268].

Найтрагічнішим наслідком НЕПу для жіноцтва стало відродження проституції через намагання жінки хоча б якось прогодувати дітей. Безробітні жінки та безхатьки за часів проведення нової економічної політики стали найбільш вразливою соціальною групою у радянському суспільстві. Саме це викликало обурення серед провідних діячок жіночого руху (Коллонтай та інші прізвища), які вимагали розширити доступ жінкам на виробництво [268].

Проголошення нової економічної політики і її активізація призвели до відновлення групи «домашніх робітниць» та наймичок [17, арк. 125]. Тому керівництвом країни були сформульовані специфічні завдання роботи жінвідділів та профспілок серед таких груп жіноцтва.

Жінвідділи боролися за рівноправність жінки-прислуги та її роботодавця, за дотримання 8-годинного робочого дня, відпочинку у неділю та відпустки [17, арк. 126].

З метою захисту своїх інтересів жінки вступали до професійних спілок та зверталися за допомогою до жінвідділів [17, арк. 129].

Інструктори жінвідділів проводили просвітницьку та політико-пропагандистську роботу серед домашніх робітниць. Ці інструктори не повинні бути зайняті будь-якою іншою роботою [17, арк. 127].

Труднощі роботи серед цієї категорії працюючих жінок приводили деяких працівників жінвідділів до переконання, що «неп несумісний з масовим залученням робітниць у радянське будівництво» [44, арк. 64–65].

Ряд працівників жінвідділів вважали свої відділи малопридатними для праці серед жіноцтва, а форми роботи застарілими [44, арк. 64].

Після завершення громадянської війни з переходом від «військового комунізму» до нової економічної політики збереглася залежність жінок від роботодавців та держави. У той же час все більше жінок намагалися покращити своє правове та суспільно-політичне становище. У статті журналу «Работница» за 1923 рік (№ 9) писалося: «Делегатки втягуються у роботу і заохочують до неї інших.

Вони цікавляться майже всім, беруть участь в усіх кампаніях. До делегаток відносяться хоча і з недовірою, але прислуховуються і придивляються» [109, с. 27]. Отже, роль активісток у радянському суспільстві поступово зростала.

Позитивним моментом роботи жінвідділів було те, що їх діяльність розповсюджувалася не лише на дорослих жінок, а й молодих дівчат. Районні ради молоді посилали представників по роботі серед дівчат до районних відділів робітниць. При цьому враховувалися вікові особливості дівчат, їх інтереси та психологія [44, арк. 30].

Інколи преса критикувала роботу жінвідділів серед молодих дівчат. Наприклад, у журналі «Коммунистка» за 1924 рік (№ 8–9) писалося: «Робота серед жінок спрямована на працюючу частину жінок, дівчина ж залишається в стороні» [149, с. 14]. Отже, робота активісток серед дівчат часом була менш ефективною, оскільки жінвідділи в основному зосереджували свою увагу на вирішенні проблем дорослих жінок.

Національні особливості українок у роботі серед жінок працівниками жінвідділів враховувалися дуже рідко, оскільки більшість активісток вважали українок, білорусок та росіянок однією нацією [11, арк. 22].

Однак, щодо таких національних меншин, як німкені, полячки, татарки, асирійки, болгарки, чешки, румунки, що проживали на території України були окремі пункти і вимоги. У звітах та постановах жінвідділів зустрічаються окремі форми і завдання щодо роботи серед єврейських, польських та татарських жінок [11, арк. 22 зв.].

У протоколі засідання колегії жінвідділу ЦК КП(б)У від 12 липня 1921 року було визначено, що в зв’язку зі збільшенням «пролетарського елементу» серед татарського населення України необхідно розпочати більш активну роботу серед татарок. Пропонувалося скликати Всеукраїнський з’їзд татарок на вересень 1921 року [11, арк. 41].

З 1923 року ВКП(б) проголосила курс на «коренізацію» після XII з’їзду РКП(б). В УСРР у рамках політитики українізації особлива увага державним та партійним органам приділяється розвитку культури українців та національних меншин, що

також мешкали у республіці. Серед жіночого населення така робота проводилася досить активно. Прикладом слугує різнонаціональний партійний склад та склад делегатських зборів. Нові заходи по залученню представниць нацменшин до суспільно-політичного життя визначені у постанові ВУЦВК і РНК УСРР (червень 1925 р.) «Про комісію у справах національних меншин при ВУЦВК та їх місцевих органах» [19, арк. 23]. Постанова зобов'язувала партійні та державні органи влади активно залучати жінок до участі в економічних, політичних та культурних перетвореннях у республіці [19, арк. 24]. Подібні заходи були пов'язані перш за все з проведенням політики українізації.

Значну увагу жінвідділи приділяли роботі серед єврейського та польського жіноцтва. Так у постанові Кременчуцького окррайому від 18 листопада 1927 року «Про роботу серед жінок національних меншин» пропонувалося активізувати роботу щодо залучення жінок до громадської діяльності, збільшити охоплення жіноцтва всіма видами масової роботи, збільшити кількість жінок, які вступають до лав більшовицької партії, комсомолу, профспілок, різних громадських організацій. У постанові спеціально наголошувалося на врахуванні активістками особливостей світогляду та поведінки жінок – представників тієї чи іншої етнічної групи під час роботи з ними [30, арк. 42]. Кременчуцький окружний районий комітет партії вимагав від місцевих органів влади розширити політосвітню роботу серед жіноцтва (особливо серед національних меншин та у сільській місцевості), прискорити ліквідацію неписьменності серед жінок [30, арк. 43].

Проте більшість громадянок УСРР – представниць національних меншин – не проявляли значної ініціативи у суспільно-політичних справах. Тому ВУЦВК у листопаді 1927 року скликав першу Всеукраїнську нараду по роботі серед національних меншин. На нараді, поряд із розглядом низки соціально-економічних питань і розвитку національних меншин, обговорювалася проблема залучення жінок і особливо молодих дівчат до більш активної праці у різних громадських, партійних, комсомольських та інших організаціях. При цьому заохочувалася робота серед полячок, німкень, татарок, болгарок, асирійок [251, с. 40].

Одним із пунктів плану роботи відділу робітниць і селянок ЦК ВКП(б) на лютий–вересень 1927 року стала перевірка процесу коренізації апаратів відділів робітниць і селянок національних республік та областей [31, арк. 2]. Перевірка сприяла більшому залученню українських жінок до роботи у партійному апараті.

З середини 1920-х рр. делегатські збори все частіше піднімали питання, пов'язані з українізацєю державного та партійного апарату [31, арк. 4].

Робота жінвідділів серед жінок мала і певні недоліки. У резолюції загальноміських зборів організаторів по роботі серед жінок про роботу делегатських зборів міста Харкова (1926 р.) вивзнавалися такі недоліки: мала допомога з боку вищих партійних органів, невідповідність програм роботи до існуючих реалій, недостатній зв'язок делегаток із виборцями, невиконання обов'язків через перевантаження активісток, недостатнє залучення безробітних жінок, подекуди відсутність звітності та неправильний кадровий підбір делегаток [48, арк. 72].

Для виправлення останнього недоліку відкрилися постійні двомісячні курси при ВУЦВК, які займалися підготовкою жінок до практичної роботи у радах та виконкомах (виконавчих комітетах) [38, арк. 45]. На цих курсах на початку кожні нові групи слухачок обирали старостат із 3 осіб, які займалися організаційною, господарською та екскурсійною роботою [38, арк. 45]. Головним завдання курсів стала підготовка жінок на «керуючу радянську роботу» [38, арк. 46].

До навчального плану входили такі курси: історія революційного руху, охорона материнства та дитинства, законодавство та інші [38, арк. 46]. Окрім лекцій, слухачки відвідували делегатські збори, засідання міської ради, екскурсії до музеїв, фабрик, кооперативів тощо [38, арк. 47].

Після закінчення курсів спеціальна рада рекомендувала (інколи ні) жінок до практичної роботи в радах [40, арк. 20–21].

У звітах окржінвідділів за 1923–1927 рр. зафіксовано особливу активність жінок-селянок у радах, органах кооперації та культурно-побутових закладах. Селянки все більше виявляли ініціативу, хоча жінок до представницьких органів влади обирали неохоче.

Чоловіки та частина жінок (переважно старшого віку) не поспішали змінювати свій погляд на інтелектуальні та організаторські можливості представниць «слабкої» статі. Багатовікова традиція залежності від чоловіків привчила українську жінку, особливо селянку, до соціальної пасивності. В одному з листів, що надійшов до редакції журналу «Крестьянка» у 1924 році писалося: «Важко селянці завоювати становище рівноправної громадянки. Який раз йдуть чоловіки на зустріч, щоб потім над бабами поглузувати» [153, с. 17]. Ця фраза засвідчує, що жіноча активність часто населенням сприймалася лише як забава. При висуванні жінки до сільради їй влаштовували своєрідні іспити на «соціальну зрілість». При найменшій помилці жінкам (на відміну від чоловіків) відмовляли у призначенні на керівні посади.

У грудні 1926 року ВУЦВК направив до всіх окружних виконавчих комітетів республіки обіжник «Про роботу селянок у сільрадах». Однак, залучення жінок до громадської діяльності на селі все одно часто відбувалося адміністративними методами. Наприклад, у звіті про роботу серед жінок Кременчуцького окржінвідділу за 1926–1927 господарський рік на роботу у державних органах по округу у 1926 році було обрано 308 жінок як представників сільрад, а у 1927 році – 670 (з них 64 в місті та 602 на селі) [33, арк. 4]. На 1927 рік у сільських радах Кременчуцького округу нараховувалося 24 000 жінок (9,6% всього складу), в селищних – 1 434 (14, % всього складу), в райвиконкомах – 1087 (8,3%), в окрвиконкомах – 173 (7,3%) [33, арк. 84]. Отже, збільшення представниць у відповідних органах у сільській місцевості відбувається під тиском ВУЦВК та жінвідділів.

Однак, в цей період активність серед жіночого населення, зокрема кількість жінок у виконавчих органах УСРР, збільшується не лише на селі. Про позитивні тенденції свідчать дані звітів жінвідділів за 1923–1925 рр. (див. додаток Х)

Уряд радянської України під керівництвом В.Чубара прагнув перетворення «жінки рабині й самки» на «особистість вільну, яка творить революційний комунізм». Між тим жінки масово нехтували своїм виборчим правом. Звичайною практикою виборчих кампаній у селах було скликання повторних виборів через відсутність кворуму. Тому сільрадівські та районні активісти намагалися заохочувати жіноцтво до участі у виборах через їх чоловіків [203, с. 10].

Активність жіноцтва у виборчому процесі поступово зростала. Жінки голосували на виборах, але свої кандидатури, зазвичай, не бажали виставляти, або просто не могли за низкою причин.

У цілому кількість делегаток в УСРР кожного року збільшувалася, що позитивно впливало на залучення жіноцтва до суспільно-політичного життя держави. Якщо у 1922 році кількість делегаток становила 15 тисяч осіб, у 1924 році була 44,8 тисяч, у 1926 році сягнула до 69,2 тисяч [206, с. 133].

Наприклад, у доповіді до Полтавського окружного виконавчого комітету м. Полтава щодо стану роботи серед жінок у радах відзначалося, що явка на вибори рад жіноцтва у 1926–1927 рр. становила 31,4%, а у 1928–1929 рр. – 39,3% до загальної кількості виборців [40, арк. 118]. У цей же час у Полтавському окрузі серед жінок було обрано 20 голів сільрад, 47 заступників сільрад, 73 голів комісій, 77 членів Президії сільрад, 1 голова Ревкомісій. [40, арк. 118]. Отже, жінки почали активно користуватися не лише активним, а й пасивним виборчим правом.

У Полтавському окрузі у 1924–1925 рр. було 1136 делегаток, а за 1925–1926 господарський рік їх кількість збільшилася до 2702 осіб [25, арк. 67–67 зв.]. Збільшення числа делегаток у цілому було позитивним явищем. Але така масовість мала і негативну сторону, адже із 2702 делегаток 875 було неграмотних [25, арк. 68]. Останні просто не могли вдало вести просвітницьку та політичну роботу.

У протоколі засідання бюро Журавлівського районного партійного комітету від 27 серпня 1926 р. про наслідки роботи делегатських зборів жінок та перспектив роботи вказувалося ряд недоліків роботи даних зборів. Наприклад, епізодичність, участь лише комсомолок та більшовичок [49, арк. 28–28 зв.]. Останнє, на думку членів бюро, уповільнювало залучення безпартійних жінок до участі у делегатських зборах. Тому пропонувалося формувати делегатські збори переважно з безпартійних жінок для розширення сфери діяльності делегаток [49, арк. 28 зв.].

Національний склад делегаток був приблизно рівномірний у кожному регіоні. Наприклад, Кременчуцький окружний комітет у звіті по роботі щодо перевиборів делегаток 1926–1927 рр. подає такі дані: українки – 3815; росіянки – 302; єврейки – 301; німки – 6; білоруски – 9; латишки – 2; польки – 11; гречанки – 1; чешки – 1. За

національним складом Харківські, Катеринославські та Мелітопольські делегатські збори виглядали так у відсотковому вигляді: українки – 65,5%, росіянки – 15,5%, єврейки – 15,5%, полячки – 1,5%, німкені – 0,5%, інші національності – 2% [20, арк. 33]. Отже, такий національний склад характерний приблизно для всіх українських округів.

У ході політики українізації кількість українок у складі партійних органів та делегатських зборів збільшилася у порівнянні з 1920–1923 роками. Зростання українок відбувалося переважно за рахунок дівчат та жінок середного віку: до 23 років – 1145 осіб; від 24 до 35 – 1508; від 36 до 45 – 657; від 46 і старші – 155 [27, арк. 52]. Отже, склад делегаток і активісток був доволі молодим.

У містах більшість делегаток були робітницями. Серед жінок, залучених до делегатських зборів, окрім робітниць були також домогосподарки, службовці, домашня прислуга. Наприклад, у доповіді члена жінвідділу Первомайського райпаркому від 19 листопада 1926 року вказувалося, що вибори делегаток відбулися у такому складі: робітниці – 6148 осіб, домашніх прислуг – 780, дружин робітників – 2325, службовців – 3210 [50, арк. 25]. Одним із завдань стало залучення жінок, що знаходилися поза політичним та виробничим життям.

Статистичні дані за 1926–1927 рр. у місті Кременчуг показують зовсім протилежну ситуацію. У соціальному складі делегаток по місту і селі найбільшу частину становлять селянки – 51,8 %, на другому місці за кількістю представниць знаходяться робітниці – 33,6 %, домашні господарки – 14,6 % [31, арк. 85].

Порівняння відомостей про делегаток Харківського та Полтавського округів доводить, що у Харкові більшу частину активного жіночого населення становили робітниці. Між тим у Кременчузі більшість делегаток складали сільські жінки, оскільки Полтавщина здебільшого є аграрним регіоном.

Склад делегатських зборів був соціально неоднорідним й змінювався протягом коротких проміжків часу. Наприклад, у резолюції бюро комітету Первомайського району від 19 лютого 1926 року вказувалось, що головне завдання жінвідділу – через делегатські збори збільшити можливість використання жіночої праці у

виробництві, вивчити становище жіноцтва у виробництві та поза ним, а також дослідити рівень жіночої кваліфікації [50, арк. 25].

Кишинський районний партійний комітет 29 березня 1926 року ухвалив такі заходи для покращення роботи жінвідділу та жінорганізаторів: «Організація проведення жіночих вечорів, проведення зборів неорганізованих жінок, організація стін-часописів, не ослаблювати роботу секцій та гуртків, провести роботу по залученню жінок до кооперації» [29, арк. 41].

Отже, різні жінвідділи виконували часом неоднакові завдання партійного керівництва, що залежало від нагальних потреб, національного та вікового складу жіночого населення.

Практична робота делегаток була різноплановою. Делегатки Журавлівського району щотижня виїжджали «на село» для проведення різних політичних компаній, поширення агітаційної літератури, організації книгозбірень та проведення занять у школах політграмоти [49, арк. 28 зв.]. З 1926 р., на відміну від попередніх років, робота серед сільського жіноцтва почала проводитися більш активно, виділялися спеціальні кадри, які були більш придатні для роботи серед жіноцтва. Це дало змогу розгорнути пропаганду більш широко і залучити до громадської роботи більшу кількість жінок. У даному випадку кількісні показники відігравали набагато більшу роль, аніж якісні.

Зростання активності делегаток була пов’язана, на нашу думку, з проведенням радянської індустріалізації. Саме у 1926–1927 рр. найбільша кількість селянок була обрана на керівні посади. Взагалі ці роки відзначалися активністю саме серед селянок різних регіонів України.

Делегатки проводили агітаційну, профорієнтаційну, громадську та політичну роботу не лише серед робітниць і селянок, а й серед таких специфічних груп, як дружини робітників, вдови, дружини військових, наймички.

Важливою складовою діяльності жінвідділів та делегатських зборів була організація роботи серед дружин робітників. Для залучення безробітних жінок робітників проводилися збори будинків, виготовлялися відповідні афіші, здійснювалися обходи квартир та базарів [26, арк. 54]. Часом дружини робітників та

службовців краще відвідували засідання, ніж робітниці [26, арк. 55]. Причиною такого явища було виробниче навантаження та домашнє господарство робітниці, яка просто не встигала відвідувати заняття [26, арк. 55].

Представниками жінвідділів та делегатських зборів проводилася постійна робота серед дружин військових, які здебільшого були домогосподарками і жили у військових містечках. Для них створювалися стрілецькі та інші гуртки [34, арк. 45].

Культурно-виховна робота жінвідділів серед безробітних жінок у першу чергу була спрямована на боротьбу з проституцією й хуліганством. Жінвідділи неодноразово проводили лекції про венеричні хвороби, на кримінальну тематику. [33, арк. 17].

У протоколі засідання окружної жінкомісії при Кременчуцькому окружному парткомі від 18 січня 1927 року вказувалося, що лише 3,6 % безробітних жінок охоплені культурною діяльністю [33, арк. 17]. Тому жінвідділи організовували спеціально для безробітних драматичні гуртки та проводили екскурсії [33, арк. 18]. Для безробітних жінок у Кременчузі організували гурток кравецтва і шиття. [33, арк. 18]

Робота серед жінок-кустарок також мала свою специфіку. У протоколі №2 міської конференції кустарок і дружин кустарів (м. Кременчук) від 16 січня 1927 року зазначалася необхідність збільшення мережі лікнепів, активізації боротьби з безробіттям, створення можливостей для молоді отримати кваліфікацію, залучити їх до культурної та громадської роботи. Важливим моментом роботи жінвідділів було залучення кустарок та дружин кустарів до кооперації [33, арк. 16].

Також керівниками жінвідділів визнавалася необхідність прикріплювати комуністок до делегаток для допомоги та контролю [50, арк. 50 зв.]. Делегатки повинні були постійно звітувати перед робітницями за свою практичну діяльність у так званих «червоних кутках» та стінгазетах [51, арк. 164].

Робота активісток серед наймичок вважалася набільш складною. Наймички як правило були дуже завантажені роботою і, окрім роботи, не цікавилися ніякою іншою діяльністю. На нараді делегатів конференції наймичок 30 жовтня 1928 року в Полтавському окрузі було визнано, що робота делегатками серед наймичок не

проводилася (останні «навіть не знають що таке спілка») [34, арк. 39]. У свою чергу представниці жінвідділів та делегатських зборів виправдовували низьку ефективність своєї роботи тим, що наймички не відвідують збори у «червоних кутках» і не цікавляться ніякою роботою. Тому під час виборів на делегатські збори наймички майже не потрапляють [34, арк. 39].

Одним із недоліків практичної роботи жінвідділів та делегатських зборів серед жінок був хвилеподібний характер цієї діяльності. Наприклад, у доповіді про стан роботи жінвідділів та делегатських зборів серед жінок у Полтавському окрузі за 1928–1929 рік зазначалося, що робота серед жінок часом обмежується загальними питаннями і лише перед виборами Рад чи святом 8 березня трохи активізується [40, арк. 97]. До того ж частина жінок – членів рад формально значаться у комісіях [40, арк. 98]. До недоліків роботи відносили практичну відсутність інструктування жінок – делегаток (особливо у сільській місцевості), відсутність обліку активу селянок, зокрема делегаток, випадковість завдань [40, арк. 98].

Для більш активного заохочення жінок до участі у делегатських зборах часто оголошувалися конкурси на кращі делегатські збори [128, с. 5]. Такі оголошення друкувалися у жіночих журналах, а згодом і звіти по результатам їх проведення. Делегатські збори стали ефективним засобом залучення жіноцтва до громадської роботи.

Важливим компонентом роботи делегатських зборів у зв’язку з оновленням правової та політичної системи української республіки була робота юридичних гуртків та правових секції при делегатських зборах. Вони проводили лекції та надавали правові консультації, що в подальшому сприяло поширенню правової обізнаності серед жіночого населення. [33, арк. 45].

Зазвичай такі лекції мали здебільшого пропагандистський характер. Лектори наголошували, що жінка у радянському суспільстві має небачені до того часу права, яких не було у Російській імперії. Доповідачі пояснювали жінкам їх нову роль у сім’ї та на виробництві [33, арк. 45]. Акцент у лекціях на великій ролі більшовиків у вирішенні всіх жіночих питань сприяв підвищенню рейтингу більшовицької партії серед жіноцтва. У протоколі міських жіночих зборів народних засідателів жінок,

делегаток і юридичного жіночого гуртка від 20 квітня 1927 року міста Кременчук виділена доповідь Склярського на тему «Радянський суд и захист жінки». У цій доповіді пояснювалось, які нові права та пільги мають громадянки Радянського Союзу. Серед них: вільно розривати шлюб із чоловіком; справи про аліменти розглядаються судом поза чергою; діяння являються карними у значній мірі, підвищилася міра покарання за такі діяння, що посягають на честь та гідність жінки (наприклад, хуліганство та зґвалтування). Доповідач підкреслював, що радянський суд стоїть на захисті жіночих інтересів і оберігає жінку у судовому процесі як більш слабку сторону [33, арк. 46].

Активна робота жінвідділів та делегатських зборів давала свої результати. Так, кількість жінок в органах влади УСРР постійно зростала. Залучення жіноцтва до активної суспільно-політичної діяльності з кожним роком набувало більших кількісних показників. Звіти жінвідділів різних рівнів, наприклад, показують тенденцію збільшення кількості жінок на посадах голів сільських рад, членів сільських, селищних, міських рад, РВК, окрвиконкомів, ВУЦВК (див. додаток Ц).

У зв'язку з проведенням форсованої індустріалізації з 1928 р. постійно працювали короткотермінові курси для навчання та підвищення кваліфікації жінок, що були членами рад та виконкомів. Постановою «Про організацію курсів радянського будівництва для робітниць і селянок – членів рад та виконкомів» (квітень 1928 року) ВУЦВК зобов'язував місцеві органи влади відкрити у Харкові перші такі курси [2, арк. 1]. Окрім організації місячних курсів, ВУЦВК пропонувала місцевим радам регулярно проводити районні наради та окружні конференції для тих жінок, що працюють на провідній роботі у радах, райвиконкомах і окружних установах [2, арк. 1–2].

Також у Харкові були організовані курси голів, заступників, секретарів та членів рад. Протягом 1929 р. навчалися на місячних курсах жінок з різних районів УСРР:

Куп'янщина – 115 жінок;

Могилівщина – 19 жінок;

Полтавщина – 82 жінки;

Конотопщина – 45 жінок;

Київщина – 76 жінок;

Чернігівщина – 50 жінок;

Проскурівщина – 40 жінок;

Артемівщина – 213 жінок.

Найбільшу кількість слухачок направив Артемівський район. Саме у цьому районі, а також на Полтавщині та Харківщині проводилися конференції і наради серед жінок. У Полтаві у січні 1930 року була проведена триденна нарада, участь в якій взяли 225 жінок [2, арк. 2]. Також активним регіоном щодо роботи серед жіночого населення залишалася Харківщина. Найбільша кількість окружних нарад серед жінок була проведена саме у столиці республіки (див. додаток Ш) [83]. За браком коштів та ініціативи місцевого керівництва подібні конференції і наради в інших округах проводилися нечасто.

У резолюції наради (м. Полтава, 1928 р.) щодо участі жінки у колективізації колегія жінвідділу констатувала дуже слабку роботу з ліквідації неписьменності, низького культурного рівня жіноцтва, жахливі побутові умови, недостатню роботу делегатських зборів, недостатні заходи щодо звільнення жінки від «традиційних» обов'язків (кухні, пральні, ясла тощо). Була визнана необхідною організація курсів з основ домашнього господарювання, а також залучення жінок до роботи у керівних органах колгоспів [40, арк. 161].

Для реалізації планів індустріалізації та колективізації пропонувалося делегаткам та активісткам проводити жіночі екскурсії на підприємства, у колгоспи і радгоспи. Найкраще екскурсійна робота була організована жінвідділами у 1929 році на Київщині – 140 проведених екскурсій. Найменше екскурсій було проведено на Сумщині та Куп'янщині – лише по 2, на Полтавщині і Волині – 9 [2, арк. 5]. Подібні візити на підприємства, у колгоспи і радгоспи допомагали у залученні жінок до суспільної праці, надавали жінкам додаткову мотивацію бути задіяними у громадській роботі та у державному чи кооперативному виробництві.

У 1929–1930 рр. у радянській Україні розпочалася активна хвиля кампанії «розкуркулення» селян, що призвела до ліквідації близько 550 тис. селянських

господарств [217, с. 102]. Після декількох «бабських бунтів» проти примусового об'єднання селян у колгоспи більшовицьке керівництво усвідомило важливість «більшовизації селянок» [186, с. 355].

Ще в червні 1929 р. Всеукраїнський з'їзд колгоспниць закликав жінок вступати до колгоспів. Соціалістичне змагання було поширене з промисловості на село. Жінки ставали бригадирами і ланковими, активно освоювали нові сільськогосподарські професії трактористок та комбайнерок. Колгоспниці заміняли чоловіків і працювали з ними на рівні, чого і треба було комуністичній владі. ВУЦВК директивою від 21 жовтня 1929 року зобов'язав місцеві органи влади допомагати активістам та активісткам, свідомим селянам та селянкам у проведенні колективізації [2, арк. 2].

Учасники першого окружного аграрно-виробничого з'їзду селянок Лубенщини у резолюції по хлібозаготівлі (10–11 вересня 1929 р.) визнали необхідним залучати все більше біднячок та середнячок до безпосередньої роботи по виконанню планів хлібозаготівель [36, арк. 8]. Для цього було ухвалено створити певні групи жінок для контролю над виконанням даних планів та «наступу на куркульські елементи села» [36, арк. 8]. Також з'їзд селянок Лубенщини постановив організувати соціалістичні змагання серед жіноцтва з метою швидкого виконання планів хлібозаготівель, вивезення сільськогосподарських «залишків», за дострокову сплату сільськогосподарського податку та внеску паїв до кооперативних організацій [36, арк. 8]. Було відмічено, що тільки активна та свідома частина жіноцтва зможе допомогти державі у проведенні колективізації та індустріалізації. Учасники з'їзду визнали проблему «втягнення відсталої жінки» до соціалістичного будівництва, зокрема до участі у хлібозаготівлі справою складною, яка вимагає належної уваги та керівництва з боку радянських та громадських організацій і в першу чергу з боку партосередків на селі. На думку делегаток, біднячка часто підпадає під вплив куркуля. Тому учасники першого окружного аграрно-виробничого з'їзду селянок Лубенщини закликали «підсилити партійну роботу» у даному напрямку [36, арк. 8].

Звіти з виконання директив партійного керівництва за 1929 рік свідчили про ряд проблем. В одному із них вказувалося, що «особливо погано робота

налагоджена в Луганському окрузі, де спочатку переобрання рад на посадах голів було всього 4 жінки, а зараз одна, останніх знято: в Алчевському районі знято жінку голову сільради за невиконання своїх обов'язків; у Петрівському районі голову перевели на заступника; у Ровенецькому районі знято з посади за співпрацю з куркулями та засуджено на 3 роки ув'язнення. Також інколи трапляється така ситуація і в інших округах. Наприклад, в Полтавському було усунуто двох жінок за співпрацю з куркулями» [2, арк. 2].

ВУЦВК та уряд пропонували місцевим органам влади активно залучати ту частину жіночого активу, яка закінчила спеціальні курси [2, арк. 3]. Однак, висування жінок на більш відповідальні посади відбувалася повільно, а в деяких районах лише у зв'язку з великою ротацією кадрів (можливо через супротив проведенню колективізації). Так, у Проскурівському, Луганському, Первомайському, Артемівському округах багато жінок були усунуті від роботи за «несумлінне ставлення до своїх обов'язків». Однак відомі і протилежні приклади у тих же округах. Так жінка – голова Сатуринської сільради Артемівського округу добилася перевиконання плану: хлібозаготівлі – на 117%, сплати сільськогосподарського податку на 99,2%. У Сергіївській сільраді Краматорського району, де голова теж жінка, виконано останню посівну компанію на 104%, план хлібозаготівель – на 125,8% [2, арк. 3].

У деяких районах жінки були формальними членами рад, оскільки не виконували ніякої роботи і навіть не відвідували засідання. Дуже часто не створено жодних умов для такої роботи [2, арк. 3]. Участь жінок у засіданнях рад Луганщини буда мінімальною, оскільки керівництво часто не повідомляло про час та місце засідання. Таке ж явище спостерігалося на Старобільщині [2, арк. 3 зв.].

Центральні органи влади пропонували місцевим органам забезпечити ті сільські ради, де головують жінки, кваліфікованими технічними працівниками [2, арк. 6]. Дана пропозиція свідчила про те, що жінок відносили до менш кваліфікованих робітників, до того ж їх не можна залишати без допомоги і контролю.

Особливо складно сприймало сільське доросле жіноче населення політику більшовиків щодо церкви. Проведення «похорон без попів», заборона хрещення дітей, відвідування церкви, переслідування за святкування релігійних свят, «антидзвонові» кампанії відвертали сільських жінок від радянської влади. Наприкінці 1920-х років відбулися показові судилища над представниками духовенства, що сприяло створенню атмосфери загального засудження населенням антирадянської діяльності церковників [247, с. 316].

Нові радянські цінності сприймалися сільським населенням як ілюзорні, штучні, що не відповідають національній ментальності. Погоджуємося з оцінкою О. Стасюк: «Радянська система формувала «нову людину» шляхом заперечення накопичених століттями духовних цінностей народу як морального, так і виховного плану… Будь-яка поведінка, що виходила за межі дозволеного тоталітарною ідеологією, вважалася „пережитком минулого”» [159, с. 115].

Після ліквідації жінвідділів у 1930 році й створення жінсекторів напрями роботи серед жінок мало змінилися. Головна агітаційна ідея більшовиків звучала так: «Жінка – помічниця комуністичної партії», тому сили жінсекторів були спрямовані на її втілення.

В одній із партійних директив до всіх партосередків (1930 р.) наказувалося продовжувати роботу серед жіночого населення. Зокрема критикувалася відсутність політики по залученню жінок у Вовчицькому районі Полтавської області до таких важливих кампаній, як виконання планів: хлібозаготівель, першої п’ятирічки, мобілізація коштів [37, арк. 11]. У поставлених ЦК партією завданнях вже на першому місці економічні показники, а не політична діяльність.

При переобранні делегаток чітко встановлювалися умови, строк і місце. У постанові ЦК ВКП(б) «Про перевибори делегатських зборів» (1930 р.) вказувалося на проведення перевиборів у республіках та областях із врахуванням національних особливостей [37, арк. 2]. Крім того, ЦК ВКП(б) запропонував обкомам, крайкомам і ЦК нацкомпартій провести перевиборну кампанію делегаток: у містах до 30 жовтня, у селах з 1 жовтня по 15 листопада 1930 р. під гаслом посилення виробничої,

політико-виховної і культурної роботи серед трудящих жінок – представниць окремих національностей. [37, арк. 1].

Звіти жінсекторів про підсумки перевиборів жіночих делегатських зборів у 1930 році показують найбільшу активність жінок у тих селах, де вже були створені колгоспи [22, арк. 4]. У відсотковому відношенні по виробничих партосередках у перевиборах брало участь 36% робітниць та 50% дружин робітників [22, арк. 4]. У той же час по сільським партосередкам брали участь 16% батрачок та 50% колгоспниць [22, арк. 4–5]. Найбільша активність колгоспниць спостерігалася у Дніпропетровській, Одеській та Київській областях. Майже у всіх звітах відмічається ріст активності дружин робітників [22, арк. 4–5].

Склад делегаток у містах та сільській місцевості відрізнявся. У містах серед делегаток переважали: за віком: жінки від 21 до 45 років (79%); за видом діяльності: робітниці – 37,2% (наймички – 2%, колгоспниці – 4,6%, службовці – 6,5%, домогосподарки – 33,5%). Склад делегаток у селах: за віком, як і у місті, переважно: жінки від 21 до 45 років (79,6%); за видом діяльності: робітниці – 0,9%, наймички – 4%, колгоспниці – 62,7 %, одноосібниці – 27,1% [22, арк. 8].

Склад зборів у 1930 році був значно оновлений у порівнянні з попередніми перевиборами, бо залишилося лише 14% у містах та 19% у селах делегаток, що входили до попереднього зібрання [22, арк. 9].

Завданнями оновлених делегатських зборів було сприяти проведенню колективізації, боротьба з куркульством, залучення жіноцтва до хлібозаготівельних і посівних кампаній [22, арк. 10]. Тому партійні органи для зміни «куркульського» складу проводили делегатські перевибори на селі [22, арк. 10].

Окрім колгоспниць, нові делегатки мали проводити агітаційну роботу серед одноосібниць, наймичок, біднячок і середнячок [22, арк. 23]. Результатом цієї агітації мало стати вступ жінок до колгоспів, що було вкрай важливим у 1930–1931 рр.

Делегатські збори займалися не лише політичною роботою. З початку 1930-х рр. вони (як і інші органи влади) звітували про виконання п’ятирічних планів, перебіг сільськогосподарських кампаній [22, арк. 24].

Делегатські збори у селах займалися створенням жіночих виробничих нарад при сільських радах. Однак ця робота була надзвичайно повільною і малоефективною [22, арк. 26]. У доповідних записках до ЦК КП(б)У (1931 р.) відзначалося, що у всіх районах жіночі виробничі наради утворені не при всіх сільрадах. Вина була покладена на РНК і РВК, які не перевіряли виконання директиви, навіть не забезпечили живого інструктажу. Сільради не поспішали скликати жіночі делегатські збори. Вже створені наради часто працювали без конкретного плану [22, арк. 28–29].

Стрімко зростала чисельність жінок у правлячій партії. Якщо в УСРР у 1925 р. членами партії було лише 8,6% жінок, а у 1930 цей відсоток сягав 14,2% [114, с. 12]. Протягом 1921–1926 рр. членами партії стало 20 тис. жінок, а у 1927–1930 рр. – 11 тис. [1, арк. 164]. До 1930-х рр. кількість жінок-селянок збільшувалося швидше, ніж робітниць у більшовицькій партії [140, с. 19].

З метою збільшення чисельності жіноцтва у виборчих органах, а також у виконавчих, судових та інших структурах на початку 1930 року квота жінок була підвищена до 30–40 відсотків. Однією з причин збільшення жінок в органах влади стало намагання останньої розширити свою соціальну базу під час проведення колективізації і виконання хлібозаготівельних планів. У записці Агітмасвідділу Вовчицького райкому КП(б)У Полтавської області вказувалося, що головне завдання делегатських зборів на 1930 рік – участь і контроль за виконанням виробничих завдань, розгортання ударництва, хлібозаготівлі, посівна кампанія, колективізація, мобілізація фінансів [37, арк. 5].

Отже, делегатські збори у 1930-х рр. були змушені брати участь у виконанні економічних завдань. Як вже підкреслювалося, втягнення жінки у політичне життя держави завершилося її трудовою повинністю.

Радянська влада намагалася соціалізувати жінку на селі переважно адміністративними методами, ламаючи звичний уклад життя її родини. Формування системи нових соціальних зв’язків і відносин руйнувало традиційні моральні норми.

Найбільшого удару у 1930-ті роки зазнала українська багатодітна родина. Голодомор 1932–1933 років забрав мільйони життів як дорослих, так і дітей.

У 1930-х рр. жінка часто була опорою всієї родини, оскільки багато чоловіків – голів сім'ї було репресовано. У той же час частина жіноцтва була залучена владою до проведення насильницької колективізації, інших репресивних заходів.

Отже, оцінка ролі жіноцтва у суспільно-політичному житті 1930-х рр. набуває спірного характеру, адже частина жінок виступала жертвами режиму і захисницями свого селища та родини, а частина була знаряддям тоталітарної держави [217, с. 102].

На об'єднаному пленумі ЦК і ЦК ВКП(б) у серпні 1933 р. Й. В. Сталін закликав до продовження соціалізації жінок, особливо сільських: «Жіноче питання в колгоспах – велике питання. Я знаю, що багато хто з вас недооцінює жінок і навіть глузує з них… Жінки в колгоспах велика сила… Тільки в колгоспі мають жінки можливість стати на рівну ногу з чоловіком. Без колгоспів – нерівність, у колгоспах – рівність прав. Хай пам'ятають про це товаришки колгоспниці і хай вони бережуть колгоспний лад, як зіницю ока» [167, с. 250].

У цілому делегатські збори були формою висування жінок на суспільну роботу. Директивно обумовлена кількість делегаток була настільки великою, що це дозволило залучити до цього руху жінок, які раніше не брали участі у суспільних справах. На зборах делегатки обговорювали різні питання будівництва соціалізму [46, арк. 6].

Діяльність жінвідділів та делегатських зборів інколи зустрічали супротив із боку чоловіків. У деяких місцевостях члени партійних комітетів відкрито критикували політику жінвідділів, ліквідовували їх, спалювали їх документи [215, с. 9]. Прикладами можуть бути Київщина, Харківщина, Луганщина, Одещина, Донеччина [7, арк. 222].

За свідченням представниць жінвідділів, вирази «центро-баби», «бабкоми» їм доводилося чути навіть із боку «відповідальних працівників» [153, с. 17]. У деяких парткомах на жінвідділи дивилися як на окремі самостійні організації, що ведуть специфічну жіночу роботу, що не має нічого спільного з партійною роботою. У ряді місць парткоми відмовляли жінвідділам надати приміщення, канцелярські товари та інші матеріальні засоби [153, с. 17].

Опір населення, труднощі з кадровим складом, недолік фінансування державою – все це вело до ослаблення роботи жінвідділів та делегатських зборів серед жінок.

Оцінки окремих посадовців роботи жінвідділів та делегатських зборів серед жінок відрізнялися. Одні державні та партійні чиновники вважали, що змінилися суспільно-політичні умови і жінвідділи треба ліквідувати, а роботу з жінками передати профспілкам і політпросвітам. Друга група посадовців характеризувала роботу серед жінок так: «Жіноча робота, жінок не треба організовувати, просвіщати, нехай сидять вдома, виховують дітей» [44, арк. 2]. Третя група чиновників виступала за використання специфічних форм роботи серед жінок, а проведення окремих жіночих зборів вважала «проявом фемінізму», що «веде до розколу робочого руху» [44, арк. 2]. Таким чином, надмірна жіноча активність і ініціативність не влаштовувала багатьох партійних діячів.

Рішення більшовицької партії зберегти жінвідділи пояснювалося, у першу чергу, бажанням зберегти свій контроль. По-друге, прагнення партії зберегти жінвідділи пояснювалося економічними причинами (для вирішення господарських завдань).

Як було вже зазначено, поруч із новоствореними жінвідділами роботою серед жіночого населення займалися і профспілки. Здебільшого їх функції зводилися до контролю над діяльністю робітниць та створення для них відповідних умов праці та життєдіяльності. Практична робота цієї організації втілювалась у життя шляхом виділення в профспілках жінорганізаторів, які відповідали за специфічні завдання, пов’язані із вирішенням «жіночого питання» на виробництві.

Контроль профспілок встановлювався не лише над робітниками, а й над працівниками освіти та культури. Даний контроль реалізовувався шляхом організації шефства підприємств і фабрик над закладами освіти і культури, через діяльність інституту громадських інспекторів-культармійців та завдяки висуванню робітників на посади завідуючих школами, технікумами та іншими культурно-освітніми закладами. [246, с. 292]. Використовувався й досвід організації виробничих нарад у формі зборів читачів та глядачів, художніх рад у театрах, вузівських та шкільних рад у навчальних закладах та політико-художньої ради при

Народному комісаріаті освіти [246, с. 292]. Оскільки у закладах освіти та культури працюють саме жінки, то дана робота керувалася не лише профспілками, а й жінвідділами, згодом жінсекторами.

Керівництво більшовицької партії висловлювало різні погляди на роботу серед жінок-домогосподарок, що були дружинами робітників. Деякі чиновники пропонували вести роботу серед жінок-домогосподарок через профспілки, а ряд посадовців виокремлювали цю роботу як завдання для окремих органів чи організацій.

ЦК ВКП(б) у 1925 році підтримав виділення роботи серед жінок-домогосподарок зі сфери завдань профспілок [166, с. 18].

У 1920-х – 1930-х роках одним із проявів допомоги робітників селянам було шефство міста над селом. Саме на профспілки було покладене важливе завдання організації шефської допомоги селу [194, с. 196]. Зазвичай така робота покладалася саме на жінок, тому завдання профспілок було залучити якомога більше робітниць до такої допомоги. Основними завданнями такого шефства була агітація серед селянок, їх залучення до суспільно-політичного життя. Шефство ставило за мету також підвищити освітньо-культурний рівень селянок [107, с. 9].

Для організації шефства був створені спеціальні шефські комісії при промислових підприємствах. До їх складу входили підкомісії, які очолювалися жінорганізаторами. На дрібних підприємствах виділялися організатори по роботі серед селянок [261, с. 107].

Основними формами роботи залишалися делегатські збори на селі, а також засідання-читання, допомога при зборі врожаю чи у господарських справах, що обов’язково поєднувалося з роз’ясненнями політичних тем. При допомозі робітниць із міст у селах відкривалися яслі, дитячі садки та майданчики, бібліотеки [261, с. 107]. Більш того – найбільш активні та відповідальні робітниці проводили свою відпустку на селі [261, с. 108].

Профспілки у першій половині 1920-х років проводили різноманітну соціально-побутову роботу як на підприємствах, так і поза їх межами. Вони надавали допомогу жінкам у працевлаштуванні, відкривали профспілкові клуби, які

перетворювались на центри культурної і громадської роботи серед населення. За рахунок профспілок відкривалися вечірні школи для дорослих, бібліотеки, медичні пункти, санаторії, профілакторії, будинки відпочинку тощо [261, с. 108].

Але кінець 1920-х – початок 1930-х років вже характеризувався прискореним злиттям профспілок з господарськими органами. Разом із тим різко зменшувалися культурно-просвітницькі функції професійних спілок [194, с. 198].

Із приходом до влади більшовиків професійні спілки втратили свої першочергові завдання захисту прав і інтересів працівників. Профспілки вже не могли повністю захистити права та інтереси робітників, навіть не намагаючись організувати страйки невдоволених [20, арк. 476].

До проголошення курсу на форсовану індустріалізацію на профспілки керівництво країни здебільшого покладало завдання політичного виховання. Після запровадження п’ятирічних планів професійні спілки більше займалися покращенням планових показників і якості виробництва.

Важливим напрямом комсомольських організацій було політичне виховання молоді, в тому числі дівчат. Важливим елементом роботи комсомолу стає участь у різних спортивних організаціях, допомога в організації змагань тощо. Найбільш ефективною і результативною формою роботи серед молоді вважався масовий вступ до лав комсомолу та ідеологічна робота серед його учасників [18, арк. 25].

За часів українізації комсомол у своїй роботі намагався врахувати національні особливості, відстоюючи одночасно ідею інтернаціонального єдиного суспільства [18, арк. 23]. У 1920-х рр. молодь національних меншин (єврейська, польська, німецька) створювали власні організації. Найчисленнішим і найвпливовішим із небільшовицьких молодіжних організацій були сіоністські організації. Майже в усіх містечках, де переважало єврейське населення, сіоністська організація була сильнішою і більш масовою у порівнянні з комсомольською [246, с. 311]. Усі релігійні та національні організації у 1922–1924 рр. були ліквідовані і запроваджено монополію комсомольської організації із залучення молоді до своїх лав.

Із перших років свого існування комсомол проводив значну агітаційну та культурно-просвітницьку роботу. Спочатку це була стихійна робота, яка не мала

цілеспрямованого характеру. Згодом були розроблені ряд методів та засобів комуністичного виховання молоді [209, с. 14].

Однією із причин, що гальмувала залучення дівчат до лав комсомолу, була проблема взаємин між юнаками і дівчатами усередині організації. Хлопці недооцінювали дівчат як рівноправних учасниць, що було викликано патріархальними стереотипами. Жарти, навіть найкращих активістів-комсомольців у бік дівчат, «роздування» всіх помилок зустрічалися систематично, і цього можна було уникнути лише тоді, коли всі комсомольці будуть дивитися на комсомолку не як на «придаток», а на «рівноправного товариша та керівника» [119, с. 62]. Журнали радили дівчатам вчитися переломлювати легковажне відношення хлопців, адже вважалося, що від поведінки самих дівчат багато чого залежить в їх стосунках зі хлопцями [127, с. 3].

Головним завданням посилення впливу комсомолу на молодь було збільшення членів організації. Дівчата, які не були членами ЛКСМУ, більше перебували під впливом родини, частіше потрапляли під вплив церкви й сектантів і використовувалися ними для залучення нових членів [66, с. 881].

У журналі «Работница» (1926 р., № 9) ставилося риторичне запитання: «Робітниця-мати, чому твоя доросла донька не комсомолка?» [127, с. 3]. У 1924 році для більш швидкого залучення дівчат до ЛКСМУ вік для вступу був зменшений до 12 років [19, арк. 9].

Одним із принципів комуністичного виховання стала непримиримість до буржуазної ідеології і моралі, до імперіалістичної пропаганди [230, с. 5].

Серед основних завдань комсомольських організацій у роботі серед дівчат були визначені: турбота про їх навчання й «культурно-політичний ріст», просування на виробництві, залучення до суспільно-політичного життя й висування на керівну комсомольську роботу [230, с. 6].

Документи фонду №21 Державного архіву Харківської області «Первомайський районний комітет Компартії України» за 1927 рік свідчать про збільшення уваги партійних органів до діяльності комсомолу, активну участь комсомольців у громадсько-політичного житті району та всієї України [51, арк. 203].

Керівництво ВКП(б) та КП(б)У вважало, що комсомольська організація – це велика рушійна сила у залученні молоді та жіноцтва до суспільно-політичного життя. Окрім політичної агітації, комсомольців зобов'язали проводити військові заняття серед усієї молоді, у тому числі дівчат, надавати підтримку та допомогу ФЗК в усіх заходах, пов'язаних з підвищенням рівня політичної та суспільної свідомості молоді [51, арк. 127].

Одним із важливих завдань комсомолу у роботі серед жіночого населення було влаштування для безпартійних дівчат спеціальних лекцій для підвищення їх політичного, культурного та освітнього рівня.

Крім того, проводилася агітація серед матерів щодо вступу їх доньок до комсомолу. Про масовий вступ дівчат до комсомолу свідчать такі факти. Наприклад, у 1922 року по всій території СРСР комсомолок було 48 тисяч дівчат (15%) [119, с. 61]. Вже у 1927 році комсомолок налічувалося 419 тисяч (21%), у 1932 році – 1 мільйон 628 тисяч (30%) [119, с. 61]. До ЛКСМУ протягом 1921–1926 рр. вступило 61,1 тисяч дівчат [20, арк. 43]. На початок 1932 року комсомольські осередки в УСРР нараховували близько 120 тисяч дівчат – 29,5% від загальної чисельності ЛКСМУ [20, арк. 43]. Отже, процес залучення дівчат до української комсомольської організації йшов швидкими темпами як і по всій території СРСР, що було зумовлено в тому числі плановістю та директивністю цього процесу.

Комсомолка-робітниця, за задумом партійних вождів, повинна стати активною та свідомою громадянкою Радянського Союзу [127, с. 5].

У сільській місцевості робота комсомольських організацій мала специфічні риси. Участь комсомолу у громадському житті села була спрямована на захист інтересів бідняків, налагодження культурно-освітної та виховної роботи серед населення, в тому числі на забезпечення необхідною навчальною та політичною літературою; розвиток комуністичного дитячого руху, створення юнацьких спортивних секцій [18, арк. 40].

Із початком проведення колективізації ця робота набула ще більшого розмаху. О. В. Артюхіна на спільному засіданні ЦВК і ВЦВК 27 листопада 1930 року повідомляла: «Куркульство бачить активність жінок, членів рад, делегаток і

комсомолок і тому намагається заважати. Вже були випадки підпалів домівок і вбивства активісток. Але з іншого боку куркулі намагаються заохотити до себе більш відсталих неактивних селянок» [3, арк. 38].

Дівчат і жінок влада налаштовувала вороже до куркулів. Залучення партійними і радянськими органами бідних жінок до проведення розкуркулення означало використання жіночого потенціалу у своїх інтересах. Розкуркулення активізувало вступ селянок до колгоспів, підсилювало віру населення у більшовицьку владу [3, арк. 39].

Комсомольці, в тому числі дівчата, стали опорою комуністичної влади на селі під час колективізації та розкуркулення. Вони допомагали виявляти куркулів та спекулянтів, боротися з усіма проявами антибільшовицької пропаганди та «нерадянської поведінки». Частина селянської молоді була незадоволена політикою правлячого режиму на селі. Деякі молоді селяни не тільки висловлювалися проти хлібозаготівельної кампанії, а й намагалися чинити їй опір. Відкрите невдоволення хлібозаготівлею зафіксовано серед населення, в тому числі серед жінок та членів ЛКСМУ, в Харківському, Полтавському, Дніпропетровському та інших округах УСРР [24, арк. 46 зв.]. Це випливає з доповідної записки про стан сільських організацій ЛКСМУ від 12 березня 1930 року. Звичайно, частина невдоволених зазнавала репресій: арешт, висилка, у кращому випадку лише виключення з лав комсомольської організації. [24, арк. 47]. Так, у 1929 році за участь в антирадянських організаціях і гуртках було заарештовано 2221 юнаків і дівчат [249, с. 216].

На кінець 1929 року у 62% сіл УСРР діяли виключно комсомольські осередки, а в окремих округах – Київському, Харківському, Ніжинському – кількість таких сіл збільшувалася до 82% [24, арк. 15]. Оскільки чимало комсомольських осередків працювало у селах, де взагалі не було партійних організацій, від позиції комсомольців на селі залежало дуже багато. Вони були єдиними провідниками агітаційної лінії [194, с. 218].

Комсомол мав значний вплив у навчальних закладах, особливо вищих. Оскільки більшість викладачів мали дореволюційний стаж роботи і не завжди

пробільшовицькі погляди, влада використовувала молодіжний рух для радянізації навчальних закладів [18, арк. 24].

Одним із недоліком роботи комсомольських організацій до 1935 року було обрання на керівні посади переважно хлопців. Через відутність перспектив кар'єрного зростання поступово руйнувався ЛКСМУ в очах тих дівчат, що намагалися потрапити до делегатських зборів [261, с. 174].

Допущені помилки гальмували процес активного залучення жіноцтва до лав комсомолу. Після опитування своїх членів ЦК ЛКСМУ 21 липня 1931 року припустив, що через постійні догани членам комсомолу, звільнення тих організаторів, які не можуть залучити необхідну кількість молоді йде процес гальмування молодіжної активності. Особливо це стосується жінок, яким досить рідко дозволялося займати будь-які важливі посади чи виконувати важливі доручення [21, арк. 10].

У процесі формуванні тоталітарної політичної системи наприкінці 1920-х рр. комсомол відігравав одну з вирішальних ролей у встановленні контролю над молоддю. Комсомольська організація була покликана виховувати молодь в дусі комунізму та інтернаціоналізму, однак вона залишалася здебільшого під впливом свої батьків.

Зі створенням масових піонерських організацій наприкінці 1920-х рр. робота партії серед дітей набула більш активного розмаху. У піонерських організаціях працювали молоді вихователі, здебільшого жінки-комсомолки, які пройшли школу делегатських зборів і політичної грамоти. Часто піонервожатими ставали вчителі шкіл, більшість з яких були жінки. Однак заробітна плата вчителів зростала, а піонервожатих ні, що зумовило небажання працювати у піонерських організаціях [23, арк. 91].

Під керівництвом комсомолу починає зростати кількість дитячих організацій, таких як «Юний Спартак». Здебільшого до цієї організації входили діти бідняків та незаможних селян [18, арк. 52]. Допомога в організації та діяльності даних організацій надходила від профспілок, комуністичної партії, комсомолу. Основною

одиницею дитячого комуністичного руху виступав загін, який повинен був мати власну раду і вожатого (члена комсомолу) [18, арк. 54].

В організації «юних спартаківців» намагалися досягти рівності дівчаток і хлопчиків. Н. К. Крупська у статті «Юные пионеры», що була опублікована у журналі «Работница» за 1923 рік, підкреслювала: «Дівчатам вступати до лав піонерів не менш важливо, аніж хлопчикам. Не треба тримати їх прив'язаними вдома, необхідно, щоб вони з ранніх років привчались бути з хлопцями в одних організаціях, йти з ними в одну ногу, а це має велике значення для їх подальшого розвитку. Необхідно щоб дівчата з ранніх років звикали до громадського життя» [136, с. 13].

Діти обох статей могли бути учасниками, входити до організаційної ради чи активу, проявляти ініціативу. В архівних документах не вважалося проблемою залучення дівчат до цієї організації, адже діти, які вже виростали у радянській час, не сприймали патріархальні стереотипи і почували себе рівними. І якщо у комсомольських організаціях зустрічається проблема нерівноправності дівчат і юнаків, то у дитячих організаціях такої проблеми не існувало.

На фото, що було надруковано у №8 журналі «Робітниця» за 1931 рік, можна побачити дівчаток, що керують хлопцями під час виконання вправ (див. додаток В) [90]. Такі фотоматеріали у пресі мотивували жінкам активніше залучати своїх доньок до лав піонерських організацій, а самі дівчатка також прагнули зайняти активну позицію у піонерському русі.

У 1935–1936 рр. у державі для підтримки піонерського руху розпочинається активне будівництво піонерських палаців і клубів, що повинно було прискорити темпи зростання цього дитячого руху та забезпечувало б ефективний зв'язок піонерських загонів зі школою, організоване проведення піонерської роботи серед учнів. Однак брак коштів і відсутність зацікавленості місцевого керівництва привело до невиконання цієї програми чи затягування часу на її виконання. Прикладом є лист-звернення секретаря Кам'янець-Подільського окружкому КП(б)У Моїсеєнка до П. П. Постишева від 5 лютого 1936 року щодо міського піонерського

палацу, на який було виділено 450 тис. карбованців, але будівництво так і не розпочалося [23, арк. 4].

Починаючи з 1924 року в Українській СРР зростала мережа піонерських форпостів – об'єднань піонерів однієї школи, що були членами різних піонерських загонів при комсомольських осередках фабрик, заводів, державних установ. На 1936 рік їх вже існувало близько 4 тисяч: в Київській області – 900, в Донецькій – 675, Одеській – 502, Харківській – 446, Дніпропетровській – 257, Вінницькій – 254, Чернігівській – 100. Тому перед владою стояло питання про покращення умов для їх існування і розвитку [23, арк. 38].

Піонерські форпости тісно співпрацювали з палацами піонерів. Більшість із них не мало навіть приміщення та іншого матеріально-технічного оснащення для своєї роботи [23, арк. 39].

На піонерські форпости покладалося виховання дітей у комуністичному дусі, їх залучення до піонерського та комсомольського рухів, створення умов для відпочинку [23, арк. 41].

За 1936 рік у радянській Україні було побудовано близько 70 піонерських таборів. Відкриття та утримання піонерських таборів покладалося в основному на заводи і профспілки [23, арк. 115]. За планом на 1937 рік не лише великі заводи повинні були будувати та матеріально забезпечувати піонерські табори, а й колгоспи, інші господарські чи профспілкові організації. [23, арк. 116].

Отже, комуністична партія (більшовиків) УСРР протягом 1920-х – 1930-х рр. встановила контроль на організаціями, що займалися рішенням конкретних завдань, пов'язаних із залученням жінок до створення нового суспільства й рішенням так званого «жіночого питання». Головними такими організаціями були жінвідділи з інститутами делегатських зборів при партійних комітетах; комітети з поліпшення праці й побуту жінок при виконкомах Рад; жіночі комісії й жіночо-профспілкові організатори в профспілках; сектори по роботі серед жіночої молоді.

Після прийняття постанови ЦК РКП(б) «Про роботу серед жіночого пролетаріату» (вересень 1919 р.) при партійних органах засновуються жінвідділи. Із

введенням інституту делегатських зборів при них жіноцтво більш активно залучається до суспільно-політичного життя держави.

На повсякденному рівні жінки бачили у жінвідділах важливий елемент влади. Активізація жінок, прояв ними ініціативи, залучення до громадського життя численної маси робітниць і селянок свідчать про їх довіру жінвідділам. Зміна політичного курсу в державі, поступова формалізація роботи серед жінок привели до закриття жінвідділів у 1930 р. Хоча жінсектори, що були утворені замість жінвідділів, не змогли повністю залучити все жіноцтво до виробничої та суспільно-політичної роботи.

Діяльність жіночих комісій і жінпрофорганізаторів у профспілках і секторах по роботі серед жіночої молоді також мало на меті залучення жінок до партійної діяльності. Профспілки розповсюджували свою діяльність здебільшого на працюючих жінок та жінок робітників, інші групи залишалися поза їх увагою. Взаємодія всіх партійних та громадських органів та організацій добре позначилась на розвитку не лише економічного та трудового потенціалу, а й культурного розвитку та правового захисту жіноцтва. Захист жіночих прав профспілкою при виконанні робочих обов’язків, допомога жінсектором у політичній діяльності, можливість обирати і бути обраною – це вже значний крок у ліквідації гендерних стереотипів.

Практична робота КП(б)У у 20–30-х рр. ХХ ст. серед жінок заклала міцну основу для їх масової та активної участі у «будівництві соціалізму та комунізму». Короткочасний досвід роботи жінвідділів довів їх життєздатність. Необхідність збереження жінвідділів диктувалася тим, що вони забезпечували підтримку найбільш широкими масами працюючих жінок втілення у життя завдань соціалістичного будівництва. Через жінвідділи можна було впливати на численну масу жінок, які на той час ще залишалися малоосвіченими та відсталими.

Комсомольська та піонерська організація охоплювала своїм впливом більшість молодих дівчат та дітей, формуючи нове комуністичне мислення, впроваджуючи нову схему виховання молоді та залучаючи дівчат до активної суспільної діяльності.

Активна участь жінок у громадському житті сприяла успішному вирішенню багатьох завдань. Але в умовах формування тоталітарної системи участь у керуванні державою та громадсько-політичному житті набула формального характеру, усі дії радянських органів, громадських організацій знаходилися під жорстокою регламентацією з боку правлячої партії. Тому виникала певна суперечність – жінка мала можливість брати участь у суспільно-політичному та громадському житті країни, але потрапляла під повний контроль та залежність від більшовиків, що гальмувало процес залучення жіноцтва до суспільно політичного життя радянської України і на їх становище у суспільстві.

РОЗДІЛ 4.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖІНОЧОГО ОБРАЗУ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Роль комуністичної ідеології та більшовицької партії у створенні образу «нової радянської жінки»

Суспільно-політичне становище жінки не може бути повністю висвітлено без аналізу змін, які відбулися у формуванні нового жіночого образу. Поняття «нової жінки» з'явилося одразу після Лютневої революції 1917 року, але саме в 20–30-х роках XX ст. набуло широкого розповсюдження та втілення у життя образу «радянської жінки».

Перш за все, образ «радянської жінки» був не лише віддзеркаленням, а й конструюванням нових суспільних реалій. Агітаційно-пропагандистський характер більшовицької ідеології нав'язував певний регламентований стиль жіночої поведінки, визначав зовнішність, моду, моральні якості, які повинні бути притаманні жінці нового типу. Окрім того, презентація більшовиками себе як представників пролетарського руху спонукала їх орієнтуватися на «пролетарок» і «робітниць-селянок», нехтуючи іншими групами жінок – інтелектуалок і «буржуазних дам» [227, с. 205]. Більшовики розуміли важливість підтримки жіноцтвом їх політики. Все це обумовило специфіку суспільно-політичного становища жінки у радянському суспільстві.

Так, для створення нового образу необхідно було ліквідувати неписьменність і підвищити рівень жіночої освіченості. У Росії на 1917 р. серед студентів жінки становили лише 10% [218, с.86].

Після проголошення на державному рівні жіночої рівності в усіх сферах життя важливість отримання жінками освіти різко зросла. Влітку 1920 року було прийнято декларацію Наркомату освіти УСРР «Про соціальне виховання дітей». У ній на перше місце були висунуті завдання ліквідації неписьменності, бо тільки 25%

населення України вміло читати й писати. Вже наприкінці 1920 року у Харківській губернії діяло 300 шкіл ліквідації неписьменності [211, с. 97–98].

Розвиток економіки держави потребував постійного підвищення кваліфікації кадрів, а також отримання необхідних знань тими, хто лише залучався до виробництва. Резолюція V Всеукраїнського з'їзду рад 16 березня 1921 року «Про народну освіту» відкрила двері жінкам до навчальних закладів усіх типів [77, с. 177].

Відкриття можливостей для отримання освіти ще не означало корінний перелом у жіночій свідомості. Частина жінок сама не бажала отримувати спеціальну чи вищу освіту.

Рівень освіти жіноцтва поступово підвищувався в УСРР. Так у 1923–1924 навчальному році жінки становили 27,7% від загальної кількості студентів УСРР [252, с. 299]. Наприклад, у 1923 році у технічних інститутах дівчат було лише 5,9%, сільськогосподарських – 14,7% [16, арк. 57].

Вища медична освіта до революції завжди була прерогативою чоловіків, Однак, з 1922–1923 рр. жінки активно вступають до медичних вузів. Так, у 1922 році у медичних інститутах республіки жінок налічувалося вже 46,4% [16, арк. 84].

Жінки дуже швидко стали більшістю у педагогічних інститутах. 54,8% складу студентства педагогічних інститутів у радянській Україні у 1923 році займали жінки [16, арк. 59].

За даними на 1923 рік у технікумах індустріально-технічного профілю жінок було 9,4%, сільськогосподарського спрямування – 7,5%, медичних училищах – 61,3%, соціально-економічного профілю – 37,2% [16, арк. 87].

Декрет РНК УСРР від 7 березня 1921 року «Про організацію робітничих факультетів» започаткував вступ жінок до навчання на робітничих факультетах (робітфаках) для їх подальшого вступу до вищих навчальних закладів. При цьому жінкам надавали різні пільги.

На 1922–1923 рр. в усіх регіонах України кількість жінок-робітфаковок різко збільшувалася. За резутатами набору на робітфаки у 1922 році п'ять харківських робітфаків набрали 115 жінок, а п'ять одеських робітфаків – 135 жінок. [16,

арк. 142]. Чотири київські робітфаки набрали 86 жінок, а два катеринославські – лише 28 [16, арк. 142].

У 1925–1926 навчальному році в інститутах УСРР жінок налічувалося 28,6% від загального складу студентів [5, арк. 10], у технікумах – 28,8% [5, арк. 16]. На 1 січня 1927 р. в інститутах навчалося 8699 жінок, що становило 31,8% від загальної кількості студентів [147, с. 4–5]. У наступному 1927–1928 навчальному році відсоток жінок в інститутах знизився до 27,2% [252, с. 299], а на початку 1928–1929 навчального року зменшився до 25,8% [248, с. 88]. Пізніше кількість жінок знову зросла і у 1933 р. в інститутах вони вже становили 31% [196, с. 84], у 1936 р. – 38,1% [218, с. 86].

Найбільше жінок навчалося у педагогічних і медичних навчальних закладах. Станом на січень 1927 р. у педагогічних вишах жінки становили 52,8%, у медичних – 47,5% від загальної кількості студентів [147, с. 4–5]. В індустріально-технічних, сільськогосподарських, соціально-економічних і мистецьких вищих навчальних закладах чоловіків було більше серед студентів. На початку 1927 р. у мистецьких вишах жінки становили 37,5%, соціально-економічних – 15,2%, сільськогосподарських – 15,2%, індустріально-технічних – 4,6% [147, с.4–5]. Такий відсотковий розріз свідчить про переважну більшість чоловіків в усіх вищих навчальних закладах, окрім педагогічних.

Вибір спеціальності жінками здебільшого залежав від агітації партійних і комсомольських органів, життєвих обставин, місця проживання. Так агітація у селах щодо отримання жінками освіти зводилася до обґрунтовання суспільних потреб у педагогах, медиках, агрономах, техніках, інженерах [17, арк. 7]. Під час агітації активістки також постійно нагадували про те, що раніше лише діти багатих дворян могли мати освіту, а тепер освіта стала загальним благом [17, арк. 7]. Сільська молодь вступала до навчальних закладів більш активно, ніж доросле населення. Тому провадилася додаткова робота серед жінок із метою допомогти їх вступу до технікумів, робітфаків та інститутів [17, арк. 7–8].

За оцінкою М. Богачевської-Хомяк «нова жінка» європейського зразку – це автономна особистість, риси якої втілювали в себе жінки, що боролися за

незалежність, рівноправність, недоторканість, була освіченою [186, с. 335]. Між тим «нова радянська жінка» стала елементом суспільного механізму, який задіяний не лише у суспільно-політичному житті, а в першу чергу у виробничому процесі [186, с. 335].

Формуванню образу жінки нового пролетарського типу передували історичні, політичні та ідеологічні чинники. По-перше, більшовицька революція започаткувала створення нової держави, що посилило важливість гендерних питань. По-друге, прийняття перших Конституцій СРСР та УСРР, інших законодавчих актів стало початком юридичного закріплення рівності між чоловіком та жінкою, сприяло допуску «слабкої статі» до органів влади. До того ж правляча політична партія пропагувала свої проекти «суспільно активної жінки» [227, с. 205].

По закінченні громадянської війни в умовах катастрофічної бідності та руйнації суспільної інфраструктури влада прагнула залучити широкі народні маси до розв'язання численних проблем, з якими не міг впоратися ще слабкий та недостатньо ефективний бюрократичний апарат. Саме тому зразком для наслідування у вказаний період постає громадська діячка, активістка (делегатка, партійний чи профспілковий організатор, співробітниця жінвідділу, член ради), що виявляє свої високі якості у невтомній боротьбі за побудову соціалізму.

Більшовиками було запропоновано проект «нової жінки-будівниці» соціалізму, яка мала «наздогнати» «вже підготовленого» до соціалізму чоловіка-пролетарія. Хоча мірилом «нової жінки» став чоловік, жінка не прирівнювалася до нього, а мала окремі життєві завдання та цілі. Відповідно складовими образу «нової радянської жінки» стали жінка-трудівниця і жінка-активістка [227, с. 205].

В американському суспільстві, на відміну від радянського, створювався ідеал дружини, жіночної особистості, а в радянському просторі – активістки, громадської діячки, свідомого громадянина без статевих ознак та особливостей. Відомий ідеолог фемінізму Е. Уайт у журналі «Жінки світу» висловила власні міркування щодо нового образу американської жінки: «В нашій технічній високо розвинутій державі [США] комерційні кола використовують рекламу, щоб нав'язати жінці в якості ідеалу, до якого вона повинна прагнути, образ домогосподарки, матері, сексуально

привабливої істоти… Ідеалізований образ у вищевикладеному розумінні широко пропагується засобами масової інформації – радіо, телебачення, газетами і журналами, впливаючи на формування суспільної думки. Тому в більшості випадків не сприймають прагнення жінки отримати вищу освіту, осягнути професію, брати активну участь у житті держави» [261, с. 22].

Через засоби масової інформації у СРСР відбувалося створення нового ідеалу жінки – трудівниці та применшення її традиціальних соціальних функцій: жінки – домогосподарки, гарної дружини тощо.

Велику роль у творенні образу ідеальної жінки двадцятих років відіграли твори О. М. Коллонтай. Її ідеї, виступи, лекції та друковані роботи на території УСРР набували настільки широкого розголосу, що всі процеси щодо зміни жіночого образу радянської українки відбувалися саме під цим впливом. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що О. М. Коллонтай, на відміну від багатьох авторів того часу, не ставила собі за мету створити ідеальний жіночий образ.

Головною героїнею творів О. М. Коллонтай була жінка-активістка, революціонерка. Як правило, ця жінка опиняється в ситуації вибору між громадською діяльністю та особистим життям, у той же час вона готова успішно поєднувати обидві сфери [189].

Участь О. М. Коллонтай у міжнародних жіночих конференціях остаточно укріпила її наміри щодо реалізації на практиці феміністських ідей. Важливим впливом на формування поглядів діячки стали жіночі рухи в європейських країнах, зокрема суфражисток у Великій Британії. О. М. Коллонтай виступала за зміну субкультури жінок завдяки новій організації праці та домашнього побуту [124, с. 144].

Для творів О. М. Коллонтай характерне утопічне бачення майбутнього становиша жінок. Так у лекціях «Епоха диктатури», написаних у перші роки встановлення радянської влади, вона підкреслювала, що «Радянська Республіка… ламає та руйнує старе, але і створює, будує нове, небувале, сміливе і велике… виростає остов нової системи суспільного виробництва, формуються, складаються основи комуністичного господарства. Земля, фабрики, рудники, транспорт – все у

руках самих трудящих, все регулюється центральним державним апаратом» [124, с. 145].

О. М. Коллонтай вважала, що офіційний договір (шлюб) між парою не потрібен, оскільки кожен працюючий отримує пайок та відповідний заробіток, а оскільки утримувати нікого не потрібно, то і шлюб не потрібний.

Ідеї та праці О. М. Коллонтай розповсюджувалися та активно популяризувалися серед українських активісток, завідувачок жінвідділів, інструкторів, викладачок. На роботи О. М. Коллонтай часто посилалися у пресі УСРР. Досить часто автори розглядали подружнє життя як перешкода на шляху жінки до суспільної активності та самовдосконалення. У багатьох біографіях активісток зазначається, що їх кар'єра розпочалася з розлучення з чоловіком, що намагався тримати її «біля горщиків та плити» [148, с. 6].

Жінка ставала повністю вільною, позбавляючись не лише від капіталістичної експлуатації, але й від гноблення чоловіка чи батька. Тому сім'я відходила на другий план.

Кохання також втратило сакральний статус. Свідома радянська жінка мала поступитися коханням, якщо це було необхідно в інтересах революції.

Формування жіночої особистості в чоловічому стилі стало одним із маркерів нового суспільства у 1920-х рр. Зокрема, у протоколі засідання організаторів жінвідділів від 21 вересня 1920 року у Харківському губкомі КП(б)У було відмічено, що селянки повинні бути відправлені на курси міліціонерок [44, арк. 69]. Тому пропонувалося активісткам посилити агітаційну роботу серед дружин робітників з цього питання [44, арк. 69].

Отже, жінка переставала виконувати суто жіночі функції, її можливості зрівнювалися з чоловічими, тим самим руйнуючи стереотипи щодо виключної ролі жінки-матері та дружини. Формування нового образу в умовах трансформації суспільства було не просто важливим для більшовицької влади, а й необхідним для створення ідеалу радянської жінки.

Образ жінки-трудівниці витікає з ідеології «будівництва країни трудящих», де законодавчо закріплено, що жінка має такі ж права на працю як і чоловік.

Закріплення цих прав стає початком впливу на жіночу та суспільну свідомість. Якщо держава наділила жінку можливістю працювати, то вона повинна була дотримуватися цього, не відстаючи від чоловічої половини [227, с. 206].

Нова радянська жінка здатна була невтомно працювати на благо суспільства, вона виявляла активність у різних сферах і могла одночасно бути членом ради, профспілковим організатором, делегаткою та відвідувати гурток лікнепу і курси червоних сестер. Харківська робітниця Чорноносова так описує свій тиждень: «До 4-х годин важка праця на заводі, а після роботи в понеділок – лекція, у вівторок – делегатське зібрання робітниць, в середу – політичний гурток, в четвер – засідання партійного осередку, в п’ятницю – нарада в міській раді, в суботу – засідання секції охорони праці, в неділю – обстеження дитячих будинків та шкіл» [117, с. 10].

Радянську героїню відрізняло вміння працювати, організаторські здібності, енергійність. У спогадах про завідувачку повітовим жінвідділом у Тирасполі Женю Карабаджак знаходимо таку характеристику: «А як вона працювала! День і ніч на ногах, завжди зайнята, їсть на ходу і завжди щось організує. Вона голова місцевого партійного комітету, організатор бойових селянських дружин, вона проводить зібрання, організує владу, роззброює бандитів...» [110, с. 27].

Дорі Нагорна у своєму селі організувала ясла, дитячий будинок, садок і клуб, разом із сільськими делегатками ремонтувала приміщення, шила одяг дітям, збирала продовольство [110, с. 123–124].

Отже, образ вільної, позбавленої будь-якої дискримінації трудівниці («активної будівниці соціалізму») мав з’явитися на сторінках преси та пропагандистської літератури. Його помітно вже і по стилю написання робочих біографій жінок за чоловічим зразком, де головний сюжет складався навколо виробничого стажу та місця роботи. Відбувалося знецінення жіночої праці вдома, бо на перше місце висувалась її виробнича діяльність. Жінка повинна була віддавати дітей змалечку до яслів, щоб весь вільний від роботи час присвятити суспільно-політичному життю. Жінки, що не хотіли змінювати свою роль домогосподарки, висміювалися і залишалися поза суспільним і державним визнанням.

У часи радянської індустріалізації та колективізації жінка відігравала все більше чоловічу роль. Про неї писали: «У форменому титилі механізатора, при всіх нагородах…» [145, с. 110]. Отже, жінка нічим не відрізнялась від чоловіка і від жіночності нічого не залишилося. Радянська влада визнавала в жінці лише її виробничі досягнення. Традиційні сімейні цінності були майже зруйновані. Жінку поважали більше, якщо вона була робітницею, аніж дружиною і матір'ю.

З 1930-х рр. відбувається перегляд ставлення щодо жінки-трудівниці, і домашня робота знову входить до обов'язків жінок. З'являється образ «мати-робітниця» та «мати-колгоспниця», що свідчить про те, що жінка повинна була поєднувати домашнє господарство, роботу та водночас виконувати покладене природою головне своє завдання – народжувати та виховувати дітей.

Отже, надання жінці рівних прав і можливостей не покращило її становище, а, навпаки, звалило на неї подвійний тягар. Можна лише уявити наскільки така жінка була виснажена життям, подвійним тягарем, а також тиском партії та пропаганди на неї, установлюючи свої шаблони поведінки.

На початку 1930-х рр. активно у пресі та агітаційних матеріалах поширюється поняття «жінка-громадська діячка». На думку більшовицького керівництва, така жінка повинна була виконувати громадські функції безкоштовно, зокрема займатися громадськими їдальнями, пральнями, дитячими центрами і медичними установами тощо.

Вже у першому номері журналу «Комунарка України» наголошувалось, що «компартія запрошує жінок на широкий простір державної діяльності, запрошує управляти державою, будувати нові форми життя» [144, с. 7]. Автор посилається на відомий вислів В. І. Леніна, що «кожна кухарка повинна вміти керувати державою» на противагу поширеному до революції прислів'ю «курка не птиця, а жінка не людина» [232, с. 123].

Інверсія гендерних ролей визначала і нові усуспільнені форми жіночої життєдіяльності та нові функції дружини («вільний товариш» у пролетарському шлюбі). Звичайно, такі запрошення досить сильно впливали на жіноцтво, адже до цього часу такої свободи вибору не існувало.

Поряд із розвитком науково-технічного прогресу відбувається зменшення суспільно-економічної значущості традиційних сфер життєдіяльності жінок – ведення домашнього господарства, створення родини.

Одночасно із процесом індустріалізації відбувається криза родини. Колишня роль сім'ї як основного виробничого й соціального осередку суспільства різко знизилася під впливом зростаючого промислового виробництва. У сферу найманої праці стали залучатися жінки, до 1920-х рр. пов'язані тільки із сімейним виробництвом. Перехід ряду функцій родини до інших соціальних інститутів перетворювало її на господарсько-споживчий осередок.

Трансформація чоловічих і жіночих ролей сприймалася партійними ідеологами як перехід від твердого поділу ролей між чоловіком і дружиною у патріархальному суспільстві до взаємозамінності сімейних ролей. Криза родини, пов'язана з розвитком модернізаційних процесів у суспільстві, змінюється її дезорганізацією.

Першим і важливим суспільним завданням, що виникало з попереднього досвіду жінки, стало соціальне материнство. У СРСР справа соціального виховання дітей покладається на плечі «жінки-трудівниці». Дитячим вихованням та навчанням займалися різні спеціальні організації. Робітниці повинні були взяти виховання дітей під свій контроль з тією лише різницею, що коло їх піклування обмежувалося не лише їх рідними, а й іншими дітьми [227, с. 208].

На жінку покладалася значна практична діяльність щодо організації дитбудинків, боротьби з дитячою безпритульністю і бездомністю, а згодом і в організації ясель. Пізніше було визнано, що держава поки що не в змозі взяти на себе суспільне виховання дітей [227, с. 208]. Тому всі обіцянки щодо полегшення життя робітниць були захмарними.

У протоколі засідання Пленуму КП(б)У на Харківщині 11 листопада 1920 року зазначалася необхідність розвитку жінки та зростання її революційності. Жінка мусила виховути молоде покоління у «комуністичному дусі». Кожному партійцю рекомендовали повідомляти жінкам відомості про можливість участі у роботі державних органів та школи партійної грамотності [43, арк. 7].

Більшовицькі ідеологи добре розуміли, що жінка може виховати своїх дітей у «комуністичному дусі», якщо лояльно ставиться до нової влади. Тому важливе місце у роботі державних та партійних органів займало ідеологічне виховання, адже воно повинно було сприяти формуванню нової жінки, яка відповідала вимогам більшовицької партії.

Проте найбільш виразно образ «жінки-суспільниці» був представлений в ролі «громадянки-господарки» у двох різних за значенням та майже паралельно існуючих іпостасях – «делегатки-громадського діяча» та «жінки-активістки».

Перший образ жінки-громадської діячки як делегатки було сформовано у 1923 р., коли делегатка стала членом міських і сільських рад.

Пізніше з'явились такі складові образу делегатки, як грамотність, відданість інтересам партії, обізнаність із суспільними процесами на місцевому і загальнодержавному рівнях, захист прав жіноцтва, заохочення інших жінок до культурно-просвітницьких закладів тощо.

Новий образ активістки зафіксовано не лише у статтях і доповідях, а й на плакатах, які часто друкувалися у жіночих журналах і газетах. Пізніше цей образ почнуть транслювати кінофільми та фотоматеріали.

Паралельно створювався також й ідеальний образ «делегатки» – «вміла будівельниця пролетарської держави, яка не просто сама виросла над собою (навчилася навичкам суспільної роботи і звільнилася від невпевненості в собі), а керує десятком більш відсталих робітниць, політично виховує відсталу товаришку та економічно поліпшує її становище» [146, с. 12]. Отже, ідеальний образ «делегатки» – це не просто суспільно активна жінка, а в першу чергу жінка, яка займається самовдосконаленням, досягаючи шляхом навчання значних успіхів та нової якості.

Паралельно з образом «жінки-делегатки» формувався і образ «активістки», яка мала дещо інше призначення – допомогти владі побудувати соціалізм. Тож і перелік суспільних справ жінок коливався від відрахувань грошей на дитбудинки, допомогу голодуючим, з приводу 8 березня, на будівництво літаків, на державні позички для переобладнання міста до освоєння військової і спортивної справи.

Одним із завдань активісток 1930-х рр. стало виявлення «перевертнів» та шкідників, що «заважають» «побудові соціалізму» [227, с. 208].

Ролі жіноцтва змінювалися відповідно до суспільних потреб. Побутові проблеми ставали менш актуальними, а суспільні і громадські – більш важливими і невідкладними.

Дозвілля жінки в ідеалі повинно мати пізнавальний, творчий характер. Одними з найбільш поширених сюжетів у тогочасній пресі були такі: жінка у навчанні, жінка – активна відвідувачка бібліотеки, фабричного або сільського клубу, жінка на курсах підвищення кваліфікації, жінка – учасниця спортивних змагань.

Вузький, обмежений домашніми турботами світ жінки у трактовці партійних ідеологів та журналістів міг розширюватися до міжнародних меж. Проблеми світової революції, роззброєння, міжнародної дипломатії почали відносити до жіночої тематики. Практично у кожному номері жіночих журналів містилися статті на суспільно-політичні та наукові теми: про політичні і соціальні проблеми інших країн [141, с. 1–2], про становище жінок у капіталістичних країнах (рубрика «Там, де робітниця та селянка – невільниці» у «Комунарці України»), про еволюцію життя на планеті [155, с. 31–32] та інше.

Нові форми жіночого дозвілля, що запроваджувалися у 1920-х рр., допомогали партії та уряду використовувати жіноцтво у власних інтересах.

Значимим компонентом у процесі формування образу «нової жінки» була перебудова сфери сімейних відносин відповідно до принципів політики будівництва радянської соціалістичної культури.

Оскільки праця жінок-селянок вдома не мала самостійного економічного значення, жительки села продовжували перебувати у повній залежності від батька й чоловіка.

У родинах робітників у містах спостерігалася аналогічна картина. Навіть якщо жінка працювала на виробництві, всі домашні турботи та виховання дітей так само залишалися на ній. Без економічної підтримки чоловіка жінка не могла б прогодувати себе при існуючій диференціації оплати чоловічої й жіночої праці [270].

К. Цеткін, О. Коллонтай та інші лідерки комуністичного жіночого руху наголошували, що жіноче тіло і жіноча воля в руках лише самої жінки.

Ідея емансипації полягала у розкріпаченні жінки як вільної особистості, незалежної від чоловічих рішень і впливу. Більшовистські лідери підкреслювали, що для жінки не може бути єдиною радістю народження дітей і ведення домашнього господарства. Жінка повинна працювати, брати участь у виборах, мати змогу розлучитися з чоловіком, який їй зраджує чи пригноблює її особистість тощо. Для цього на території колишньої Російської імперії за зразком Німеччини проводилися мітинги і акції під лозунгом «Твоє тіло належить лише тобі» [266]. На теренах радянської України жінвідділами та жінорганізаторами також проводились агітаційні акції на кшталт закордонних акцій, однак вони не набирали настільки масового характеру.

Жінки здебільшого вільно користувалися рівними правами, які їм були надані починаючи з 1917 року. Аборти та вільне розлучення, на переконання ідеологів жіночого руху, дозволило жінці вільно розпоряджатися своїм особистим життям.

Вплив православно-патріархальної традиції на приватне життя у Російській імперії до Лютневої революції 1917 року, за Н. Лебіною, виражався в наступному: «Офіційною нормою вважалися гетерогенна родина й моногамний шлюб, осуд й ускладнена процедура розлучення, висока народжуваність і заборони абортів, безправність жінок і підпорядкування дітей батькам. На початку XX століття в Росії намітилися тенденції зниження народжуваності, ослаблення економічних зв’язків між чоловіками, посилення самостійності жінок. У великих містах зароджувалася нова буржуазна міська родина, хоча процес цей розвивався повільно й носив характер якоїсь соціальної патології» [231, с. 114].

Прийняте більшовиками шлюбне законодавство було спрямовано не тільки на боротьбу із церквою, але й на знищення звичаїв, заборон, норм і обрядів, обумовлених релігійною мораллю. Вінчання як й інші релігійні обряди засуджувалося навіть у пресі.

Для протиставлення обряду вінчання у 1920-ті роки часто проводилися показові комсомольські «червоні весілля», «Під час цього обряду представник радянської влади проголошував рівноправність членів родини, їх відповідальність перед суспільством і один одним, давав наказ виховувати дітей відповідно до революційних ідеалів» [210, с. 56].

Широка антирелігійна кампанія незабаром дала результати. «Населення звикло до роботи РАЦСу. Дуже багато випадків, що безпартійні розпишуться у відділі РАЦС, а в церкву вінчатися не їдуть, чого даремно час марнувати, говорять такі молоді, ще попові десятку платити, зареєструвалися й добре... Адже зараз священнослужителі без волосної реєстрації не беруться вінчати, тому багато хто й обмежуються одним РАЦСом» – свідчить сількор «Селянської правди» у 1925 р. За підрахунками Н. Лебіної напередодні революції обряд вінчання супроводжували 90% всіх весіль, а з кінця 1920-х років – лише 50% [210, с. 140]. За оцінкою дослідниці, релігійні церемонії у 1930-х рр. вважалися аномалією вже й на ментальному рівні [210, с. 140].

Зміні у ставленні до церковних обрядів сприяло невизнання за радянським законодавством подружніх прав у людей, що одружилися церковним шлюбом. У той же час половина всіх весіль продовжувала супроводжуватися обрядом вінчання [210, с. 141], тобто впровадження нових норм відбувалося не такими швидкими темпами, як планувала влада.

Пропаганда нових відносин між чоловіком і жінкою була в основному спрямована на студентство та міську робочу молодь.

Нові віяння знаходили підтримку тільки у незначної частини сільської молоді. Консерватизм селянської сім’ї ґрунтувався на економічній базі, адже саме родина була економічною одиницею розвитку господарства.

Пропаганда «нового побуту» сприяла формуванню образу «нової радянської жінки». Заохочення жінок до праці на виробництві та перебудова побуту на комуністичних засадах розглядалися жінвідділами як два взаємозалежні завдання. Дійсно, широке залучення жінок до праці на виробництві передбачало звільнення їх хоча б від частини обов’язків по домашньому господарству, але на практиці жінка повинна була сумлінно виконувати свої обов’язки робітниці та господині [235, с. 12].

Більшовицька ідеологія впливала на всі аспекти жіночого життя. Із встановленням радянської влади змінювалися шаблони поведінки жінки, її зовнішнього вигляду. Після 1917 року вперше в усьому світі було ліквідовано

соціальну диференціацію костюму. Виникло поняття – масовий костюм для працюючих [257, с. 14].

Більшовицька пропаганда наголошувала, що політично свідома жінка повинна думати не про себе, а про тих, хто її оточує, у першу чергу про державу і справу побудови соціалізму.

Стаття Л. Туркельтауб в одному з номерів журналу «Комунарка України» за 1928 рік присвячувалася моді радянської жінки, точніше критиці моди як суспільного явища. Серед дисусійних положень авторки виділяється наступне: «Законодавцями буржуазної моди завжди були великосвітські проститутки. Буржуазія вишукувала різні форми голизни в жіночому одязі. Намагання жінок перейняти буржуазну моду поставило її в економічну залежність від чоловіка, що і призводить до повної залежності» [171, с. 6].

Отже, нав'язувалася думка про те, що мода – це негативне явище для радянського суспільства і, що будь-які прояви жіночої краси, а тим більше голизни, є принизливими для самої жінки. Чоловік повинен розглядати жінку у першу чергу як товариша, а не як особу протилежної статі.

Одним із принципів розвитку пролетарської моди стало гасло «Наша мода – красива простота, легкість, гнучкість. Наша мода – гігієна» [171, с. 6].

У роки культурної революції більшовиками була оголошена боротьба з модою, жіночністю та елегантним одягом. Вона відвертала жінок від бідності, нестачі необхідних речей.

Психологічно жінку зламати було дуже легко, адже вона сама хотіла перебороти існуючі стереотипи підкореної чоловіком жінки. Тому часто жінки підтримували заходи, які пропонувалися владою.

Фактично були стерті межі між жіночими та чоловічими рисами. «Русявий локон ледь виглядав з-під картузу» (скоріше з-під червоної косинки) – саме так інколи ще згадували журналісти про жіночі принади, які все більше замовчувалися пресою та іншими органами пропаганди [145, с. 110].

М. Логуш сприймала образ «радянської жінки» критично: «Жінка в СРСР має бути всім, тільки не „жінкою". Присадкувата, незграбна, з сірим обличчям, з

твердим поглядом, з великими, набряклими від тяжкої праці, руками. Вона не дбає про свій зовнішній вигляд, зачіску, моду, капелюшки, тому що їй це недоступно. Навіть у великих містах мало коли можна побачити елегантних жінок, а якщо такі і зустрічаються, то це жінки дипломатів чи артистки. Через це немає красунь і ніхто не обирає „Міс СРСР”» [233, с. 8]. Отже, жіноча краса відійшла на другий план порівняно з жіночою роботою, заслугами перед державою, відвагою та старанністю на виробництві чи у колгоспі.

Створення «нового образу» було не просто закономірністю для радянського суспільства, а й необхідністю для більшовицької влади. Жіночий образ поступово зрівнювався з чоловіком. Для більшовиків не було різниці між жінкою та чоловіком, оскільки всі були «товаришами», рівними у своїх обов’язках перед країною, владою, у роботі та побуті.

Політика радянської влади була спрямована на викорінення жіночого бажання дбати про свою зовнішність, щоб відвернути увагу від браку одягу, інших предметів вжитку, жахливих умов життя. Голод і важка праця відволікали жінок від питань краси [233, с. 10].

На думку радянського керівництва, «нова жінка» мала бути атеїсткою. Віра в Бога замінювалася вірою в комунізм. Позитивно сприймалися факти заміни ікон на портрети більшовицьких вождів: «Коли я зайшла до нашої делегатки, то здивувалась, побачивши в кутку замість звичних ікон куточок Леніна. Ось побільше б таких» [105, с. 30].

Вірна соціалістичній ідеї жінка – зразок для наслідування, гідна громадянка країни. Більшовицькі ідеологи пояснювали необхідність відмови жіночого населення від релігії тим, що церква завжди принижувала жінку. Церква забороняла жінці входити до алтарю, виконувати обов’язки попа, духовним особам заборонялося одружуватися з вдовами, що за словами партійних лідерів принижувало жінку і ставило її в ганебне становище [122, с. 16–17].

Кореспонденти журналу «Комунарка України» закликали жінок: «Робітниці, вчіться, щоб пізнати брехню церкви і як вона нас намагається захопити» [108, с. 22],

«Релігія – найбільше гальмо, що заважає жінці розвиватися, бути на рівні з чоловіком» [158, с. 23].

У журналі «Селянка України» (№4 за 1931 р.) надруковано лист від колгоспниць: «Ми, колгоспниці…на водохрещу працювали, очищаючи насіння. Закликаємо всіх не гаяти й жодного дня перед сівбою, працювати всіма релігійними святами» [154, с. 12] Такі листи не були рідкістю, бо вони демонстрували ефективність антирелігійної політики партії та уряду. Текст даного листа засвідчує зневажання старими традиціями. Так, назва свята надрукована з маленької літери, саме Водохреще показується як менш важливе дійство, ніж потреби колгоспу.

Крім того, дівчина повинна була проходити таку ж військову підготовку, як і парубок: фізичні вправи і марширування для укріплення статури [113, с. 30]. Жіноче тіло повинно бути більш витривалим та сильним [113, с. 30].

Засновувалися жіночі військово-стрілецькі гуртки та гуртки надання першої медичної допомоги [152, с. 14].

Жіноче населення всіляко заохочувалося до військової справи. Керівництво країни вважало, що жінки можуть нарівні з чоловіками займатися військовою чи стрілецькою справою, бути офіцерами.

На сторінках одного з номерів жіночого журналу «Робітниця» (№14, 1933 р.) розміщено фото «У вільну хвилину робітниці вивчають літунську справу» (див. додаток Д). Такі фотографії у періодиці сприяли залученню жінок до військової справи [92].

Ще одне фото «Соня Юрієва, одна з багатьох червоних літунів, що здала екзамен на пілота» (журнал «Робітниця» №15, 1933 р.) (див. додаток Е) на першій шпальті того же часопису служило прикладом для всіх жінок. Світлина доводила, що жінка нарівні з чоловіком може бути і пілотом, і десантником, такою ж як і героїня фото [94].

Більшовицькі ідеологи характеризували «нову жінку» як активну громадську діячку, що присвятила себе партійній роботі, роботі на виробництві, подоланню безграмотності, у тому числі й політичної.

Таке визначення сфери інтересів «нової жінки» спиралося на висловлювання класиків марксизму. Останні вбачили рівноправність жінки у наданні їй рівної з чоловіком участі в економічній та суспільно-політичній сфері. Звільнена від «оковів старого побуту», жінка повинна була стати рівним чоловікові членом суспільства. Однак, комуністичними ідеологами не було враховано, що жінки, одержавши рівні права, при масованому ідеологічному впливі, стануть дійсно серйозною політичною силою, що претендує на самостійність і відстоювання специфічних жіночих інтересів. Тому розвиток теорії жіночої емансипації на основі «нового побуту» припиняється до кінця 1920-х рр. ЦК більшовицької партії та уряд згорнули широкі повноваження жінвідділів до виконання простих адміністративних чи партійних розпоряджень.

Нові керівниці жінвідділів вже не були здатними повести за собою жіночі маси. На зміну їм приходять прості виконавиці, головним завданням яких була адміністративна діяльність для підтримки корисних для держави жіночих ініціатив. Серед схвалюваних державою програм був розвиток широкої мережі дошкільних дитячих установ, що дозволяли жінкам працювати, підвищувати свою кваліфікацію тощо.

З іншого боку звільнення жінки від колишніх культурних норм і пов’язаних з ними обмежень мало не тільки позитивні, а й виразно негативні наслідки. До останніх відносилися такі проблеми, як дезорганізація сімейно-шлюбних відносин, зростання числа небажаних вагітностей та абортів, низький рівень сексуальної освіти, поширення проституції та захворювань, що передаються статевим шляхом.

Вирішити ці питання повинна була радянська держава, яка присвоїла собі право санкціонувати (замість церкви) укладення шлюбів. Загальним гаслом у питаннях сімейно-шлюбних відносин стали слова «Побут невіддільний від політики!».

Не зумівши впоратися з виниклими у 1920-ті рр. проблемами цивілізованим шляхом, радянська влада звернулася до репресивних методів. У 1930-х роках відбувся поворот у створенні ідеального жіночого образу від активістки, що повинна відмовитися від домашнього господарства і виховання дітей до жінки, що одночасно може поєднувати і домашні обов’язки, і виробничі. У 1934 році була рекриміналізована одностатева любов, у 1936 році урядом заборонені штучні аборти

та обмежена свобода розлучень. Жінка того часу перетворилася на «мобілізовану трудівницю», якій пропонувалося віддавати всі сили будівництву нового суспільства. Її емоційний зв'язок із чоловіком насильно руйнувався; економічна же перспектива сім'ї була нікчемною в умовах руйнування приватної власності.

Таким чином, у 1920-х – 930-х рр. у радянському суспільстві був офіційно репрезентований образ «нової радянської жінки», що був формально унормований в образах «жінки-трудівниці» та «жінки-громадській діячці». Такий нестабільний образ поверхнево відображав феномен жіночої емансипації. Більшовики намагалися нав'язати жінці новий стиль поведінки, зовнішній вигляд, традиції та норми життя. У 1920-х рр. «нова жінка» виглядала як незалежна, активна громадська та партійна діячка, рівноправна як за законом, так і у житті. У 1930-х рр. образ «нової жінки» був трансформований у жінку-матір і жінку-трудівницю одночасно. Якщо на початковому етапі створення нового радянсько-українського суспільства жінці пропонували відмовитися від ролі домогосподарки, доброї матері, чуйної дружини, то на етапі становлення тоталітарного режиму концепція була змінена в сторону поєднання ролі ідеальної матері та дружини з роллю трудівниці-стахановки.

4.2. Вплив засобів масової інформації, художньої літератури та кінематографу на формування образу «нової радянської жінки» в УРСР

Створення ідеалу радянського зразку було покладено не лише на державні органи, а й на засоби масової інформації. Формування образу «нової жінки» було багато в чому завданням нового законодавства країни. Необхідно було виробити такі форми роботи серед жінок, які, насамперед, відповідали б потребам агітації, з іншого боку, були б своєрідною політичною «школою» для жінок і засобом для спрямування суспільної активності жінок у потрібному більшовицькій партії напрямі.

Для вирішення «жіночого питання» створювалися відділи роботи з жінками, жіночі сектори, спеціальні організації й активно використовувалися засоби масової інформації, особливо періодичні видання (газети, журнали, брошури).

Засновник радянської державності В. І. Ленін приділяв серед інших важливих агітаційних питань багато уваги саме пресі [256, с. 112].

Існування такого інструменту для агітації, як пролетарські жіночі журнали, дозволяло партії та державі посилювати ідеологічний вплив на традиційні сфери діяльності жінок – виховання дітей, домашнє господарство, сімейний побут.

У 20-х рр. XX ст. у СРСР видавалося 11 жіночих журналів. Перша група цих періодичних видань була загальносоюзного значення. Вони висвітлювали події, що мали місце як у всьому СРСР, так і у радянській Україні. Такими союзними виданнями були «Делегатка», «Коммунистка», «Крестьянка», «Работница», «Работница и крестьянка», «Сельская газета».

Однак на українських землях більш популярними були саме українські видання, які висвітлювали місцеві події, політику КП(б)У, друкували листи та звернення українок, а також виступи та звернення керівниць жінвідділів та делегатських зборів. До таких журналів відносяться «Комунарка України», «Селянка України» (з 1931 року часопис перейменований на «Колгоспницю України»), «Робітниця».

Українські журнали відігравали значну роль у формування жіночого образу, адже враховували національні особливості та традиції, що були сформовані в українському суспільстві.

Нова тоталітарна держава потребувала громадян, в тому числі і жінок, які вірять у світле комуністичне майбутнє та активно виконують усі настанови партії та уряду. Але творенню «людини нової формації» заважала сім’я, бо саме родина залишалася патріархальною та зберігала споконвічні традиції [220, с. 113].

У журналі «Коммунистка» за 1930 рік Н. Торська відкрито писала: «Журнали є могутнім знаряддям партії з мобілізації самих широких мас робітниць і селянок» [170, с. 11]. І саме журнали повинні були зіграти вирішальну роль у залученні жіноцтва до суспільно-політичного життя держави і тим самим змінити образ української жінки з домашньої господині, матері і дружини на активістку, трудівницю, громадську діячку.

За завданням партії ЗМІ створювали «живі ікони», на яких потрібно було

рівнятися – героїня без будь-яких вад і всього земного. Жінка не повинна була мати індивідуальних якостей характеру, в тому числі національних [220, с. 115–116]. Тому політика більшовиків проводилася без урахування національних чи регіональних особливостей, під єдиний шаблон.

Н. К. Крупська у зверненні до селянок закликала їх читати пресу: «Читай газету, вона пов'язує із життям робітників, допомагає розібратися в тому, що коїться навколо. Вербуй інших підписати «Селянську газету» та інші. Турбуйся, щоб всі читали газети, намагайся її добре зрозуміти, організовуй гуртки для читання» [131, с. 4–5].

Голова зборів організаторів-робітниць міста Харкова і комуністок В. А. Мойрова (лютий 1920 р.) зобов'язала всіх районних організаторів надавати матеріали про делегатські збори, життя робітниць і статті до редакційної колегії при Центральному відділі по роботі серед жінок [44, арк. 2].

Журнал «Коммунистка», що виходив у Москві з 1920 по 1930 р., інформував про партійні рішення щодо «жіночого питання», повідомляв про потокову роботу жінвідділів, пропонували зразкові плани їх діяльності. У журналі друкувалися теоретичні статті щодо «жіночого питання», матеріали для агітаційно-пропагандистської роботи, розвідки про міжнародний жіночий рух, рецензії та відгуки на спеціалізовану літературу. Підкреслювалося, що лише радянська влада на відміну від попереднього режиму, так турбується про жінку, створюючи всі необхідні умови для її розвитку.

До редакції журналу входили керівниці жінвідділу ЦК ВКП(б) І. Ф. Арманд, Н. К. Крупська, К. І. Миколаєва, та інші. Журнал був розрахований на дві основні групи читачок: активну «жінку-громадську діячку», комуністку, що вже виросла до вміння організовувати маси робітників і селян, і на звичайну рядову робітницю, якій ще необхідно було вчитися цим організаційним здібностям.

У цей же час усвідомлюється необхідність видання масового журналу для жінок, більше наближеного до повсякденного рівня. Оскільки «Коммунистка» була більш знайома активісткам, партійне керівництво вирішило її реорганізувати з метою наближення до інтересів і запитів робітниці. За рішенням ЦК партії

створюється зовсім новий журнал для робітниць – «Работница» (пізніше «Робітниця»), а «Коммунистку» залишити як журнал для жіноргаізаторів [169, с. 5].

Основним змістом журналу «Коммунистка» знову став виклад і трактування директив партії відносно роботи серед жінок, опис форм роботи [256, с. 4].

Змістом «Работницы» стали вірші і розповіді, статті з історії та про охорону здоров'я, науково-популярні розвідки, поради по догляду за дітьми [112, с. 28]. Редакція журналу у зверненні до читачок просила їх надсилати листи: «Редакція ставить собі за мету зробити журнал «вашим журналом», в якому кожна робітниця могла би писати те, що її хвилює» [151, с. 1].

Новою спробою створити популярний журнал для жінок стає журнал «Крестьянка», що почав виходити з 1922 року й швидко завоював широку популярність серед читачок. Він був розрахований із самого початку на «сільську жительку». Однак критика відзначала, що для рядової селянки він трохи затяжкий. Адже «не кожна сільська жінка була політично обізнаною та грамотною щодо питань державної політики, законодавства, інших положень» [182, с. 43].

У журналі «Работница» за 1933 рік (№3) вказувалося головне пропагандистське завдання часопису: «Жіноча комуністична преса допомагає новим прошаркам робітниць краще пізнавати свої класові завдання. У цій боротьбі вони повинні ширше використовувати свій журнал «Работница» [179, с. 13]. Отже, на пресу покладалися великі надії щодо перевиховання жінки як нового рівноправного суб'єкта комуністичного суспільства.

Шляхи ознайомлення жінок з пресою були різні. Кожна місцева рада повинна була виділяти спеціального організатора для роботи серед жінок. Він організовував збори, мітинги, співбесіди, гуртки, публічні читання газет, брошур, конференції тощо [111, с. 33].

Модним на той час було публікування в журналах фотомонтажів та плакатів, які відігравали значний вплив на формування нової особистості. Фотомонтаж у журналі «Комунарка України» під назвою «Літній спорт» (див. додаток Ж) [86] зображує жінку нарівні з чоловіком у своїх спортивних досягненнях та поведінці.

Велика увага приділяється здоров'ю жінки, фізкультурі та спорту [86]. Жінка повинна бути підтягнутою, слідкувати за своїм здоров'ям щоб не відставати у своїх можливостях від чоловіків. Таких фотомонтажів у різних журналах було багато, при чому на різноманітні теми: материнство, громадська діяльність, самоосвіта, виробнича діяльність, зовнішній вигляд і т. д.

У журналі «Робітниця» (№4 за 1931 рік) подано фото під назвою «Робітниця Радянської України вчиться керувати трактором» (див. додаток З) [91]. Фото, яке характерне для радянської преси початку 1930-х рр., ілюструє незалежність жінки, її рівноправне становище і можливість займатися будь-якими видами роботи, навіть тими, які вважаються чоловічими. Жінка-трактористка – образ ідеальної колгоспниці. Надзвичайно популярними були фото жінок на виробництві, які друкувалися у журналах та газетах не лише жіночого спрямування. Прикладом може виступати фото, що надруковано у журналі «Робітниця» (№5 за 1931 рік) під назвою «Радянська робітниця при станку праці» (див. додаток К) [89], «Ударні бригади робітниць Радянського Союзу при праці» (див. додаток Л) («Робітниця» №12, 1933 р.) [93], «Радянська жінка рівноправна в СРСР у всьому, вона бере участь в керуванні державою й складними машинами» (див. додаток М) («Робітниця» №16, 1933 р.) [88]. Такі фотографії також були своєрідним агітаційними матеріалом щодо залучення жінок до виробничої діяльності. Підкреслювалося, що «лише працююча жінка може бути рівноправною, незалежною, активною суспільною діячкою» [123, с. 33].

Більшість видань, призначених для жінок, мала просвітницький характер та містила поради активісткам як працювати серед пересічних жінок. Просвітницьцькі статті призначалися для звичайних читачок, інструктажі ж розраховані на делегаток і всіх працівників серед жінок. Загальна риса всіх видань – навчання – була присутня й у художніх творах: показати зразки для наслідування, позначити рекомендовані моделі поведінки, засоби мислення й теми для обговорення. Нормування жіночої участі стосувалося суспільної активності, політичної освіти, залучення жінок на виробництво, родини та побуту.

Сотні творів художньої літератури 1920-х – 1930-х рр. розкривають діяльність жінки як матері і робітниці. У художній літературі позитивний образ має величезне виховне значення, бо є прикладом для наслідування [255, с. 1]. Саме тому цензура не дозволяла друкувати твори, які б зображували реальне становище жінок, їх не завжди позитивне ставлення до влади. Під контролем партії друкувалися лише ті твори, які були ефективними у перетворенні жінки на рівноправного суб'єкта суспільно-політичного життя.

У художній літературі перших десятиліть існування радянської влади з'являються образи передових жінок, що боролися за революцію, захищали країну, будували комуністичне суспільство [255, с. 3]. Яскравим прикладом таких героїнь стала вольова та незалежна жінка Любов Ярова у п'єсі К. А. Треньова «Любов Ярова», яка стала на бік революції [255, с. 4].

У творах радянської художньої літератури формування жінки нового суспільства трактувалося як розширення її розумового кругозору, збагачення її внутрішнього світу, активне заняття громадською діяльністю [255, с. 5].

Наприклад, В. Кетлінська у романі «Мужність» зобразила картину великого будівництва, активними учасницями якого були радянські дівчата. Авторка звеличує мужність та витримку радянської жінки [255, с. 5]. Це не просто твір, а пропагандистська робота. Наслідуючи героїню, сотні жінок вирушали на будівництво в інші краї, покидаючи свої сім'ї. Самовиховання шляхом наслідування є надзвичайно результативним особливо в період корінних змін.

Якщо у перші роки радянської влади загальні політичні гасла розкривалися на плакатах за допомогою алегоричного малюнка, то в наступні роки цей малюнок стає конкретним. Ідуть у минуле образи, що мають класичний, релігійний, літературний або міфічний контекст. Нове намагалися донести через специфічні класові атрибути соціальних груп. Герої й вороги відтепер репрезентовані відмінними візуальними маркерами: робітник – молотом і фартухом, селянин – серпом і постолами, капіталіст – паруючою сигарою й циліндром. Насадження настільки простих і пізнаваних знаків-символів у масовій свідомості спрощувало завдання більшовицької риторики.

У 1918 році художнє мистецтво стає одним з улюблених засобів поширення нової ідеології. Образ жінки у радянському мистецтві постає амбівалентно: з одного боку вона є втіленням власної статі, з іншого, вона виконує нові, далеко не жіночі соціальні ролі.

Радянські митці зображують жінку насамперед як трудівницю. Різні символи, які може «розпізнати» глядач, свідчать про пропаганду поєднання жінкою виробничої та сімейної сфери. Це діловий робочий одяг, медаль на грудях, яка свідчить, що ця жінка – не просто працівник, а є передовиком виробництва. Жіночий образ, як уособлення радянської трудівниці можна побачити на картинах М. М. Божія: «Медсестра», «На східцях», «Сусідки». Ще однією картиною, на якій зображена жінка невтомною трудівницею, є полотно «Хліб» Т. Н. Яблонської [212, с. 331]. Картина показує життя радянської жінки як веселу гру, ідеалізуючи працю колгоспників.

Драматичні образи селянок у радянському мистецтві були замінені життєрадісними делегатками та фізкультурницями. Саме тема спорту дозволяла у повній мірі виразити у творах мистецтва не лише домінуючу ідею колективізму, а й близьку їй тему «рівності статей»: всі однаково працюють, готуються до праці та оборони, не відчуваючи якихось персоніфікованих чоловічих, а тим більше, жіночих проблем.

Однак, на початку 1930-х років будь-які прояви авангардного та модерністського мистецтва у радянській Україні стали засуджуватися. А соціалістичний реалізм було проголошено єдиним художнім методом, який був дозволений комуністичною партією.

Велику роль в агітаційному процесі створення образу «нової жінки» зіграли плакати. Адже плакат – важливий елемент радянського мистецтва [199, с. 7].

«Жіноче питання» займало особливе місце в історії радянського плакату. На радянських плакатах неодноразово жінку зображували з якимись закликами чи вимогами. Здебільшого використовувалася антирелігійна чи економічна тематика.

Формальний принцип рівноправ’я статей, що знайшов вираження в маскулінізації жінок і редукції сексуального, був втілений у радянських агітках і

плакатах, що відігравали роль соціальної реклами і ставили собі за мету пропаганду нових соціалістичних цінностей і формування свідомості нової радянської людини. На таких агітаційних плакатах з'являється активна жінка замість пасивного об'єкту спостереження. Як правило, це маскулінізована жінка з народу – представниця селянства чи робітничого класу, в образі якої редуковані будь-які прояви сексуальності чи привабливості, приглушені статеві ознаки. Прикладом цього можна навести фрагмент із фейлетону І. А. Ільфа та Є. П. Петрова «Саванарыло» 1932 року, в якому редактор, зачинивши попередньо двері на ключ, критикує художника за його рекламний плакат, на якому була зображена жінка у кофтинці з глибоким декольте.

Прагнення замаскувати, приховати, по можливості замаскувати тіло проявлялося і в одязі. У 1920-х роках офіційним партійно-комсомольським стилем одягу був типовий «унісекс», однаково похмурого виду одяг для чоловіків і для жінок [222].

У функціонуванні стереотипів важливу роль грало асоціативне мислення. Так, наприклад, червона косинка стала неодмінним атрибутом нової жінки. Історично роль «червоної косинки» простежується від традиційних зразків поводження – жінки зобов'язані були прикривати волосся, тому що ходити з непокритою головою вважалося непристойним. Таким чином, хустка – відмінна жіноча ознака, «гендерний маркер». Наявність хустки, навіть якщо жінка була одягнена у чоловічий одяг, чітко говорило про її статеву приналежність. Отже, щоб позначити жіночу присутність, можна було всього лише апелювати до такого нехитрого аксесуару. Червона хустка з початку 1920-х років стає безпомилковою ознакою «нової радянської жінки» [199, с. 112].

На плакатах можна було побачити жінку у хустці, довгій юбці, закритій сорочці, інколи в куфайці чи чоловічому картузі. Велика увага приділяється спортивним плакатам, на яких часто зображена інша жінка – підтягнута, у відмінній спортивній формі, здорова та природньо красива.

Важливим і новим було те, що плакати намагалися донести ідеї через психологічну характеристику зображених героїв, емоційно передавши його внутрішній стан [199, с. 109].

Під час святкування державних свят плакати та афіші були невід'ємною частиною агітації. Наприклад, під час святкування 8 березня 1920 року було наказано розклеїти по всіх районах міста Харкова афіші та відповідні плакати з гаслами. Крім цього кожному роздавали по 2 листівки та 3 брошури. А в місцях проведення мітингів-концертів встановлювали столи для продажу необхідної агітаційної політичної літератури за низькою ціною [44, арк. 7 зв.].

Ці агітаційні плакати мали на меті закріпити офіційну партійну версію про те, що статеве питання в Радянському Союзі вже вирішене. Насправді ж була велика прірва між проголошеним комуністичною революцією рівноправ'ям, дійсним становищем жінок та пропагандними лозунгами і реальним життям [222].

Візуалізація ідеології була одним з основних способів трансляції нових ідей серед широких народних мас, ефективним засобом політичної «реклами». Нові невербальні коди поводження, що сприяють соціальній адаптації, ефективно транслювалися візуальними носіями. Візуальне відображення ідеології грає дві ролі: конструює нову суспільну міфологію і дає зразки для наслідування в повсякденному житті.

На початку 20-х рр. XX ст., образ революціонерки, будівниці соціалізму в зображеннях на плакатах став пов'язуватися з певною атрибутикою, рисами характеру й сюжетами. Виділяються типові риси таких зображень, як, наприклад, фізична подібність із чоловічими фігурами, іноді жіноча фігура відрізняється тільки наявністю зачіски й спідниці. Часто жінка зображувалася в якості «помічника» чоловіка.

Величезну роль у формуванні культурного й суспільного статусу нової жінки зіграли журналісти й художники. Вони формували такі поведінкові прояви, як робота в чоловічих сферах діяльності, навчання, сидіння за книгою, поширення агітаційного друку, носіння чоловічого одягу.

Уже в перше післяреволюційне десятиліття важливою сферою функціонування схвалюваних ідеологією моделей жіночого поводження й способом трансляції стає

художня література і публіцистика. Тиражі, якими видавалася спеціальна «література для жінок», були величезні. Жінвідділом ЦК КП(б)У ще наприкінці 1924 р. був розроблений план, схвалені теми видання масової літератури для робітниць і селянок, а також призначений спеціальний працівник, відповідальний за друк. [18, арк. 12].

У 1926 р. за ініціативи жінвідділу ЦК при Держвидаві України був організований відділ з видання літератури для робітниць і селянок. Його завданнями було: «Висвітлити героїчний період участі жінок у революційному русі, видати керівну літературу для роботи жінорганізаторів, видати дешеву книгу для жінок, популяризувати роботу з будівництва соціалізму й участі в цьому жінок, зрівняти положення жінок у СРСР із закордонним» [169, с. 5]. ЦК КП(б)У були визначені основні теми не тільки для політичної, просвітницької літератури, але й для художньої. Виходити за рамки цих визначень означало йти врозріз із лінією партії. Також виокремлювалося кілька основ для класифікації читачок: робітниці – селянки, грамотні – неписьменні, що агітують, активістки – «відсталі» [169, с. 5]. Для кожної із груп був виділений свій особливий вид літератури: політична, просвітницька, практична (поради по господарству й суспільній діяльності), художня.

Характерним для літератури, що випускалась відділом робітниць і селянок, є прагнення об'єднати в одному виданні кілька типів літератури. Практичні книги транслювали знання про те, як хатній господині грамотно господарювати, виховувати дітей, приготувати смачний обід або зібрати гарний урожай [256, с. 111]. Поради супроводжувалися поясненнями: чому на даному етапі розвитку суспільного виробництва держава ще не може взяти на себе повну організацію суспільного побуту [256, с. 112].

Особливе місце займає художня серія, що складалася із брошур, в яких були описані сюжети громадянської війни, побутові сцени, розповіді про промислове та колгоспне виробництво.

Частина художньої літератури виходила у «візерунковій» серії, дешевими книгами вартістю від 5 до 9 копійок. Обкладинка кожної книги була зроблена візерунком, який можна було вишивати по канві. Візерунки на кожній книзі були різні. Зроблено було це з тією метою, «щоб залучити робітницю й селянку до покупки книги»: «Вона [жінка] придбає з метою вишивки, а потім і зацікавиться змістом» [169, с. 5]. Іншими словами,

ставши грамотною, жінка зможе сприймати інформацію з першоджерел, і формувати власний погляд на світ. Величезна кількість пропагандистської літератури повинна була сприяти розвитку жіночої самосвідомості, виховувати свідомість у комуністичному дусі й прищеплювати цінності соціалістичного способу життя.

Бібліотекарі відзначали широку зацікавленість казками [46, арк. 11]. Цьому можна дати кілька припущень: по-перше, матері могли брати читати для своїх дітей, по-друге, малограмотна жінка могла вчитися читати по казках, тому що шрифт, як правило, був більшим, по-третє, у казок був цікавий сюжет і невеликий обсяг, що теж було важливо для тих, що тільки-но навчилися читати.

Ще однією проблемою, як відмічали працівники бібліотеки, була увага читачок до сюжетних ліній, пов'язаним з романтичними відносинами: «Занадто багато віддається уваги любові: любовні переживання й пригоди затьмарюють в очах молодих жінок соціальну суть твору» [180, с. 15].

У новій післяреволюційній літературі відзначається використання ідеологією сюжетних ліній, пов'язаних із взаєминами чоловіків і жінок. В основі типових сюжетів долі «нової жінки» лежать любовні взаємини. Найбільш розповсюджений сюжет був присвячений боротьбі між обов'язком і любов'ю. Як правило, жінка-більшовичка закохується у далекого їй за класовим походженням або рівнем свідомості чоловіка й бореться зі своїм почуттям. Але класове незмінно виявляється сильніше, громадянка перемагає жінку, і це іноді приводить до трагічного фіналу для чоловіка. За ідеєю влади жінка не повинна піддаватися своїм почуттям, а повинна постійно пам'ятати свої обов'язки перед суспільством і державою, свою класову приналежність, роботу і статус.

Важлива роль у створенні літератури для нових жінок пропонувалася новим пролетарським письменникам і письменницям. Журнали закликали читачок активніше брати участь у написанні статей. Майже у всіх жіночих журналах містилися рекомендації «Як писати статті», «Як писати вірші» та ін.

Редактори радили «починати з добре знайомого, з того, що автори самі пережили й перенесли. Варто писати про робітницю за верстатом, про делегатку, як вони

працюють, про те, як змінюється побут робітниць при організації його на комуністичних засадах.

Голови та члени редколегій закликали дописувачів створювати яскраві образи, а не подавати прості звіти. Авторки мали вказувати, «що говорили робітниці, як вони відреагували на ту або іншу подію, які були їх переживання. Варто надсилати також спогади старих робітниць про їхнє колишнє життя й роботу. Якщо в колективі є старі революціонерки, то молодим читачкам буде цікаво познайомитися з умовами боротьби робітниць зі своїми гнобителями в минулому» [170, с. 13].

Друкування листів та статей було додатковим засобом залучення жінок до читання. Вважалося, що будь-яка жінка може написати до редколегії журналу, а її статтю чи листа буде надруковано. Тільки редколегії пропонували писати на теми, ухвалені редакцією. На прохання дати «інструкції», як писати статті, редакції частіше радять уважніше ознайомитись із передовицями у цих журналах, із замітками, надрукованими раніше, і з відповідями редакції кореспондентам.

Масовість проекту залучення жінок до читання й величезні тиражі літератури, присвяченої формуванню у них азбучних основ політичних знань, рано або пізно повинні були дати свої результати й вплинути на суспільну свідомість. «Виховання звички читати – допоможе залученню жінки до політики, у комуністичне будівництво, перетворенню її з рабині пелюшок і кухні на справді рівноправну людину» [180, с. 15].

Ідеологічний конструкт «нова жінка» зачіпав не тільки жіночі ролі, але й чоловічі, передбачаючи нові зразки поводження, які не властиві традиційному суспільству. Чоловіки, що звикли дивитися на жінок, як на об’єкт покори, були змушені миритися з їх представництвом у державних органах та громадських організаціях, з їх новою суспільною роллю самостійних суб’єктів економіки, політики, приватного життя.

У другій половині 1920-х рр. різко збільшується кількість жінок у міських і сільських радах, виконкомах різних рівнів. Психологічні стереотипи не могли змінитися за допомогою одного силового впливу. Представленість жінок у традиційних чоловічих сферах діяльності найчастіше викликала стриману, а подекуди негативну реакцію «сильної статі», якщо чоловіки отримали над собою начальником жінку, або змушені

приймати її присутність у сферах, раніше для неї закритих: політиці, виробництві, суспільній діяльності, навчанні.

Необхідно відзначити ще одну важливу тенденцію – існування революційно-авангардної стратегії у творчості найбільших діячів у різних сферах радянської культури й мистецтва 1917–1929 років: у кіно, театрі, живописі, літературі.

На початку 1920 року коли одним із важливих питань залишалась пропаганда створення нового жіночого образу, нові методи вражали реальним впливом. Кінематограф повинен був висвітлювати здобутки радянської влади, швидкий розвиток промислового виробництва, заслуги героїв праці. У планах агітаційного підвідділу жінвідділу вказувалося, що такі фільми повинні активно демонструватися на зборах, у робочих гуртках и міських кінотеатрах. Крім того, створювалися мобільні музеї, які переміщалися по містах та селах. Важливим моментом були екскурсії на підприємства для широкого залучення жіноцтва до виробництва [13, арк. 31].

Кіноматограф 1920-х – 1930-х років став впливовим засобом агітації серед широких мас. Жінки стали центральною групою, на яку було спрямовано психологічний вплив через екран. У фільмі «Волга-Волга» (1938 р.) режисера Г. В. Александрова Л. П. Орлова у ролі Дуні Петрової грає талановиту жінку, яка отримала перемогу на творчому конкурсі, а чоловіків залишила позаду. Акторка зображує сильну, рішучу жінку, яка не просто повинна рівнятися на чоловіка, а бути краще за нього, витривалішою, мужнішою. Героїня Дуня обходить чоловіків і почуває себе впевнено, завжди весела, працьовита. «Нова жінка» поєднує у собі як чоловічі, так і жіночі риси характеру та поведінки. Наприклад, вона їздить на велосипеді у спідниці, зовсім не соромлячись, одягається у костюм, схожий на чоловічий тощо [95].

Також фільм «Две встречи» (1932 р.) режисера Я. І. Урінова дуже яскраво демонструє рівність чоловіка та жінки у радянській державі. Основна ідея картини полягає у тому, що всі рівноправні у правах та обов’язках. Головна героїня, дружина директора заводу Багура, засуджена за свою «шкідницьку» діяльність на заводі завдяки ініціативі свого чоловіка [96].

У першому звуковому фільмі «Путевка в жизнь» М. В. Екка (1931 р.) демонструвалося, якою повинна бути молодь, дівчата в тому числі, який образ є ідеальним. Головний герой М. І. Сергєєв організовує трудову комуну для перевиховання дітей із вулиці [97].

Фільм І. О. Пир'єва «Трактористы» (1939 р.) дуже добре розкриває ідеологічні переконання гендерного характеру періоду 30-х років XX ст. У ньому жінка зображена на рівних позиціях із чоловіком, займає однакову роль на роботі, у чоловічому колективі, навіть одягнена так само: волосся сховане під картузом, чоловічий костюм, ніякої косметики і підборів. Практичність та дешевизна – головний принцип тогочасного жіночого одягу [98].

Фільм «Чапаев» (1934 р.) режисерів братів Г. та С. Васильєвих став одним із найбільш популярних у СРСР на той час. Героїня Анка – дуже рішуча, смілива, серйозна, легко вправляється з чоловічими обов'язками та справами. Зі зброєю вона розбирається краще багатьох чоловіків [100].

Поступово на середину 1920-х рр. тематика «нової людини» у цілому, і «нової жінки», зокрема, переміщається у побутову площину та пропаганду «нової моралі», що привело до появи різних творів у художній літературі, кіно, театрі. До подібних здобутків, що репрезентують побутовий бік образу «нової жінки» і пошуки нових форм родини та шлюбу, відносяться такі роботи, як: «Третья Мещанская» – кінофільм режисера А. М. Роома (1927 р.) [99] та п'єса А. Г. Глєбова «Инга» (1928 р.) [101].

Усі ці художні твори знаходили широкий суспільний резонанс і відбивалися у численних дискусіях і диспутах. Сценарії фільмів подібні – розрив між ідеями й постулатами революції та реальністю післяреволюційних років. Описується конфлікт між ідеалом і дійсністю, задумами й втіленням.

Фільм А. М. Роома «Третья Мещанская» (первісна назва, заборонена цензурою – «Любовь втроем») 1927 р., може лише досить умовно бути названий фільмом про «нову жінку». Героїня змінюється наприкінці фільму, коли, заплутавшись у відносинах із двома чоловіками, іде від них обох і вирішує почати жити самостійно. У даному сюжеті поштовхом для переходу жінки у нове життя виступає материнство. Альтернативою сімейному вихованню виступає виховання суспільне. Останнє

вважається «кращим», тому що замкнута міщанська родина не може дати дитині нормальних умов для виховання повноцінного члена майбутнього комуністичного суспільства [99].

Режисери, ставлячи фільми про «нових жінок», виконували ідеологічне замовлення, а не прагнули до адекватного зображення своїх сучасниць. Будь-яка спроба відійти убік від заданих ідеологією тем і наблизитися до зображення реальності, актуальних суспільних проблем, оголошувалася «перекручуванням радянської дійсності».

Характери «нових жінок», що з'являються у пресі та кіно наприкінці 1920-х років, давали можливість для варіативного тлумачення. До «нових» стали зараховуватися різні соціально-психологічні типи, у тому числі й нову робочу інтелігенцію. Такими є героїні п'єси А. Г. Глєбова «Инга», які представляють відразу кілька образів «нових жінок»: директор фабрики Інга, робітниця Глафіра й активістка Мера. За оцінкою одного із критиків «це перша п'єса, присвячена «новій жінці», що з'явилася на театральних сценах [101, с. 8]. Сюжет п'єси типовий для свого часу: чоловік іде від своєї відсталої дружини й обридлого побуту до іншої. Залишена дружина повертається до життя, знайшовши новий сенс існування у суспільній роботі. Типовість полягає у відбитті характерних для розглянутого часу вільних норм поведінки чоловіка у шлюбі, а також у наявності героїні, що перероджується з «відсталої» жінки на «нову радянську». Таким чином реалізовувався сценарій радянської «Попелюшки», що проходить шлях від каструль і горщиків до керування державою.

Героїнею початку 1920-х рр. могла б стати Мера – комуністка, голова жінкомісії на фабриці, жінка, яка спрощено дивиться на взаємини чоловіка й жінки і не терпить нічого, що могло б перешкодити її політичній роботі. Вона груба, у порівнянні з іншими жіночими персонажами, а її маскулінність майже карикатурна. Героїні, подібні Мері, безповоротно йшли у минуле. На зміну їм приходила нова генерація жінок. Останні володіли жіночими якостями, які б не заважали їй у суспільній діяльності.

Спочатку А. Г. Глєбовим головною героїнею п'єси, як видно з назви, була задумана Інга. Вона – директор великого швейного підприємства, більшовичка з великим партійним стажем, активна учасниця Жовтневої революції, «Жінка з підвищеними

інтелектуальними й етичними вимогами» – характеристика, дана їй критиками тих років. [101, с. 10]. Ця «нова жінка» за походженням із дореволюційної інтелігенції. Спочатку саме такі жінки займали керівні посади. Робота для них була головною справою, але вони не відмовлялися заради її від особистого життя.

Таким чином, преса, кінематограф та художня література значним чином впливали на формування «нової радянської жінки» і сприяли роботі серед жінок відповідних партійних та державних органів, громадських організацій.

Митці чітко виконували всі вимоги агітаційно-пропагандистської політики правлячої партії, а ті, що порушували ці вимоги і намагалися висвітлювати хоча б приближені до реальності факти чи події, зазнали переслідувань. Отже, на екранах можна було побачити лише те, що було дозволено партією для певних агітаційно-пропагандистських цілей.

Розвиток мускулінності, негативне ставлення до деяких жіночих якостей та моди, пропагування чоловічого стилю поведінки були сприйняті українськими жінками, особливо у місті. На селі традиції та стереотипи були більш стійкими, тому там було набагато важче їх зруйнувати. Саме тому більше уваги приділялося організації агітаційної роботи на селі: масові читання газет, перегляди фільмів, проведення засідань та співбесід тощо.

Газети, які читали різні верстви жінок, мали найбільший ідеологічний вплив на свідомість жінки і зробили найбільший внесок серед ЗМІ у формування «нової жінки» радянського зразка. Наслідували героїнь фільмів, літературних творів та звичайних статей із журналів, що і було необхідно для будівництва соціалізму, – створення єдиного зразка жінки без індивідуальних та національних якостей. Можливість відправляти листи та звернення до газет і журналів допомогала встановити зворотний зв’язок жінок з пресою. Довіра жінок була безмежною, вони готові були сліпо виконувати та наслідувати всім порадам та вказівкам.

Становлення ідентичності, формування нормативного візуального образу здійснювалося за допомогою створення агітаційно-пропагандистської системи, здатної наситити кожну окремо взяту особистість інструментами символічного освоєння нового ідеологічного простору. Індивіди визначають свою приналежність до даного

співтовариства через сприйняття пропонованого візуального ряду. Образ «нової жінки» переростає ідеологію, стає символом її успішності, перетворюючись на зразок для повсякденних практик жіночої поведінки.

ВИСНОВКИ

Формування нового політичного ладу після громадянської війни та встановлення більшовицької влади на території України призвело до зміни суспільно-політичного становища жіноцтва.

Науковці радянської доби вивчали тему з марксистсько – ленінських позицій, тому матеріал цього періоду має здебільшого пропагандистський та заангажований характер. Історіографія пострадянського періоду (з 1991 р.) відійшла від жорстких ідеологічних вимог і означилась появою об'єктивних досліджень складних і суперечливих проблем української історії. Сучасні українські історики проаналізували фактичне та юридичне вирішення «жіночого питання», розглянули загально – політичну ситуацію в підрадянській Україні, на фоні якої відбувалися суттєві зміни суспільно-політичного становища українського жіноцтва.

Зарубіжна історіографія зробила суттєвий внесок у вивчення суспільно – правового становища жінок радянської України 1920–1930-х рр. дуже критично оцінює політику радянської влади у період 20-х–30-х рр. XX ст. Дослідники наводить велику кількість прикладів недієвості законів даного періоду, зазначають, що надання юридичної рівності жінкам, стає лише приводом для нового етапу закріпачення жінок.

Джерельну базу дисертації склали украй різноманітні за походженням, змістом та стилем викладу матеріали. Фундаментальна основа дослідження сформована офіційними документи партійних та державних органів влади, в тому числі документами з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (м. Київ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), Державного архіву Харківської області, Державного архіву Полтавської області. Цей документальний пласт органічно доповнюється статистичними матеріалами, що дозволило проаналізувати динаміку залучення жіноцтва до освітньої сфери, темпи ліквідації неписьменності за різні роки тощо. Вагомою складовою джерельної бази стали матеріали загальносоюзної та української преси 1920-х–1930-х років («Комунарка України», «Коммунистка»,

«Работница», «Робітниця», «Селянка», «Селянка України»), що доповнюється зображальними матеріали (фотоматеріали, плакати) і кінострічками досліджуємого періоду. Наративні джерела (мемуари, листи тощо) відтворюють суб'єктивні позиції сучасників щодо вирішення жіночого питання.

Вирішення так званого жіночого питання в УСРР було розпочато після завершення Лютневої революції та приходу до влади більшовиків. Політика РКП(б) (пізніше ВКП(б)) та КП(б)У були спрямовані на зрівняння прав жінок та чоловіків для однакової трудової діяльності через активізацію жінок у громадській та політичній сфері.

Рівноправ'я жінок з самого початку було потрібно більшовикам задля залучення жінок на свій бік у революційних подіях 1917 року, а згодом – до політичної та виробничої сфери.

Затвердження першої Конституцій УСРР 1919 року поклало початок юридичному закріпленню рівності жінок та чоловіків. Подальші Конституції УСРР 1929 та 1937 рр. більш чітко закріпили цю рівність, що виражалося в усіх сферах життєдіяльності. Низка законів, кодексів, постанов, резолюцій, прийняті з 1917 року, ґрунтувалися на ідеї рівності статей. Але гендерні стереотипи – це пережитки, які найважче було подолати.

Радянська влада надала можливість жінці обирати і бути обраною на всі державні посади, брати участь у більшості заходів, працювати у будь-яких установах та підприємствах за власним бажанням, а не за наказом чоловіка. Це був однозначно великий крок уперед для розвитку жінки як особистості але жінка залучалася партією до громадського та політичного життя радянського суспільства головним чмном для того, щоб закріпити її на виробництві

Проте активне піднесення руху за жіночу рівноправність наприкінці 1920-х років починає слабшати під натиском сталінізму.

Аналіз діючого на той час законодавства дозволяє зробити висновок про те, що радянське суспільство змогло реалізувати загалом лише ідею юридичної, формальної рівноправності чоловіків і жінок, усунувши явну, відкриту дискримінацію останніх. Фактичної рівноправності, соціальної рівності чоловіків і

жінок, незважаючи на конституційні положення, у радянському суспільстві не існувало, оскільки ті шляхи, якими партія на практиці намагалася досягти рівності статей, не відповідали за багатьма параметрами їх теоретичним принципам. Головний акцент було зроблено на досягненні високих кількісних показників залучення жінок до суспільного виробництва та агітації щодо вступу до лав КП(б)У та комсомолу. При чому саме кількісний показник був основним критерієм успішного вирішення «жіночого питання».

Розбіжності у звітах керівників жінвідділів чи профспілок у порівнянні з періодичними виданнями були колосальними.

Нами було проаналізовано процес зростання кількості жінок в партійних органах, освітніх закладах, делегатських зборах, профспілках за період від початку 1920-х рр., коли робота серед жінок набула організованого та контрольованого характеру до 1937 року.

Більшовицькі лідери розуміли, що відразу жінка не могла стати активісткою. Тому політичним керівництвом країни було запропоновано різні форми роботи серед жінок – відділи по роботі серед жінок, комісії покращення праці та побуту, відділи в професійних спілках, фабрично-заводські комітети, комуністичний союз молоді, піонерські організації, які повинні були проводити агітацію та пропаганду серед жіноцтва, активізувати жінок, залучати до суспільно-політичного, громадського, культурного та економічного життя.

Жінвідділи створювалися при КП(б)У, губернських, окружних та повітових комітетах. Робота проводилася як серед робітниць, так і серед домогосподарок, молодих дівчат та селянок, дружин працюючих чоловіків чи військових, що свідчить про активне залучення абсолютно всього жіночого населення до державного будівництва. Основною формою роботи жінвідділів виступали делегатські збори, які були школою підготовки жіноцтва до суспільно-політичної діяльності.

Перед комсомольськими та піонерськими організаціями, профспілками також стояло завдання підготувати жінок до активної суспільної роботи як на роботі, так і поза нею.

Партія намагалася охопити більш ширший спектр жіночого населення, а не тільки робітниць і селянок. Партійні органи, громадські організації починали агітацію від дівчат підліткового віку і до пенсіонерок. Різноманітними були форми роботи серед таких груп жінок, як безробітні домогосподарки, дружини робітників і військових, наймички, які не були середньостатистичними робітницями, на які можна було впливати через профспілки і фабзавкоми.

Залучаючи робітниць і селянок до суспільно-політичного життя країни, влада так і не змогла повністю створити необхідні матеріально-побутові умови, які широко пропагувалися в засобах масової інформації, на публічних виступах і засіданнях делегаток, жінвідділів, нарадах і т.д. щодо зростання кількості яслів, дитячих садочків, їдалень на території України.

У газетах і журналах часто друкувалися листи про те, що яслі чи інші необхідні установи для полегшення побутового навантаження працюють не постійно, з перервами, не вистачає кваліфікованих працівників, деякі установи закриваються чи ще досі не засновані (особливо в сільській місцевості).

Отже, радянська влада не змогла повністю забезпечити українок обіцяними комунальними кухнями, пральнями, яслями у 1920-ті – 1930-ті рр. Це було наслідком прискореного формування індустріальної держави, в якій на першому місці знаходилося виконання виробничих планів, все інше забезпечувалося за залишковим принципом.

У 1920-ті рр. пропагандою розпочато створення образу жінки незалежної, рівної, політично активної, без тягаря домашнього господарства і виховання дітей. Ще з малечку дівчат виховували в дусі рівноправності та незалежності, а вже дорослих намагалися перевиховати через відповідні органи та організації. Пропаганда охоплювала усі напрями життя та діяльності. Підґрунтям дослідження були тогочасні газети та журнали: «Коммунистка», «Комунарка України», «Крестьянка», «Работница», «Червоний шлях», та багато інших, в яких постійно публікувалися статті пропагандистсько-агітаційного характеру. Плакати, брошури, художня література, кінематограф стають також засобами залучення жінок до суспільно-політичного життя. Ігнорування місцевих та національних особливостей

на території радянської України ставало перешкодою на шляху залучення жіноцтва до виробництва та політики. Робота, що здійснювалася російськими кадрами та ідеологами, не була повністю успішною, адже місцева специфіка відігравала важливу роль.

Жінка, яка прагнула стати незалежною, охоче підтримувала політику радянської влади, не розуміючи того, що від контролю чоловіка та батька вона попадає під контроль держави та більшовицької партії. На відміну від В. І. Леніна сталінська бюрократія відмовилася від боротьби за міжнародну революцію. Жінки, як це було передбачено більшовиками з самого початку своєї діяльності ніколи повністю не досягли рівності. У 1930-ті рр. було змінено концепцію ідеального образу, який тепер повинен був поєднувати в собі і жінку-трудівницю, і ідеальну дружину і матір.

Позитивним моментом цього періоду стала робота щодо ліквідації неписьменності серед жінок та підвищення їх освітнього рівня шляхом залучення до навчання у технікумах, на робітфаках та в інститутах. Показник культурно-освітнього рівня відігравав помітне місце у формуванні нового образу «радянської української жінки».

Залучення жінки до суспільно-політичного життя країни, закріплення на законодавчому рівні рівноправності жінки та чоловіка та створення «нової української жінки» радянського типу було заплановано для подальшої роботи жінок до виробництва, проведення індустріалізації та колективізації, вирішення економічних завдань держави та повного контролю над жіночим населенням у тоталітарному суспільстві.

Отже, суспільно-політичне становище жінки радянської України протягом 20-х – 30-х рр. XX ст. було кардинально змінено, що призвело до еволюції правового забезпечення рівноправності жінки та її активізації в усіх сферах життя. «Жіноче питання» вийшло на перший план внутрішньої політики радянського уряду, що в подальшому надало жінці не лише правового закріплення її можливостей, а й практичного втілення.

У більшості нормативних документах, звітах та постановах окремим пунктом виділялася робота серед жінок, що свідчить про актуальність вирішення жіночого питання протягом 20-х – 30-х рр. XX ст. Формування тоталітарної держави в 30-х рр. XX ст. стало причиною оголошення «жіночого питання» вирішеним. Жінка стає підконтрольною державі, змінивши своє життя, зовнішність, становище у суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України)

Ф. 1. Верховна Рада України (1917—2002).

Оп. 3

1. Спр. 1002. Розпорядження ВУЦВК про виконання постанов та інструкцій та про виконання організаційної роботи на місцях. Листування з Раднаркомом та виконкомами, 3.02—21.12.1926, 174 арк.

Оп. 6

2. Спр. 69. Постанови ЦК і РНК СРСР та ВУЦВК і РНК УРСР про організаційно-масову роботу серед жіноцтва та листування з Народним Комісаріатом освіти, ВРНГ УРСР про порядок прийому жінок до ВУЗів і забезпечення побутових умов, 3.02—24.12.1930, 30 арк.

3. Спр. 1089. Протоколи засідань Центральної Комісії у справі організації соціалістичного побуту при ВУЦВК та нарад при ній. Копії, 18.03—30.12.1930, 75 арк.

Оп. 8

4. Спр. 103. Постанови уряду УРСР про окремі зміни союзного законодавства та листування з ЦВК СРСР, Прокурором Верховного Суда СРСР про контроль за виконанням постанов, 25.01.1932—20.03.1933, 268 арк.

Ф. 166. Міністерство освіти України (1917—2000).

Оп. 5

5. Спр. 258. Статистичні відомості про стан та розподіл студентів ВУЗів та технікумів України на початок 1925—1926 учбового року, 1925—1926, 148 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України)

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1917—1991).

Оп. 20 (Ч. 1)

6. Спр. 347. Резолюция IX съезда РКП(б) о работе среди женского пролетариата. Протоколы заседаний женотдела ЦК КП(б)У, резолюции Всеукраинских совещаний, инструкторов-организаторов по работе среди женщин, работниц и крестьянок, собраний делегаток. Доклады, сводки инструкторов женотдела ЦК КП(б)У, агитационно-инструкторских поездов о работе среди женщин. Списки, заявления делегатов Всеукраинского съезда работниц и крестьянок, 7.02—3.11.1920., 150 арк.

7. Спр. 348. Отчеты по работе женотделов ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У. Переписка с женотделом ЦК КП(б)У, партийными, советскими организациями и учреждениями о работе среди женщин. Резолюции об организации женских секций при партийных школах. Планы работы профессиональной секции при делегатском собрании Оргбюро ВУЦИК, 20.01—31.12.1920 р., 242 арк.

8. Спр. 349. Протоколы заседаний и резолюции женотделов Александровского, Донецкого, Екатеринославского, Житомирского губкомов КП(б)У, совещания организаторов работниц и крестьянок, общегородских конференций женщин-работниц: отчеты, доклады, циркуляры, инструкции губернских и уездных женотделов о работе среди женщин, 15.02—6.03.1920 р., 238 арк.

9. Спр. 351. Протоколы заседаний женотделов Одесского, Подольского губкомов КП(б)У, общегородских делегатских конференций: отчеты, доклады, циркуляры, тезисы, инструкции, письма губернских и уездных женотделов о работе среди женщин, 12.02.1920—5.02.1921 р., 261 арк.

10. Спр. 817. Доклады, тезисы 5-го Всеукраинского совещания заведующих женотделами губкомов КП(б)У. Анкеты делегатов совещания, 10.11.1921 р., 58 арк.

11. Спр. 818. Протоколы заседаний коллегии женотдела ЦК КП(б)У, Центрального отдела работниц с заведующими губженотделами о работе женщин в профсюзах, в советах, работе на селе. Протоколы междуведомственного совещания представителей Наркомпроса, Наркомздрава, женотдела ЦК КП(б)У по вопросу о пересмотре законодательства о труде работниц и крестьянок, привлечении их к общегосударственной работе, общепите. Выписки из протоколов заседаний Политбюро и Оргбюро ЦК КП(б)У о работе среди женщин и молодежи, 17.01—26.12.1921 р., 121 арк.

12. Спр. 819. Отчеты отдела по работе среди женщин ЦК КП(б)У и женотделов губкомов партии. Планы работ женотделов губернских и уездных комитетов партии, отдела детского питания Наркомпрода УССР, организаторов работниц при Южбюро ВЦСПС, 1.01.1921—31.12.1921 р., 153 арк.

13. Спр. 820. Положения, планы работы секций и отделов партийных комитетов по работе среди женщин-работниц, программы лекций политического цикла для районних делегатских собраний. Анкеты инструкторско-агитационного поезда им. В. И. Ленина о работе женотделов уездных комитетов партии, 20.01—25.04.1921 р., 72 арк.

14. Спр. 823. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У о созыве Всеукраинского съезда волорганизаторов по работе среди селянок. Переписка с губкомами партии, ВУЦИКом, Наркомпродом о подготовительной работе к съезду, издании брошур, плакатов, библиотечек, материальном обеспечении селянок, 3.08—4.11.1921 р., 41 арк.

15. Спр. 830. Протоколы заседаний коллегии отдела по работе среди женщин Волынского губкома КП(б)У, районных конференций, общих собраний женщин-работниц. Отчеты, доклады, циркулярные письма, воззвание женотдела губкома партии к работнице-селянке о работе среди женщин; переписка с отделом по работе среди женщин ЦК КП(б)У о присылке инструкторов, литературы, 01.01—30.12.1921 р., 146 арк.

16. Спр. 1776. Отчеты Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1922—1923 учебный год. Сводки, статистические сведения Народного комиссариата просвещения о сети учебных заведений, количестве студентов в них, состоянии научных учреждений, количестве ликпунктов по губерниям Украины и др. вопросам, 1.01—11.12.1923 р., 198 арк.

17. Спр. 1785. Переписка с женотделами губкомов КП(б)У, народными комиссариатами Украины об организации яслей в деревнях, праздновании Международного женского дня 8 марта, народном образовании на селе, подписке на журнал «Коммунарка Украины» и др. вопросам. Статья народного комиссара

юстиции УССР Н. А. Скрыпника «Советская республика и работница», 2.01—11.04.1923 р., 130 арк.

Оп. 20 (Ч. 2)

18. Спр. 1831. Протоколы заседаний комиссии ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, Народного комиссариата труда УССР по изучению перспектив юношеского труда, Центрального бюро по руководству коммунистическим детским движением на Украине. План работы, проект тезисов, тезисы ЦК ЛКСМУ к Всеукраинскому партийному съезду и совещанию сельских комсомольских ячеек. Переписка с ЦК ЛКСМУ о деятельности среди комсомольцев, молодежи, детей, состоянии издательств ЦК ЛКСМУ, работе правления общества содействия «Юному Спартаку» и др. вопросам, 1.01—24.12.1924 р., 131 арк.

19. Спр. 2029. Выписки из протоколов заседаний Донецкого губкома КП(б)У, переписка с губкомом партии об организационно-партийной работе, состоянии и развитии народного хазяйства в губернии. Справка информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У о состоянии и работе Донецкой партийной организации, 8.01—6.12.1925 р., 108 арк.

20. Спр. 2339. Протоколы, выписки из протоколов заседания бюро Артемовского окружкома КП(б)У. Письма окружного партийного комитета в ЦК КП(б)У о работе промышленности, укреплении Комитета общественной взаимопомощи (КОВ), борьбе против оппозиции, деятельности окружной партийной организации. Циркуляр Артемовского окружкома КП(б)У о руководстве работой комсомолом. Резолюция расширенного пленума Краматорского райкома КП(б)У Артемовского округа об итогах обсуждения июльского Пленума ЦК И ЦК ВКП(б), 23.01—04.12.1926 р., 59 арк.

Оп. 20 (Ч. 3)

21. Спр. 4165. Постановление ЦК КП(б)У о коммунистическом детском движении на Украине. Постановление ЦК ЛКСМУ, докладне записки, письма ЦК комсомола в ЦК КП(б)У о работе комсомола в республике, детском движении, участии комсомола в строительстве Харьковского турбогенераторного завода, ускорении

строительства школ совхозуча, росте комсомольских организаций и допущенных ошибках в этой работе, 17.02—23.10.1931 р., 44 арк.

22. Спр. 4213. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У горкомам, райкомам партии, Молдавскому обкому КП(б)У, статистические сведения Наркомата труда УССР, обзоры информсектора ЦК КП(б)У, докладные записки, тезисы о массовой работе среди женщин, привлечении их к производственной работе, проведении детской оздоровительной компании, состоянии работы делегатских собраний, 2.01—1.06.1931 р., 66 арк.

Оп. 20 (Ч. 4)

23. Спр. 6825. Телеграмма ЦК ВКП(б) в ЦК КП(б)У, телеграммы и письма ЦК КП(б)У обкома партии и облисполкома, другим организациям, постановления ЦК ЛКСМУ, докладные записки и справки ЦК ЛКСМУ, партийных и советских органов об использовании комсомольских кадров, увеличении зарплаты пионервожатым, строительстве домов пионеров, организации отдыха детей и другим вопросам комсомольской и пионерской работы, 17.01 — грудень 1936 р., 166 арк.

Ф. 7. Центральний Комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЦК ЛКСМ) (1919—1991).

Оп. 1

24. Спр. 296. Директивы ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМУ, докладная записка о состоянии сельских организаций ЛКСМУ, 26.06.1928—25.06.1930 р., 14 арк.

Державний архів Полтавської області, м. Полтава (ДАПО)

Ф. 4(П) Полтавський окружком КП(б)У (1923—1930)

Оп. 1

25. Спр. 33. Протоколи засідань пленуму окружного комітету КП(б)У, документи (постанови, резолюції, пропозиції) до них, 08.01—24.11.1926 р., 140 арк.

Ф. 5(П) Кременчуцький окружком КП(б)У (1925—1930)

Оп. 1

26. Спр. 14. Протоколы заседаний коллегии отдела, Президиума окружной комиссии помощи детям, делегатских собраний женщин, совещаний райорганизаторов и другие протоколы, 26.06—30.12.1925 р., 67 арк.

27. Спр. 24. Директивные указания окружного комитета КП(б)У райкомам партии, городским и сельским партячейкам о проработке вопросов XIV съезда ВКП(б), перевыборах партийных органов, массово-политической работе среди национальных меньшинств и женщин и по других вопросам, 02.01—21.12.1926 р., 57 арк.

28. Спр. 31. Протоколы заседаний коллегии отдела, I окружной конференции по охране здоровья матерей и детей, доклады, резолюции и другие материалы, 25.05—29.12.1926 р., 76 арк.

29. Спр. 32. Партийные заседания окружной комиссии помощи детям, совещаний райженорганизаторов, собраний жен робочих и служащих, заседаний женских секций учреждений и организаций, 01.01—24.12.1926 р., 107 арк.

30. Спр. 33. Директивы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У окружному комитету партии об организационно-партийной, агитационно-пропагандистской работе и по другим вопросам, 04.01—31.12.1926 р., 111 арк.

31. Спр. 35. Директивы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У окружному комитету партии по вопросам работы отдела работниц и крестьянок, 04.03—31.12.1927 р., 112 арк.

32. Спр. 41. Директивы окружного комитета КП(б)У райкомам партии, партячейкам по вопросам работы организационно-инструкторского, агитационно-пропагандисткого отделов и отделов работы среди женщин, 05.01—27.12.1927 р., 118 арк.

33. Спр. 50. Протоколы заседаний бюро национального меньшинства (еврейского) при окружних комитетах КП(б)У и ЛКСМУ. Отчет о состоянии еврейского детдома в г. Александрия, 18.01—19.12.1927 р., 77 арк.

34. Спр. 69. Протоколы совещаний женщин при отделе, заседаний женкомиссий, женорганизаторов партячеек, общегородских собраний женщин и собраний делегаток, собраний жен робочих и работниц предприятий города, 10.01—15.12.1928 р., 64 арк.

35. Спр. 97. Директивные указания, письма ЦК КП(б)У, редакций газет и журналов окружному комитету КП(б)У о значении газет и журналов и их распространении, 07.12.1929—28.11.1930 р., 10 арк.

Ф. 6(П) Лубенський окружком КП(б)У (1923—1930)

Оп. 1

36. Спр. 48. Протокол и резолюции первого окружного агропромышленного съезда крестьянок Лубенщины. Информационные протоколы делегатских собраний женщин. Итоги перевыборов делегаток-женщин на делегатские собрания, 24.04—27.12.1929 р., 69 арк.

Ф. 73(П) Вовчицький ревком КП(б)України (1923—1931)

Оп. 1

37. Спр. 4. Директивы ЦК КП(б)У райпарткому, райпарткома ячейкам о проведении перевыборной кампании делегаток и организации работы среди женщин. Протоколы собраний партячеек, 14.10—30.12.1930 р., 25 арк.

Ф. 363(Р) Полтавський окрвиконком

Оп. 1

38. Спр. 117. Постанови, циркуляри ЦВК УРСР про заходи осінньої посівної кампанії, кооперування бідняцьких господарств, перевибори рад, висунення жінок на керівну роботу, роботу комісій сільських рад. Резолюції II Всеукраїнської організаційної наради, чергових завдань радянського будівництва, 22.12.1927—19.12.1928 р., 451 арк.

39. Спр. 130. Матеріали проведення III окружного з'їзду жінок Полтавської округи (протоколи, мандати та анкети делегатів), 06.09—21.11.1922 р., 241 арк.

40. Спр. 619. Списки жіночого активу, відомості про стан роботи жінок в радах районів Полтавської округи, протоколи районних конференцій жінок (копії), 14.03—29.12.1929 р., 306 арк.

Державний архів Харківської області, м. Харків (ДАХО)

Ф. 1(П). Харківський губернський комітет КП(б)У м. Харків (1919—1925 рр.)

Оп. 1

41. Спр. 3. Циркуляры ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о партийной дисциплине, мобилизации коммунистов-железнодорожников, о введении единого партбилета, проведении среди женщин агитационно-пропагандистской работы, структуре аппарата губкома партии, 28.02—31.12.1919 р., 114 арк.

42. Спр. 5. Отчет Харьковского губернского комитета КП(б)У, 22.12.1919 р., 53 арк.

43. Спр. 158. Протокол заседания II-го Волчанского уездного пленума комячеек и докладная записка Волчанского упродкомиссара о незаконном привлечении его к ответственности, 04.10—11.11.1920 р., 11 арк.

44. Спр. 302. Протоколы собраний, совещаний коммунистов и организаторов райотделов работниц с представителями женотделов ЦК и губкома КП(б)У, 17.01—28.12.1920 р., 101 арк.

45. Спр. 325. Протоколы общих собраний делегаток, женщин-работниц Валковского уезда, отчеты и доклады о деятельности женотдела Валковского уездного комитета КП(б)У, 18.06—31.12.1920 р., 74 арк.

46. Спр. 330. Отчеты, доклады о работе женотдела Купянского уездного комитета КП(б)У. Протоколы беспартийной женской конференции г. Купянска, волостных конференций крестьянок, общих собраний женщин-работниц ж.д. станций, заседаний совета защиты детей, 6.04—12.04.1920 р., 40 арк.

47. Спр. 669. Протоколы общегородских делегатских собраний и собраний женорганизаторов, 12.01—20.12.1921 р., 15 арк.

Ф. 5(П). Харківський окружний комітет КП(б)У, м. Харків (1924—1930 рр.)

Оп. 1

48. Спр. 13. Списки членов партии и кандидатов, прошедших Всесоюзную партийную перепись и подлежащих переписи, 10.12.1926—05.07.1927 р., 103 арк.

Ф. 15(П). Петіно-Журавлівський районний комітет Компартії України, м. Харків (1919—1930 рр.)

Оп. 1

49. Спр. 38. Протоколы заседаний бюро райкома, 5.01—31.08.1926 р., 273 арк.

Ф. 21(П). Первомайський районний комітет Компартії України, м. Харків (1925—1928 рр.)

Оп. 1

50. Спр. 9. Протоколы заседаний бюро РК, 3.01—24.12.1926 р., 255 арк.

51. Спр. 15. Протоколы заседаний бюро РК, 3.05—30.12.1927 р., 208 арк.

Харківський історичний музей, м. Харків.

52. Інв. НВФ-646. Воспоминания Зеленской Е. Ф. о I съезде СССР.

53. Інв. 23502. Письмо Зеленской Е. Ф. от Савельевой А. от 12.03.1947 г.

54. Інв. 27589. Особова справа Кустелян М. О.

55. Інв. 27617. Особова справа Зеленської К. Ф.

56. Інв. 6173. Протокол собрания бывших женработников Украины, проживающих в Москве от 11.02.1960 г.

Актові джерела:

57.Декларация о правах трудящегося и эксплуатированного народа от 13 января 1918 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_164.htm. — Загл. с экрана.

58.Декреты Советской власти. Т. 1. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. / отв. ред. Г. Д. Обичкин ; подгот. С. Н. Валк. — М. : Политиздат, 1957. — 626 с.

59.Державна программа забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF#n11. — Назва з екрану.

60.Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании : сб. док. за 1917—1947 гг. Вып. 1. — М. ; Л. : АПН РСФСР, 1947. — 312 с.

61.Законы Рабоче-Крестьянского государства № 4. Советская власть и раскрепощение женщины. — М. : Госиздат, 1921. — 64 с. — (Сборник документов и постановлений РСФСР).

62.Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU79K04R.html. — Назва з екрану.

63.Конституция (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики, принятая на XVI чрезвычайном Всеукраинском съезде Советов 30 января 1937 г. — К. : Изд. Верховного Совета Укр. ССР, 1953. — 32 с.

64.Конституция (Основной закон) Украинской Социалистической Советской Республики 1929 г. — Х. : Сов. строительство и право, 1933. — 32 с.

65.Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, прийнята Президією III Всеукраїнського з'їзду Рад 10 березня 1919 р. — Х. : ДВУ, 1920. — 16 с.
66.КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898—1953). Ч. 1. — 7-е изд. — М. : Политиздат, 1953. — 952 с.
67.О восьмичасовом рабочем дне : Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 29 окт. 1917 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_13.htm. — Загл. с экрана.
68.О мерах охраны труда и здоровья матерей, кормящих грудью : Постановление Народного комиссариата здравоохранения от 11 нояб. 1920 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_768.htm. — Загл. с экрана.
69.О ночной работе женщин : Постановление Народного комиссариата труда РСФСР от 4 окт. 1919 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_488.htm. — Загл. с экрана.
70.О правилах приема в высшие учебные заведения : Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 2 авг. 1918 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_334.htm. — Загл. с экрана.
71.О привлечении женщин к хозяйственному строительству : Постановление VIII Всерос. съезда Советов от 28 дек. 1920 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_809.htm. — Загл. с экрана.
72.О социальном обеспечении трудящих : Положение Совета Народных Комиссаров РСФСР от 31 окт. 1918 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_385.htm. — Загл. с экрана.
73.О страховании на случай болезни : Декрет ВЦИК от 22 дек. 1917 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_125.htm. — Загл. с экрана.
74.Об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве : Кодекс законов от 16 сент. 1918 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_363.htm. — Загл. с экрана.

75.Положение Временного правительства о выборах в Учредительное Собрание [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.democracy.ru/library/publications/voter/special/el_history/page31.html. — Загл. с экрана.

76.Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів : у 2 т. Т. 2: (лютий 1917 р. — 1996 р.) / [уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка]. — К. : Ін Юре, 1997. — 800 с.

77.Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР (1917—1941 рр.). Т. 1. — К. : Держполітвидав УРСР, 1963. — 770 с.

Фото-джерела:

Харківський історичний музей, м. Харків

Архів фотодокументів:

78. Інв. номер 12383. І Всеросійський з’їзд робітниць в Москві. Засідання (листопад 1918 р.).

79. Інв. номер 12383. І Всеукраїнський з’їзд робітниць у Харкові (8.11.1920 р.).

80. Інв. номер 12384. Делегатські збори м. Чернігова (20.03.1921 р.).

81. Інв. номер 12384. І Губернський з’їзд делегаток Одеської області (1921 р.).

82. Інв. номер 14995. Губернський з’їзд селянок Харківщини 1924—1925 рр.

83. Інв. номер 18756. Округова нарада робітників серед жінок Харківщини (28.10.1928 р.).

84. Інв. номер 20497. І Всеукраїнська нарада серед жінорганізаторів (1920 р.).

85. Інв. номер 24482. Учасниці жіночого руху. 20-ті рр.

86. Літній спорт : [фотомонтаж] // Комунарка України. — 1928. — № 12. — С. 12—13.

87. Обід у дитячих яслах сільського колективу на Радянській Україні : [фото] // Робітниця. — 1931. — № 10. — С. 10.

88. Радянська жінка рівноправна в СРСР у всьому, вона бере участь в керуванні державою й складними машинами : [фото] // Робітниця. — 1933. — № 16. — С. 8.

89. Радянська робітниця при станку праці : [фото] // Робітниця. — 1931. — № 5. — С. 3.

90. Радянські піонери на польових заняттях : [фото] // Робітниця. — 1931. — № 8. — С. 4.

91. Робітниця Радянської України вчиться керувати трактором : [фото] // Робітниця. — 1931. — № 4. — С. 6.

92. У вільну хвилину робітниці вивчають літунську справу : [фото] // Робітниця. — 1933. — № 14. — С. 9.

93. Ударні бригади робітниць Радянського Союзу при праці : [фото] // Робітниця. — 1933. — № 12. — С. 11.

94. Соня Юрієва, одна з багатьох червоних літунів, що здала екзамен на пілота : [фото] // Робітниця. — 1933. — № 15. — С. 1.

Відео-джерела:

95. «Волга-Волга» (1938) [Видеозапись] / [реж. Г. Александров]. — Режим доступа : http://melodrama-online.com/sovetskie-melodramy/861-volga-volga-1938.html. — Загл. с экрана.

96. «Две встречи» (1932) [Видеозапись] / [реж. Я. Уринов]. — Режим доступа : http://www.vfilme.ru/watch.php?film=video-1884027_108050333. — Загл. с экрана.

97. «Путёвка в жизнь» (1931) [Видеозапись] / [реж. Н. Экк]. — Режим доступа : http://video.ru/films/film/4993_Putevka_v_jizn. — Загл. с экрана.

98. «Трактористы» (1939) [Видеозапись] / [реж. И. Пырьев] [Электронный ресурс] — Режим доступа : http://www.vfilme.ru/watch.php?film=video-1884027_108050333. — Загл. с экрана.

99. «Третья Мещанская» (1927) [Видеозапись] / [реж. А. Роом]. — Режим доступа : http://www.kinopoisk.ru/film/42287/. — Загл. с экрана.

100. «Чапаев» (1934) [Видеозапись] / [реж. Г. Васильев, С. Васильев] — Режим доступа : http://kino-cccp.net/load/53-1-0-300. — Загл. с экрана.

Інші друковані джерела:

101. Ашмарин В. «Инга» / В. Ашмарин // Новый зритель. — 1929. — № 17. — С. 7—10.

102. Без них мы не победили бы : воспоминания женщин-участниц Октябрьской революции, гражданской войны и социалистического строительства / [сост. М. О. Левкович, А. И. Нухрат, О. Н. Петровская и др.]. — М. : Политиздат, 1975. — 447 с.

103. Блонина Е. Условия полного освобождения работниц и крестьянок / Е. Блонина // Коммунистка. — 1920. — № 3—4. — С. 21—24.

104. Богат А. За 3 млн. 775 тысяч ясельных коек / А. Богат // Работница. — 1932. — № 6. — С. 15.

105. Болдина А. Побольше таких (воспоминания) / А. Болдина // Работница. — 1924. — № 12. — С. 30.

106. Вовлечение работницы и крестьянки в общественно-политическую жизнь. // Коммунистка. — 1920. — № 5. — С. 13—16.

107. Горева А. На фронте коллективизации / А. Горева // Работница. — 1930. — № 5 — С. 9.

108. Гуцул В. Женщина и религиозность / В. Гуцул // Коммунарка Украины. — 1924. — № 7. — С. 22.

109. Делегатки идут вперед // Работница. — 1923. — № 9. — С. 27.

110. Дочери Октября: работницы и селянки Украины в дни великой пролетарской революции. 1917—1923. — Х. : Изд. ЦК КП(б)У, 1922. — 151 с.

111. Егорова М. Как организовать работу среди крестьянок / М. Егорова // Коммунистка. — 1920. — № 1—2. — С. 32—34.

112. Елизарова А. О первом журнале для работниц / А. Елизарова // Работница. — 1923. — № 2. — С. 28—29.

113. Женские секции и организации // Коммунистка. — 1920. — № 1—2. — С. 30—31.

114. Женщины в РКП в цифрах // Коммунистка. — 1925. — № 4. — С. 11—14.

115. Жінки і чоловіки в Україні : стат. зб. / Держ. комітет статистики України. — К. : [Б. в.], 1999. — 76 с.

116. Жукова Ю. Работницы в профсоюзы! / Ю. Жукова // Коммунарка Украины. — 1922. — № 11. — С. 4.

117. Заслужили // Коммунарка Украины. — 1924. — № 3. — С. 9—10.
118. Зацікавили наших членкинь // Робітниця. — 1931. — № 10. — С. 10.
119. Здзярский. Усилить выдвижение комсомолок / Здзярский // Коммунистка. — 1930. — № 2—3. — С. 60—62.
120. Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине (по материалам Всеукраинского совещания женотделов 10—15 апреля 1925 г.). — Х. : Книгоспілка, 1925. — С. 24—26.
121. Квіринг Е. І. Завдання Ленінського комсомолу : (доп. на V-ій Всеукр. конф. ЛКСМУ 2 лип. 1924 р.) / Е. І. Квіринг. — К. : [Б. в.], 1924. — 24 с.
122. Ковалев Ф. Религия и женщина / Ф. Ковалев // Коммунарка Украины. — 1924. — № 5. — С. 16—17.
123. Ковнатор Р. А. Нова жінка в революційній літературі / Р. А. Ковнатор // Комуністка. — 1920. — № 5. — С. 32—35.
124. Коллонтай А. М. Из моей жизни и работы / А. М. Коллонтай ; [сост. И. М. Дажина, М. М. Мухамеджанов, Р. Я. Цивлина]. — М. : Сов. Россия. — 1974. — 416 с.
125. Коллонтай А. М. Работница и крестьянка в Советской России (ноябрь — май 1921 г.) / А. М. Коллонтай // Избранные статьи и речи / А. М. Коллонтай ; сост. И. М. Дажина [и др.]. — М., 1972. — С. 322—340.
126. Коммунистическая партия и крестьянка // Крестьянка. — 1922. — № 4. — С. 7.
127. Комсомол и девушка-работница // Работница. — 1926. — № 9 — С. 3—5.
128. Конкурс на лучшее делегатское собрание // Работница. — 1933. — № 4. — С. 5—6.
129. Кравченко Е. Обеспечим победу 3-й большевистской весны / Е. Кравченко // Работница. —1932. — № 9 — С. 2—3.
130. Крупенина М. Пионер-движение и задачи отделов работниц и крестьянок / М. Крупенина // Коммунистка. — 1926. — № 3. — С. 14—15.
131. Крупская Н. К. Всем крестьянкам / Н. К. Крупская. — М. : Долой неграмотность, 1925. — 12 с.

132. Крупская Н. К. Женщина — равноправный гражданин СССР : сб. ст. и выступлений / Н. К. Крупская. — М. : Партиздат, 1937. — 69 с.

133. Крупская Н. К. О работе среди женщин : сб. ст. с краткой биографией Н. К. Крупской / Н. К. Крупская. — Изд 2-е доп и испр. — М. ; Л. : Партиздат, 1926. — 156 с.

134. Крупская Н. К. Педагогические сочинения : в 11 т. Т. 8. Библиотечное дело; Избы-читальни; Клубные учреждения; Музеи / Н. К. Крупская ; [под ред. Н. К. Гончарова, И. А. Каирова, И. В. Чувашева ; подгот. текста и примеч. А. Г. Кравченко и Л. С. Фрид]. — М. : Изд-во Акад. пед. наук, 1960. — 360 с.

135. Крупская Н. К. Работница и религия / Н. К. Крупская // Коммунистка. — 1922. — № 3—5 — С. 29.

136. Крупская Н. К. Юные пионеры / Н. К. Крупска // Работница. — 1923. — № 8. — С. 13—14.

137. Куйбышева М. Иди на выборы в совет! / М. Куйбышева // Крестьянка. — 1924. — № 15. — С. 2—3.

138. Ленин В. И. Письмо И. Ф. Арманд / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. — Изд. 5-е. — М., 1982. — Т. 49 : Письма : август 1914 — октябрь 1917. — С. 51—52.

139. Маркс К. Сочинения : в 30 т. Т. 21. Май 1883 г. — декабрь 1889 г. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М. : Политиздат, 1961. — 520 с.

140. Межаль Л. Урегулировать социальный состав женского сектора партии / Л. Межаль // Коммунистка. — 1920. — № 1. — С. 19—20.

141. Мексин Я. Что делается сейчас в буржуазных странах / Я. Мексин // Коммунарка Украины. — 1924. — № 5. — С. 1—2.

142. Мойрова В. Готовим кадры санитарной обороны / В. Мойрова // Работница. — 1936. — № 5. — С. 8—9.

143. Мойрова В. Общественное питание и быт рабочей семи / В. Мойрова // Коммунистка. — 1926. — № 10—11. — С. 41—51.

144. Морской В. Работница в партии / В. Морской // Коммунарка Украины. — 1924. — № 3. — С. 7—8.

145. Мужество в красной косынке : очерки / под ред. З. П. Капраленко. — Донецк : Донбасс, 1975. — 204 с.
146. Наказ делегатке // Работница. — 1923. — № 10. — С. 12.
147. Народна освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. — Х. : [Б. в.], 1929. — 66 с. — (Статистика України. Серія VII: Статистика народньої освіти; т. VIII, вип. 2, № 152).
148. Нечай П. Килина-делегатка / П. Нечай // Селянка України. — 1926. — № 15. — С. 6—8.
149. О работе среди девушек-крестьянок // Коммунистка. — 1924. — № 8—9. — С. 14—15.
150. О социальном воспитании детей // Коммунистка. — 1920. — № 5. — С. 35—36
151. От редакции : Обращение // Работница. — 1923. — № 9. — С. 1.
152. Панкіна А. Жінка змінює оборону СРСР / А. Панкіна // Комунарка України. — 1928. — № 12. — С. 14.
153. По собраниям и конференциям (из писем) // Крестьянка. — 1924. — № 12. — С. 17.
154. Працюймо релігійними святами // Селянка України. — 1931. — № 4. — С. 11.
155. Происхождение жизни // Коммунарка Украины. — 1924. — № 4. — С. 31—32.
156. Профессионально-техническое образование и работница // Коммунарка. — 1922. — № 11. — С. 41—43.
157. Революционерки России : воспоминания и очерки о революц. деятельности рос. большевичек. — М. : Сов. Россия, 1983 — 288 с.
158. Религия // Коммунарка Украины. — 1924. — № 7. — С. 23.
159. Розсекречена пам’ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Служба безпеки України, Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» ; упоряд. В. Борисенко [та ін.] ; відп. ред. В. Даниленко. — К. : Стилос, 2007. — 603 с.
160. Себе Ю. Права жінки за радянським законом / Ю. Себе // Довідник для низового радянського апарату й активу / передм. Г. І. Петровського. — Х., 1928. — С. 7.

161. Славные большевички / [под ред. В. Игнатьева ; подгот. Е. Д. Стасовой и др.]. — М. : [Госполитиздат], 1958. — 324 с.

162. Смидович С. Н. В борьбе за новый быт / С. Н. Смидович // Работница. — 1931. — № 9—10. — С. 6.

163. Смидович С. Н. Завдання жінвідділу / С. Н. Смидович // Комуністка. — 1922. — № 2. — С. 22—23.

164. Смидович С. Н. Совещание заведующих женотделами — членов Всероссийского съезда Советов / С. Н. Смидович // Коммунистка. — 1923. — № 1—2. — С. 3.

165. Советская женщина — самая счастливая в мире : (статистический материал). — Сталинград : Сталинград. правда, 1938. — 12 с.

166. Соколова О. О работе среди жен робочих–домохозяек / О. Соколова // Коммунистка. — 1925. — № 4. — С. 15—22.

167. Сталин И. В. Речь на I Всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 года / И. В. Сталин // Полное собрание сочинений / И. В. Сталин. — М., 1951. — Т. 13. — С. 236—256.

168. Сталин И. В. Речь на XIII съезде РКП(б) 24 мая 1924 года / И. В. Сталин // Полное собрание сочинений / И. В. Сталин. — М., 1947. — Т. 6. — С. 191—219.

169. Сталь Л. Про літературу для робітниць і селянок / Л. Сталь // Комуністка, — 1927. — № 21. — С. 5.

170. Торская Н. Задачи массовой женской печати / Н. Торская // Коммунистка. — 1930. — № 2—3. — С. 11—15.

171. Туркельтауб Л. Культурна революція та побут / Л. Туркельтауб // Комунарка України. — 1928. — № 14. — С. 5—6.

172. У державних структурах України працює втричі більше жінок, ніж чоловіків [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://tyzhden.ua/News/86420. — Назва з екрану.

173. Українська правда [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/12/7044034/?attempt=1. — Назва з екрану.

174. Філатова К. Школы для рабочих и крестьян / К. Філатова // Коммунарка. — 1922. — № 12. — С. 13—14.

Література:

175. Азарова Е. Г. Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР / Е. Г. Азарова. — М. : Наука, 1989. — 164 с.

176. Араловец Н. Д. Советские женщины — активные строители коммунизма / Н. Д. Араловец. — М. : Знание, 1975. — 64 с.

177. Арзуманова Т. В. Громадсько-політичне життя в УСРР та РСФСР в першій половині 20-х рр. XX ст. (на матеріалах Харківської та Воронезької губерній: порівняльний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Тетяна Володимирівна Арзуманова. — Х., 2005. — 20 с.

178. Артюхина А. В. Очередные задачи партии в работе среди женщин / А. В. Артюхина. — М. ; Л. : Госиздат, 1926. — 50 с.

179. Ашмарина А. Мы охватили сотни тысяч, а надо охватить миллионы / А. Ашмарина // Работница. — 1933. — № 3. — С. 12—13.

180. Бек А. Книга й жінка-робітниця / А. Бек // Робочий читач. — 1925. — № 7. — С. 12—17.

181. Белова В. С. Положение женщин в СССР / В. С. Белова, Н. Д. Горохова, В. Г. Чумаченко. — М. : Знание, 1975. — 64 с.

182. Белова В. С. Решение женского вопроса в СССР / В. С. Белова. — М. : Знание, 1975. — 56 с.

183. Березіна З. Жінки радянської України — активні будівники комунізму / З. Березіна, Г. Бодрова. — К. : Держполітвидав, 1954. — 112 с.

184. Бєлінська О. Ф. Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921—1925) / О. Ф. Бєлінська // Український історичний журнал. — 1963. — № 4. — С. 80—84.

185. Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР / В. Бильшай. — М. : Госполитиздат, 1956. — 248 с.

186. Богачевська-Хом’як М. Білим по білому: жінки в громадському житті України, 1884—1939 / М. Д. Богачевська-Хом’як. — К. : Либідь, 1995. — 424 с.

187. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: навч.-метод. посіб. — 3-е вид., допов. та перероб. — Х. : Сага, 2010. — 214 с.
188. Бондаренко Н. О. Деякі аспекти законодавчого регулювання становища жінки у сім'ї в радянській Україні / Н. О. Бондаренко // Вісник / Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2003. — Вип. 23. — С. 248—253.
189. Бородина А. Баба или товарищ? : Идеал новой советской женщины в 20—30-х годах [Електронний ресурс] / А. Бородина, Д. Бородин. — Режим доступу : http://www.a-z.ru/women_cd1/html/borodini.htm. — Назва з екрану.
190. Буряк Л. І. Жінка і українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX — перша третина XX ст.) : монографія / Л. І. Буряк. — К. : Нац. акад. управління, 2010. — 368 с.
191. Галаган В. Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе / В. Я. Галаган. — К. : Знание, 1990. — 48 с.
192. Головенько В. А. Український молодіжний рух: історія і сьогодення / В. А. Головенько, О. А. Корнієвський. — К. : Наук. думка, 1994. — 111 с.
193. Градкова Ю. Обычная советская женщина. Образ описаний идентичности / Ю. Градкова. — М. : Компания Спутник, 1999. — 189 с.
194. Греченко В. А. Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30-ті роки XX ст.) : монографія. — Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. — 352 с.
195. Греченко В. А. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918—1941) / В. А. Греченко, О. В. Головко. — Х. : НікаНова, 2012. — 401 с.
196. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине / В. М. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1986. — 215 с.
197. Данченко Н. И. Равноправие женщин: подлинное и мнимое / Н. И. Данченко, Е. А. Монастырский. — К. : Политиздат Украины, 1979. — 112 с.
198. Дашкова Т. Идеология в лицах. Формирование визуального канона в советских женских журналах 1920-х — 1930-х годов / Т. Ю. Дашкова // Культура и власть в условиях коммуникативной революции XX столетия : Форум немецких и российских культурологов / [под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Гробовского]. — М., 2002. — С. 103—128.

199. Демосфенова Г. Советский политический плакат / Г. Демосфенова, А. Нурок, Н. Шантико. — М. : Искусство, 1962. — 444 с.

200. Дячук Ю. Деякі міркування стосовно прав жінок / Ю. Дячук // Права людини. — 2000. — № 28. — С. 4—8.

201. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / О. М. Руднєва, О. Р. Дашковська, А. П. Гетьман. — Х. : Право, 2000. — 196 с.

202. Евстратова А. И. Государственная политика и женский вопрос в 20—30 гг. / А. И. Евстратова // Социальные трансформации и положение женщин в России : тез. докл. междунар. науч. конф., 3—4 марта 1995 г. — Иваново, 1995. — С. 156—175.

203. Егорова Н. Женский вопрос и неофеминизм / Н. Егорова // Мировая экономика и международные отношения. — 1976. — № 1. — С. 61—66.

204. Емельянова Е. Д. Работа Коммунистической партии среди трудящихся женщин в восстановительный период / Е. Д. Емельянова — Смоленск : [Смоленск. гос. пед. ин-т им. К. Маркса], 1961. — 34 с.

205. Емельянова Е. Д. Революция, партия, женщина : (Опыт работы Коммунистической партии среди трудящихся женщин (октябрь 1917—1925 гг.) / Е. Д. Емельянова. — Смоленск : [Смоленск. гос. пед. ин-т им. К. Маркса], 1971. — 240 с.

206. Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогоденні / під ред. Л. О. Смоляр. — Одеса : Астропринт, 1999. — 440 с.

207. Земзюліна Н. І. Формування світогляду радянської жінки в 20—30-х рр. XX ст. (історіографія проблеми) / Н. І. Земзюліна // Вісник / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Сер. Історичні науки. — 2010. — Вип. 192. — С. 14—17.

208. Земзюліна Н. І. Шляхи соціалізації жінок в радянській Україні 20—30-х рр. XX ст. [Електронний ресурс] / Н. І. Земзюліна — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gich/2009_3/GCN4p324-329.pdf. — Назва з екрану.

209. Зубков В. А. Комсомол и коммунистическое воспитание молодежи (1918—июнь 1941 гг.) : историогр. очерк / В. А. Зубков. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1978. — 176 с.

210. Зубкова Е. М. Быт при социализме / Е. М. Зубкова. — М. : Изд-во МГУ, 1977. — 238 с.

211. Історико-культурні традиції Слобожанщини XVII—XXI ст. : монографія / А. С. Міносян, О. В. Головко [та ін.]. — Х. : ХДУХТ, 2010. — 175 с.

212. Історія України : навч. посіб. / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій ; [за ред. В. А. Смолія]. — К. : Альтернативи, 1997. — 416 с.

213. Калыгина А. С. Права работниц и крестьянок в СССР / А. С. Калыгина. — М. ; Л. : ГИЗ, 1925. — 40 с.

214. Кириллова М. В. Участие советских женщин в управлении обществом / М. В. Кириллова, Н. Н. Семке. — К. : Знание, 1984. — 16 с.

215. Кирсанова К. Полное равноправие женщин в СССР / К. Кирсанова. — М. : Партиздат, 1936. — 48 с.

216. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / О. Р. Кісь // Український історичний журнал. — 2012. — № 2. — С. 159—172.

217. Кісь О. Р. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору / О. Кісь // Українознавчий альманах. — 2011. — Вип. 6. — С. 101—107.

218. Коваль Б. Вища і середня спеціальна освіта на Україні / Б. Коваль // Українська радянська культура : зб. ст. — К., 1957. — С. 78—97.

219. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М. : Наука, 2003. — 486 с.

220. Козуля О. Жінки в історії України / Олесь Козуля. — К. : Укр. центр духовної культури, 1993. — 255 с.

221. Кокорева Ю. В. Развитие института правового статуса женщин в советской России через призму женского движения: политико-правовой аспект / Ю. В. Кокорева, А. В. Петров // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. — 2009. — № 4. — С. 237—243.

222. Кон І. Сексофобія в дії [Електронний ресурс] / І. Кон // Сексуальная культура в России. — Режим доступу : http://sexology.narod.ru/chapt605.html. — Назва з екрану.

223. Кравцов А. І. До питання про об’єктивне висвітлення місця і ролі жінки в радянському суспільстві / А. І. Кравцов // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність : тези доп. Міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, жовт. 1994 р. — К., 1994. — С. 19—20.

224. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. : [пер. з англ.] / Богдан Кравченко. — К. : Основи, 1997. — 423 с.

225. Курченко Т. Е. Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921—1925) / Т. Е. Курченко // Научные труды по истории КПСС. — 1987. — Вып. 1. — С. 120—125.

226. Лабур О. В. Інформаційний потенціал джерел з життя харків’янок 1920-х років / О. В. Лабур // Збірник наукових праць. Сер. Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. — 2011. — Вип. 40. — С. 196—200.

227. Лабур. О. В. «Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920—1930-х років / О. В. Лабур // Краєзнавство. — 2010. — № 3. — С 205—213.

228. Лабур О. В. Радянська історіографія про «Звільнення жінки» в Україні 20—30-х рр.: перетворення ідеї в догму / О. В. Лабур // Сторінки історії : зб. наук. пр. — К., 2009. — Вип. 28. — С. 121—129.

229. Лабур О. В. Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. / О. В. Лабур // Сторінки історії : зб. наук. пр. — К., 2014. — Вип. 37. — С. 117—127.

230. Лебина Н. Б. В. И. Ленин и политическое воспитание молодежи / Н. Б. Лебина, С. А. Педан. — Л. : Знание, 1970. — 20 с.

231. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920—30-х годов / Н. Б. Лебина. — СПб. : Нева ; Летний сад, 1999. — 320 с.

232. Ленин В. И. о роли женщины в обществе и опыт решения женского вопроса в социалистических странах : материалы междунар. симп., посвящ. 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. — М. : Политиздат, 1972. — 414 с.

233. Логуш М. Вигляд жінки в СРСР / Марія Логуш // Наше життя. — 1955. — Ч. 4. — С. 8 ; Ч. 5. — С. 10.

234. Лозовской А. Жизнь в стране советов и за рубежом / А. Лозовской // Работница. — 1936. — № 6. — С. 12—13.

235. Марасіна Г. В. Проблема кваліфікації жіночої праці у промисловості європейської частини СРСР (на прикладі окремих регіонів) 1922—1991 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 : «Всесвітня історія» / Галина Вікторівна Марасіна. — Х., 2011. — 18 с.

236. Маркова С. В. «Жіноче питання» як фактор розширення соціальної бази радянської влади (20—30-ті роки XX ст.) / С. В. Маркова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2009. — Вип. 27. — С. 197—201.

237. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан — К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. — 312 с.

238. Музыря А. А. Женсовет: опыт, проблемы, перспективы / А. А. Музыря, В. В. Копейко. — М. : Политиздат, 1989. — 192 с.

239. Нагорна Н. Феномен «радянської емансипації» жіноцтва у 20-х роках XX ст.: сучасні наукові розвідки / Н. Нагорна // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 31—32. — С. 42—52.

240. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921—1928 рр.) : в 2 ч. Ч. 2 / відп. ред. С. В. Кульчицький. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. — 382 с.

241. Омельчук М. Жінки в радянській Україні / М. Омельчук // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: тези доп. міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, жовтень 1994 р. — К., 1994. — С. 153—154.

242. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР / Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, И. Л. Гошуляк [и др.]. — К. : Политиздат Украины, 1983. — 663 с.

243. Пикалова Т. И. Коммунистическая партия Украины — организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период

строительства социализма : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / Татьяна Исаевна Пикалова. — Х., 1985. — 16 с.

244. Пилацкая О. В. Женщина-работница в социалистическом строительстве / О. В. Пилацкая. — Х. : [Б. и.], 1930. — 24 с.

245. Пилацкая О. В. Основные вопросы массовой работы партии среди работниц и селянок / О.В. Пилацкая. — Х. : Пролетарий, 1927. — 80 с.

246. Політична історія України XX століття : [в 6 т.] Т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921—1938) / С. В. Кульчицький, В. А. Греченко [та ін.]. — К. : Генеза, 2003. — 448 с.

247. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій. — К. : Наук. думка, 2002. — 952 с.

248. Прилуцький В. А. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. / В. А. Прилуцький // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 86—101.

249. Прилуцький В. А. Молодь України в умовах тоталітарного ладу (1920—1939) / В. А. Прилуцький. — К. : [Б. в.], 2001. — 250 с.

250. Прилуцький В. А. Небільшовицькі молодіжні об'єднання УСРР в 20-ті роки / В. А. Прилуцький. — К. : Ін-т історії НАН України, 1993. — 58 с.

251. Розовик О. Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920–ті роки) : монографія / О. Д. Розовик. — Вінниця : Нілан-ЛТД, 2014. — 454 с.

252. Рябченко О. «Нам ніколи гратися в кохання…»: студенти радянської України 1920-х рр. / О. Рябченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : зб. наук. пр. — К., 2013. — Вип. 22. — С. 290—303.

253. Савинова Л. Н. Женщина в советском обществе / Л. Н. Савинова. — М. : Знание, 1979. — 64 с.

254. Свердлов Я. М. Избранные произведения : в 3 т. Т. 3 / Я. М. Свердлов. — М. : Госполитиздат, 1960. — XI, 274 с.

255. Советская женщина в художественной литературе : (обзор). — Фрунзе, 1955. — 11 с.

256. Сталь Л. Печать и женское коммунистическое движение / Л. Сталь. — М. : Госиздат, 1927. — 160 с.

257. Стриженова Т. Из истории советского костюма / Т. Стриженова. — М. : Сов. художник, 1972. — 112 с.

258. Строительство Советского государства : сб. ст. / Ю. А. Поляков. — М. : Наука, 1972. — 308 с.

259. Терещенко Ю. В. «Нова радянська жінка» в Україні в 1920-х рр.: ідеальний образ / Ю. В. Терещенко // Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — 2008. — Вип. 32. — С. 153–166.

260. Усна жіноча історія. Повернення : Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів / [Проект «Усна жіноча історія» в Україні ; Галина Дацюк (кер.) та ін.] — К. : Спадщина, 2003. — 370 с.

261. Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917—1937 гг.) / П. М. Чирков. — М. : Мысль, 1978. — 256 с.

262. Янкова З. А. Советская женщина (социальный портрет) / З. А. Янкова. — М. : Политиздат, 1978. — 160 с.

263. Goldman W. Z. Women at the Gates. Gender; Politics and Planning in Soviet Industrialization / Wendy Z. Goldman. — Cambridge : Cambridge univ. press, 2002. — 316 p.

264. Neither jobs nor justice. Russia State discrimination against women in Russia [Electronic Resource] // Human Rights watch. — 1995. — Vol. 7, № 5. — Mode of access : www.hrv.org/legacy/reports/1995/Russia2a.html. — Title from the screen.

265. O’Brien M. L. Women and the Soviet Military [Electronic Resource] / Mary Louise O`Brien // Air University Review. — 1982. — January — february. — Mode of access : www.aipower.maxwell.af.mil/archronicles/aureview/1982/jan-feb/obrien.html. — Title from the screen.

266. Riddell J. The Communist Women’s Movement (1921—26) [Electronic Resource] / John Riddell // Marxist essays and commentary. — 2011. — 12 June. — Mode of access : https://johnriddell.wordpress.com/2011/06/12/the-communist-women%E2%80%99s-movement-1921-26. — Title from the screen.
267. Shaw B. Socialism and Marriage [Electronic Resource] / Bernard Shaw // The Intelligent Women`s Guide to Socialis, Capitalism, Sovietism and Fascism. — Mode of access : http://www.marxists.org/reference/archive/shaw/works/guide3.html. — Title from the screen.
268. The Russian Revolution and the Emancipation of Women [Electronic Resource] // International Communist League (Fourth Internationalist). — Spartacist English edition. — 2006. — № 59 (Spring). — Mode of access : www.icl-fi.org/english/esp/59/emancipation.html. — Title from the screen.
269. Thomas G. Soviet «Civic-minded women» in the 1930s: Gender, Class, and Industrialization in a Socialist Society [Electronic Resource] / G. Thomas // Journal of Women’s history. — 1999. — 22 Sept. — Mode of access : www.connection.ebscohost.com/c/articles/2664788/soviet-civic-minded-women-1930s-gender-class- industrialization-socialist. — Title from the screen.
270. Weilminster L. Topical Research digest: human rights in Russia and the former Soviet Republics [Electronic Resource] / Lisa Weilminster // Gender and Human Rights. — Mode of access : www.du.edu/korbel/hrhw/researchdigest/russia/gender/pdf. — Title from the screen.
271. Withrow A. Protection of Women and Children in Soviet Russia [Electronic Resource] / Alice Withrow. — Mode of access : http://www.marxists.org/reference/archive/field-alice/protect/index.html. — Title from the screen.

ДОДАТКИ

Додаток А

«Н.К. Крупська серед активістів хати-читальні, 1925 р.»

Н. К. Крупская Педагогические сочинения. Том 8: Библиотечное дело; Избы–читальни; Клубные учреждения; Музеи [Под ред. Н. К. Гончарова, И. А. Каирова, И. В. Чувашева. Подгот. текста и примеч. А. Г. Кравченко и Л. С. Фрид]. — М.: Изд–во АПН, 1960.

Додаток Б

«Обід у сільських дитячих яслях на Радянській Україні»

Обід у дитячих яслах сільського колективу на Радянській Україні. Фото // Робітниця. — 1931. — № 10. — С. 10.

Додаток В

«Радянські піонери на польових заняттях»

Радянські піонери на польових заняттях. Фото // Робітниця. — 1931. — № 8. — С. 4.

Додаток Д

«У вільну хвилину робітниці вивчають літунську справу»

У вільну хвилину робітниці вивчають літунську справу. Фото // Робітниця. — 1933. — № 14. — С. 9.

Додаток Е

«Соня Юрієва, одна з багатьох червоних літунів, що здала екзамен на пілота»

Соня Юрієва, одна з багатьох червоних літунів, що здала екзамен на пілота. Фото // Робітниця. — 1933. — № 15. — С. 1.

Додаток Ж

«Літній спорт»

Літній спорт. Фото монтаж // Комунарка України. — 1928. — № 12. — С. 12 — 13.

Додаток 3

«Робітниця Радянської України вчиться керувати трактором»

Робітниця Рад. України вчиться керувати трактором.

Робітниця Радянської України вчиться керувати трактором. Фото // Робітниця. — 1931. — № 4. — С. 6.

Додаток К

«Радянська робітниця при станку праці»

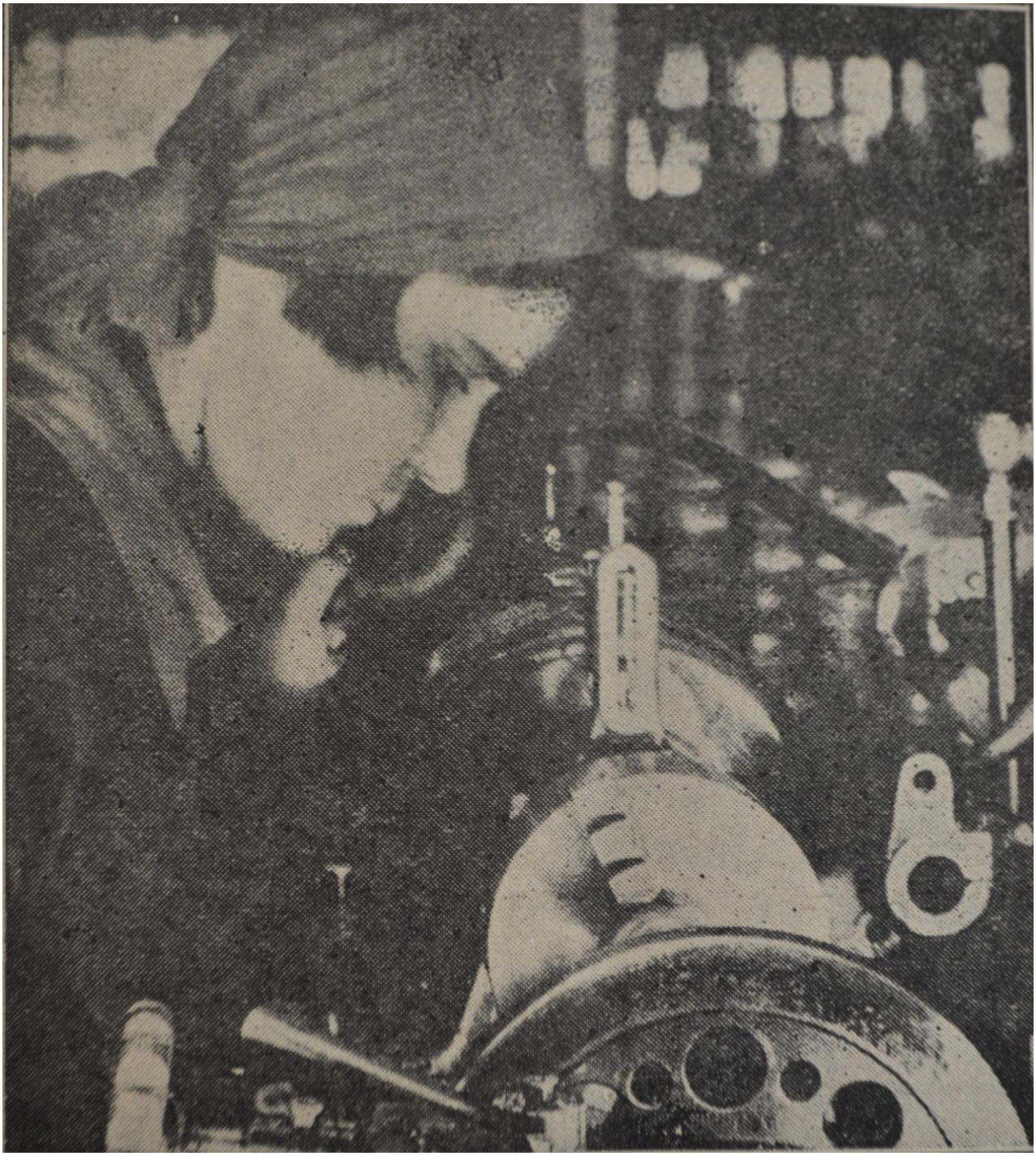

Радянська робітниця при станку праці. Фото // Робітниця. — 1931. — № 5. — С. 3.

Додаток Л

«Ударні бригади робітниць Радянського Союзу при праці»

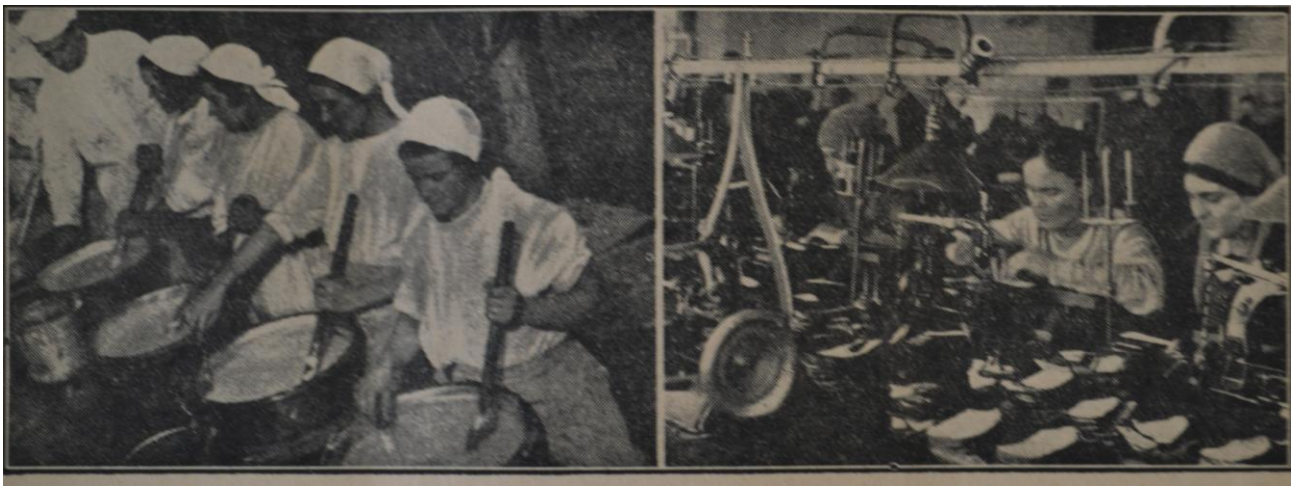

Ударні бригади робітниць Радянського Союзу при праці. Фото // Робітниця. — 1933. — № 12. — С. 11.

Додаток М

«Радянська жінка рівноправна в СРСР у всьому, вона бере участь в керуванні державою й складними машинами»

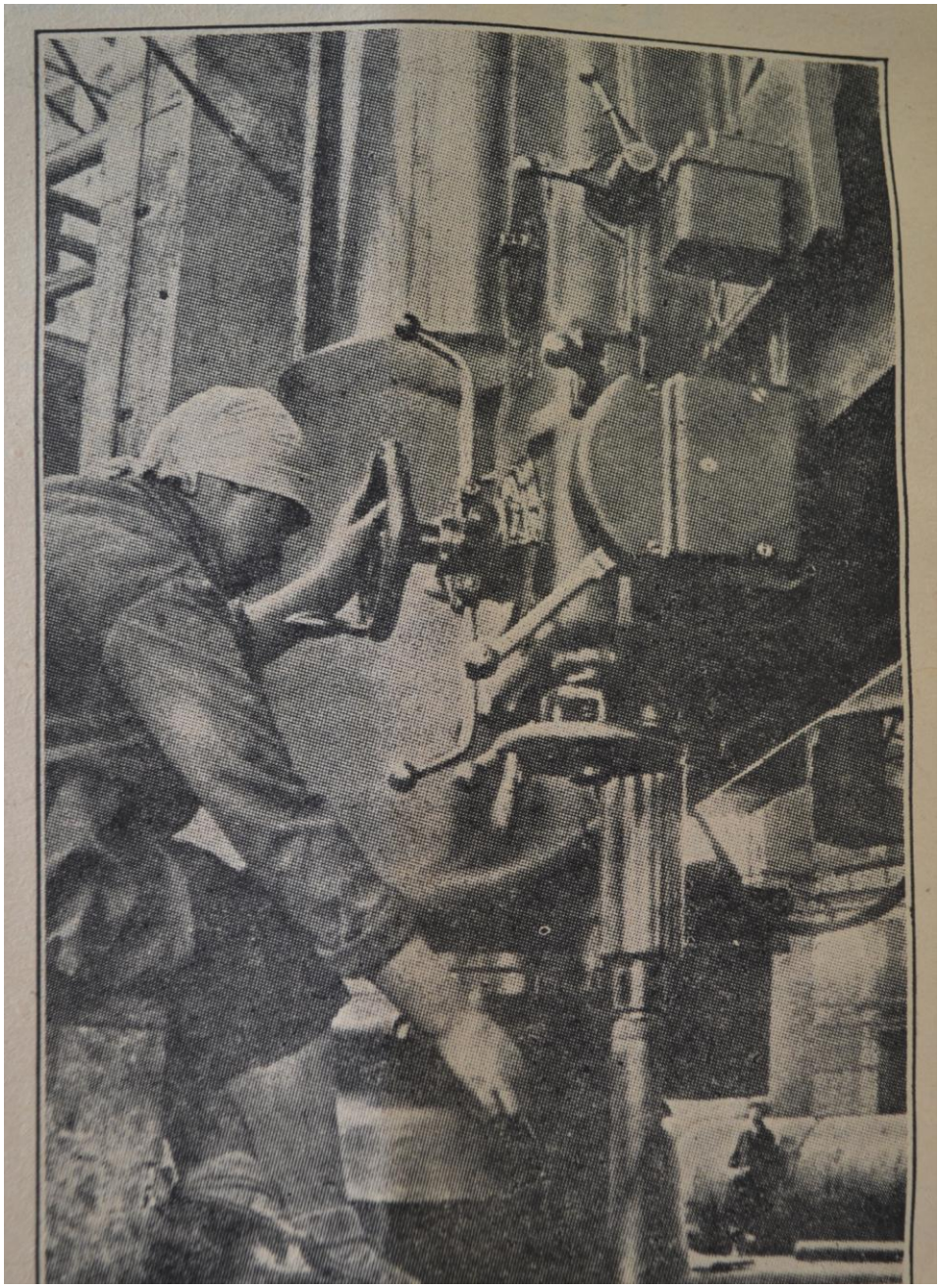

Радянська жінка рівноправна в СРСР у всьому, вона бере участь в керуванні державою й складними машинами. Фото // Робітниця. — 1933. — № 16. — С. 8.

Додаток Н

«І Всеросійський з'їзд робітниць в Москві. Засідання (листопад 1918 р.)»

Фонд фото–документів Харківського історичного музею. Інв. — 12383

Додаток П

«І Всеукраїнський з'їзд робітниць в Харкові (8.11.1920 р.)»

Фонд фото–документів Харківського історичного музею. Інв. — 12383.

Додаток Р

«І Всеукраїнська нарада серед жіноргaнізаторів (1920 р.)»

Фонд фото–документів Харківського історичного музею. Інв. — 20497.

Додаток С

«Учасниці жіночого руху. 20-ті рр.»

Стоять справа наліво: М. О. Кустелян, О.К. Кравченко, Г. Галпіріна.

Сидять справа наліво: Вовченко, О.П. Філіпова, Л.І. Кречет.

Фонд фото–документів Харківського історичного музею. Інв. — 24482.

Додаток Т

«І Губернський з'їзд делегаток Одеської області (1921 р.)»

Фонд фото–документів Харківського історичного музею. Інв. — 12384.

Додаток У

«Делегатські збори робіниць міста Чернігова (20.03.1921 р.)»

Фонд фото–документів Харківського історичного музею. Інв. — 12384.

Додаток Ф

«Губернський з'їзд селянок Харківщини 1924-1925 рр.»

Фонд фото–документів Харківського історичного музею. Інв. — 14995.

Додаток Х

«Жінки у виконавчих органах УСРР у 1923-1925 роках»

Рік	% у ВУЦВК	% у губвиконкомі	% у окрвиконкомі	% у райвиконкомі
1923	3,2	1,0	3,1	0,2
1924	5,2	4,0	3,0	0,6
1925	8,7	8,9	7,9	9,3

ЦДАВО України Ф.1. — Оп. 3 — Арк. 4, 30, 160.

Додаток Ц

«Жінки-члени органів влади УСРР у 1925-1929 рр.»

Органи влади	1925 р., % жінок від загальної кількості членів	1927 р., % жінок від загальної кількості членів	1929 р., % жінок від загальної кількості членів
Міські ради	15,3	17,3	21,3
Селищні ради	14,0	14,7	21,2
Сільські ради	9,2	9,6	17,4
Голови сільрад	0,3	0,4	5,5
РВК	8,6	8,3	17,8
Окрвиконкоми	6,0	7,3	13,2
ВУЦВК	3,2	14,2	15,1

ЦДАВО України Ф.1. — Оп.6. — Арк. 11, 28

Додаток Ш

«Округова нарада робітників серед жінок Харківщини (28.10.1928 р.)»

Фонд фото–документів Харківського історичного музею. Інв. — 18756.